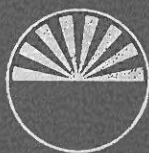

ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

XXVI

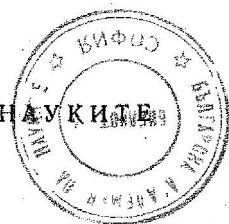
ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК КНИГА XXVI

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

**ИСТОРИЯ
И СЪВРЕМЕНО
СЪСТОЯНИЕ
НА БЪЛГАРСКИЯ
КНИЖОВЕН
ЕЗИК**

София, 1985

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорни редактори

ст. н. с. I ст. К. Ничева, ст. н. с. I ст. В. Станков

Членове на редакционния комитет

акад. Вл. Георгиев, ст. н. с. Ив. Кочев, ст. н. с. А. Минчева

Институт за български език
1985
с/о Jusautor, Sofia

808 Б (05)

Стоян Жерев

ГОВОРНИ ОСОБЕНОСТИ В ЕЗИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ КНИЖОВНИЦИ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК

ПРЕДГОВОР

След Паисий Хилендарски българският книжовен език извървява дълъг и труден, трънлив път на развитие и изграждане. Езиковата практика на самия Паисий и на неговите първи последователи — Софроний, И. Кърчовски и К. Пейчинович, изпълващи т. нар. период на начално изграждане на българския книжовен език¹, е доста подробно изследвана в специалната литература². До известна степен това важи и за целия период на първата четвърт на XIX в., като се знае, че най-значителната фигура през този период е П. Берон. Най-важният въпрос в научната литература, посветена на историята на българския книжовен език от Паисий до Берон, бе въпросът за съотношението между книжните (черковнославянски) и народните (диалектни) езикови особености в езика на книжовниците. От интерпретацията на този въпрос зависеше и трактовката на кардиналния за новобългарския книжовен език въпрос за неговото начало³. Разбира се, днес не подлежи на съмнение, че основоположник (родоначалник) на съвременния български книжовен език е П. Хилендарски и първото произведение на този език е неговата „История славяноболгарская“ (1762)⁴. „Рибният буквар“ на П. Берон обаче е първото произведение, написано *изцяло или преобладаващо на народен език*, а черковнославянските (книжните) елементи в него са незначителни⁵. Това извънредно важно обстоятелство кара дори някои автори да го определят като *началото* на съвременния български книжовен език⁶. Други автори, които отстояваха тезата, че съвременният български книжовен език е изграден на източна (североизточна) народна (диалектна, говорна) основа и че западните говори след П. Берон нямат никакво (или почти никакво) значение за книжовния език и за неговото, по-нататъшно изграждане, видяха в езика на „Рибния буквар“ отразени за първи път най-важните съвременни книжовни норми⁷. По такъв начин се стигна до своеобразно

¹ Р. Цойнска. Езиковата практика на първите български възрожденци. — В: Българската нация през Възраждането. С., 1980, 467—482.

² Л. Андрейчин, В. Попова. История на съвременния български книжовен език. — Бълг. ез., 1969, 4—5, 402—412; Л. Андрейчин. Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, 183—187.

³ Г. Венедиктов. Из истории современного болгарского литературного языка. С., 1981, 9—27.

⁴ Л. Андрейчин. Из историята. . . , 173—183; К. Гутшмит. Езикът на Паисиевата история и езикът на Царственика от Хр. П. Дуличанин. — В: Изследвания из историята на българския книжовен език. С., 1979, с. 96.

⁵ Л. Андрейчин. Из историята. . . , с. 184.

⁶ Г. Венедиктов. Из истории. . . , с. 27.

⁷ Б. Цонев. Петър Берон като реформатор на българския книжовен език и правопис. — В: Д-р П. Берон, по случай 100-годишнината на „Рибния буквар“ (1824—1924), С., 1926, 21—35; Л. Андрейчин. Из историята. . . , 183—187.

покрытие на някои изводи у автори с иначе доста различаващи се възгледи по основните въпроси от историята на българския книжовен език (Г. Венедиктов, Б. Цонев, Л. Андрейчин). Основният аргумент на Б. Цонев (а и на авторите след него) да определи „Рибния буквар“ като „нова фаза“ или „прелом“ в живота на българския книжовен език е наличието в него на източнобългарския вокал ъ (от ꙗ) (у Берон ѧ). „Според това Рибният буквар прави преход между черковнославянски и новобългарски както с езика си, тъй и с правописа си; с него се постави на дневен ред въпросът за новобългарски език и правопис, за да се реши в полза на източнобългарското наречие, т. е. на онова също наречие, което беше книжовно и през среднобългарския период дори до края на XIV в.

И ако смятаме, че източнобългарското наречие, което е и днес книжовно, крие в себе си някакво предимство за нашата книжнина, ще трябва да изтъкнем като особена заслуга на Берона, че той първи даде тласък на това наречие с прочутия си Рибен буквар. Защото, ако Рибният буквар бе се забавил още десетина години, кой знае, не щеше ли да земе връх западното наречие, на което пишеха вече мнозина български писатели. И наистина, от 11 книги, излезли преди Рибния буквар, 9 са на западно наречие! Та и сам Софроний, макар че е родом пак от Котел, клони и той повече към западното наречие. *След Рибният буквар обаче книгите на западно наречие се повече намаляват, докато не изчезнат съвършено под мощното влияние на пишешите по източнобългарско наречие*“⁸ (к. а. — С. Ж.).

Същата тенденция на игнориране на „западното наречие“ в историята на книжовния език след Берон откриваме и в други важни научни публикации след Б. Цонев⁹.

Така като че ли естествено се налага заключението, че втората четвърт на XIX в. (т. е. след „Рибния буквар“) се очертава като особено важен период в историята на българския книжовен език преди всичко защото народните (говорните) езикови особености вземат връх над книжните и именно те би трябвало да определят и облика му. От друга страна, трябва да се предполага, че водещи в книжовната практика ще бъдат източните говори. Поради това, а и защото книжовниците до Берон включително са вече изучени¹⁰, предмет на настоящото изследване са говорните особености в езика на български книжовници от втората четвърт на миналия век. Една от важните задачи на изследването също така е да докаже живото присъствие в книжовния език от този период и на други български говорни особености, като се има предвид, че най-известните и значими книжовници в средата на века са от западнобългарски области — Н. Рилски, Хр. Павлович, К. Фотинов и др. Съжителството на източнобългарски, западни и югозападни говорни особености в книжовния език продължава и през втората половина на XIX в., обезпечавайки общонародния характер на говорната основа на нашия книжовен език¹¹.

⁸ Б. Цонев. Цит. съч., 24—25.

⁹ М. Арнаудов. Литературен език. — В: В. Априлов, живот, дейност, съвременници (1789—1847). С., 1935, 338—371; Л. Андрейчин. Из историята. . . , 75—105; Г. Венедиктов. Из истории. . . , 28—83.

¹⁰ К. Ничева. Езикът на Софрониевия „Неделник“ в историята на българския книжовен език. С., 1965; Р. Цойнска. Езикът на Й. Кърчовски. С., 1979; Хр. Първев. Място и роля на д-р П. Берон в историята на българския национален книжовен език. — Бълг. ез., 1982, 4, 287—295.

¹¹ С. Жерев. Проблемы болгарской языковой ситуации и литературной нормы во время Возрождения. — Балк. езики, 1983, 2, 19—36; Езикът на Райко Жинзифов. С., 1979, 223—235.

Извори. Книжовници и произведения (и техните съкращения в работата)

1. А. Кипиловски. Священное цѣтообраніе или сто и четыре священны історіи изъ вехтіатъ и новыатъ завѣтъ, 1825 (Цв.).

2. В. Ненович. Букваръ за дѣцата на славено-болгарскиетъ народъ, 1826.

3. Р. Попович. Христоитіа или Благонравіе, 1837 (Хр.); Краткое толкованіе на божественіатъ храмъ, 1837 (Краткое).

4. К. Огнянович. Житіе святаго Алексія, 1833 (Св. Ал.); Лѣтній крин, 1843 (Крин); Забавникъ за лѣто 1845 (Заб.); Благодарнотото продолженіе Танзимата, 1846 (Танзим.).

5. Н. Рилски. Болгарска граматика, 1835 (Гр.); Новый заветъ господа нашего Исуса Христа, 1840 (Нов завет); Превод на преписатъ на царскія саморучный хатишерифъ, 1841, (Хатиш.); Краткое и ясное изложение, 1835 (Излож.).

6. Х. Павлович. Писменикъ общболгарскій, 1835 (Писм.); Разговорникъ греко-болгарскій, 1835 (Разг.); Изгубеное дѣте, 1844 (Изг. д.); Баснословіе Синтипы философа весма любопытное, 1844 (Басн.); Аритметика или наука числителна. . ., 1833 (Аритм.); Граматика, 1836 и II изд. 1845 (Грам. I и Грам. II); Царственик, 1844 (Царств.).

7. К. Фотинов. Любословіе, 1842, 1844—1846 (Люб.); Болгарскій разговорникъ за кои обычатъ да се навикнуватъ да говорятъ греческій, 1845 (Болг. разг.).

8. Н. Бозвели. Славеноболгарское Дѣтководство за малкитъ дѣца, 1835 (Дет.); Краткое политическое землеописаніе, 1835 (Землеоп.); Мати Болгарія.

9. Е. Васкидович. Перва понатіа за дѣтинско употребленіе. . ., 1847 (Перва пон.).

10. В. Априлов. Българските книжници, 1841 (Б. кн.); Мысли за сегашното българско ученіе, 1846.

11. М. Кифалов. Заради возрожденіе новой болгарскій словесности. . . (от Ю. Венелин), 1842 (Заради; Киф.).

12. З. Княжевски. Введеніе въ історіи болгарскихъ славянъ — Вхождане въ історіята на българските славяне, 1847 (Вхожд.).

13. И. Стоянов. Православное ученіе или сокращенно хрістіанско богословіе, 1844 (Пр. уч.).

14. Х. С. Николов. Болгарска Аритметика, 1845.

15. Н. Геров. Нѣколко думи за преводѣтъ на математическата географія на г. Ивана А. Богоева, 1842.

16. П. Пиперов. Приключенія Телемаха сына Одисееваго, 1845 (Телем.).

17. А. Чолаков. Введеніе въ всеобща історія, 1851 (Введ.).

18. Х. Драганов. Наполеонъ Бонапарта или тридесять години изъ історіите французки, 1850 (Напол.).

19. Аверкий. Оглашеніе кратко за болгарските дѣца, 1852 (Оглаш.).

20. Б. Петков. Критически издыренія за історіѣ-та Българска на Ю. Венелина, 1853 (Крит. изд.).

С оглед на техническото облекчаване в работата са възприети следните буквени промени, които не накърняват езиковия характер на примерните текстове:

у вм. ѱ; и вм. і, ѱ, ы; я вм. а; ѱ; е или я вм. ѣ (според приетото от самите книжовници); от вм. ѱ; о вм. ѱ, ѱ; т вм. ѱ; кс вм. ѱ; пс вм. ѱ; дж вм. ѱ; дз вм. с. Изоставени са също и краесловните ерове (ѣ и ѱ). На определени места е осъвременена и пунктуацията на възрожденските текстове.

УВОД. БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК ПРЕЗ ВТОРАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК

Най-същественият белег в характеристиката на българския книжовен език през втората четвърт на XIX в. е по-широкото навлизане в него на говорни (диалектни) елементи и особености¹². Макар че в повечето случаи тези говорни особености са сковани в одеждите на черковнославянската графика (така е и в „Рибния буквар“!), конвенционалният характер на книжовния език¹³ след появата на „Рибния буквар“ (1824) е чувствително променен в полза на народните говори, на народния език от тази епоха. Книжните черковнославянски думи и форми, както и графиката им присъствуват дълго още в книжовната практика, но през втората половина на XIX в. и за най-ревностните им защитници те ще се окажат изцяло безперспективни. Постепенно прогресивната теза за съвременна народна основа на книжовния език печели повече привърженици. Тази идея за съвременен, жив книжовен език е в пряка зависимост от нуждите на съвременното модерно светско образование¹⁴. За първи път по-ясно теоретическо осъзнаване на тази историческа взаимозависимост между книжовния език и образованието у нас откриваме в брошурата на В. Априлов „Мисли за сегашното българско учение“ (М., 1847), а 5-годиин по-късно Н. Геров ще даде по-широка характеристика и обосновка на този изключително важен въпрос: обучението и овладяването на науките е възможно и постижимо само на онзи език, който децата са научили от родителите си¹⁵. Макар че самият Н. Геров по-късно като водач на Пловдивската езикова школа, както и Г. Раковски и някои други книжовници през втората половина на века ще направят отстъпки в посока на старата книжна традиция, годината 1852 може да се приеме като година на окончателното усвояване на теоретическото изискване за български книжовен език с народна езикова основа¹⁶.

Но да се върнем на интересувания ни тук исторически период — втората четвърт на миналия век, когато, както вече бе отбелязано, книжовният език се обръща по-определено към изворите на народните говори, на народния език. Ако в годините от Паисий до Берон нашите книжовници не говорят за български *книжовен* език, а само за *български* език, който те използват въобще като антитеза на гръцкия език¹⁷, това има своето историческо оправдание. „Книжният“ (традиционният) черковнославянски език, както и „простият език“, с които Паисий, Софроний, Кърчовски и Пейчинович са си служили, са били все *болгарски, еднакво български*. Новият

¹² Л. Андрейчин. Из историята. . . , с. 52, 58; Р. Русinov. Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., 1980, 75—94. Г. Венедиктов. Из историята. . . , 36—39 и сл.

¹³ С. Жерев. Проблеми. . . , с. 26.

¹⁴ Г. Гачев. Ускореното развитие на културата. С., 1979, с. 121.

¹⁵ Н. Геров. Няколко мисли за българския език и за образованието у българити. Цариград, 1852, с. 35.

¹⁶ Г. Венедиктов. Из историята. . . , с. 36; Л. Андрейчин. Из историята. . . , с. 55.

¹⁷ Г. Венедиктов. Из историята. . . , с. 37.

исторически момент е налагал да се противопостави на гръцкия език български език и с тази задача нашите първи възрожденци са се справили блестящо. Симбиозата между черковнославянския и простия български език както от запад, така и от изток спаси българската народност и хвърли надежден мост към модерното образование и народния ни прогрес през XIX в.

След „Рибния буквар“, когато българските народни говори по-определено образуват езиковата основа в практиката на нашите книжовници, пред строителите и творците на книжовния език възникват неочаквани и трудни проблеми. Черковнославянските норми преди това не допуснаха разногласия: напр. как да се напишат ръка, българин, място, хляб, църква, език, пръв и под. Сега обаче, през 30-те год. на XIX в., когато в книжовната практика встъпват автори както от запад, така и от изток, освен тези трудности изпъкват с неотразима сила още и въпроси, като: мъж или маж, път или пат, мъка или мака, работа или работя, мисла или мисля, човека, човекат, човекът или човеко, пишем или пиша, крак или нога, песак, песок или пясък, ще чета, ще да чета или че четем, ке чета и др. Освен това повечето от нашите книжовници са свикнали напр. с обличите първо, църква, крест, кров, болгарски, състояние, въпрос, во, со, сум, буде, язык, что, с употребата на множество езикови клишета, с падежни форми, с редица синтактични обрати.

След примера на Берон нашите книжовници наводняват книжовния език с местните си говорни черти и характеристики. Преди „Рибния буквар“ българските книжовници се вълнуват дали правилно и точно си служат с книжовния черковнославянски език (у самия Паисий още проличава този комплекс), през 30-те и 40-те години на XIX в. техните последователи са изправени пред по-големи и по-сложни въпроси — кои форми и думи са български, изконни, кои трябва да се предпочитат? Паисий поставя *въпроса за езика* в нашето Възраждане, а втората четвърт на миналия век поставя нов въпрос — за *книжовния български език*. Разноликата книжовна практика скоро ще обърка умовете на българските книжовници. В книжовния език навлизат безпрепятствено необработени езикови особености и от запад, и от изток, примесени с множество още книжни елементи. Всичко това предопределя противоположните решения на книжовноезиковите проблеми у нас през 40-те години на XIX в. — от решимостта да не се отстъпва от принципа за книжовен език с народна основа до извода за връщане назад към свещената традиция. Без да се изключва напълно чуждото (гръцко) влияние в движението и разплитането на тези книжовноезикови процеси, трябва да се посочат като решаващи обективните вътрешни исторически условия¹⁸. Въпреки гръцкото си образование В. Априлов; Н. Рилски, К. Фотинов и др. действуват според диктовката преди всичко на състоянието на нашия книжовен език през 30-те и 40-те години на XIX в.

По такъв начин логично се налага нуждата от подробно изследване на конкретната книжовноезикова действителност през втората четвърт на XIX в., изследването и описването на отделните езикови (народни и книжовни) особености в нея. Прави впечатление, че в досегашната научна литература такова конкретно изследване и описание липсват. Обект на авторите са били предимно идейните, теоретичните въпроси от тази епоха, оценявани и категоризирани предимно от днешно гледище. Така второто издание на Граматиката на Хр. Павлович (1844), повратът в езиковите възгледи на К. Фотинов, граматическите теории на Н. Рилски, практиката по-късно

¹⁸ Л. Андрейчин. Из историята. . . , 52—55; С. Иванчев. По някои въпроси на историята на българския книжовен език. — В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век. С., 1979, с. 38.

на Г. Раковски, възгледите на Пловдивската езикова школа и др. бяха класифицирани като консервативни, антиисторически или компромисни. Мотивировката на тази присъда обаче липсва¹⁹.

Ето защо предмет на този труд е обобщеното представяне по категории на говорните особености в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в. По-специално внимание се обръща на ония книжовници, които в края на този период (40-те години на века) изповядват специфични възгледи и идеи за българския книжовен език, като се отказват от споделения по-рано и от тях принцип за народната му основа и обръщат поглед отново към черковнославянската традиция. Имат се предвид представителите на черковнославянската школа Хр. Павлович, К. Фотинов, К. Огнянович, П. Пиперов, а така също дейците на славянобългарската школа Н. Рилски, Н. Бозвели, Р. Попович и др. Всички тези книжовници, макар и от различно гледище, в книжовната си практика се съобразяват с нормите на черковнославянския език, в повечето случаи възприеман от тях като старобългарски. Съблюдаваната от тях, пък и от други книжовници, теоретична предпоставка да не се използват безразборно или безкритично в книжовната практика средствата на народните говори (т. е. диалектизмите) въпреки всичко в множество случаи не е отстоявана последователно и пълно. Наличието в езика на тези книжовници на говорни облици, форми и думи показва, че през втората четвърт на миналия век езиковите теории са разделяли нашите езикови строители, но практиката в повечето случаи ги е обединявала²⁰. Съпоставката на тяхната книжовноезикова практика с практиката на други книжовници, „чисти“ привърженици на книжовния език с народна основа, ще даде ценни данни изобщо за присъствието на народния български език в книжнината на миналия век.

Идейното или теоретичното кредо на нашите книжовници от първата половина на миналия век, схващанията им за ролята и характера на българския книжовен език, колкото и да са важни за историята на нашия книжовен език, в тази работа са на втори план. Основната цел на изследването е да се посочат какви говорни (диалектни) особености битуват в езика на книжовниците в един период от миналия век, когато българският книжовен език разтваря по-широко страниците си за тях.

* * *

На първо място се налага известно уточняване на термините и категориите, използвани в работата. Най-общо казано, под говорни особености тук се разбират ония облици, форми и думи, които са присъщи на българските народни говори (диалекти) и които са намерили място в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в. По-широко погледнато, този въпрос може да бъде разбиран и по следния начин: към говорните особености в книжовния език от този период трябва да се отнесат всички фонетични, граматични, семантични и лексикални особености, които не са черковнославянски или традиционно книжни, а са присъщи само на народния език. По такъв начин в кръга на говорните особености ще попаднат всички аналитични (безпадежни) конструкции, да-конструкцията на мястото на инфинитива, преизказните глаголни форми, разнообразните форми за времената, чужди на черковнославянския език, предлозите и

¹⁹ Л. Андрейчин. Из историята. . . , с. 52, 58; М. Арnaudов. Литературен език. . . , 338—371; Б. Цонев. Цит. съч., с. 35.

²⁰ В. Станков. Българското възраждане и формирането на новобългарския книжовен език. — Бълг. ез., 1980, 1, 6—15.

други служебни думи с типичен говорен (диалектен) етикет и пр. Тук би трябвало да се отнесат и побългарените (според българския изговор) написания на предлозите *во*, *со* и на представките *во-* и *со-*, предпочетените отглаголни съществителни на *-не* вм. на *-ние*, възприемането на съвременния български гласеж на редица думи (от книжовен и друг произход), напр. въпрос, състояние, български, просвета, кръв, кръст, църква (черква) вм. традиционните въпрос, състояние, болгарски, просвещение, кров, крест, църква (церков) и др. Очевидно, ако се тръгне по този път, предметът на описанието ще се разшири неимоверно. Ето защо освен посочената по-горе ограничена рамка на езиковата теория в това описание се имат предвид предимно онези говорни особености в езика на книжовниците, които издават пряка говорна принадлежност. Този извлечен материал би хвърлил повече светлина по въпроса за участието на българските говори в книжовно-езиковата практика от втората четвърт на XIX в. Освен това изнесенният по-горе по-широк аспект на тази проблематика се отнася повече до принципното съотношение между книжовно (традиционно) и нетрадиционно, съвременен в историята на нашия книжовен език от миналия век²¹. Подробното проследяване и описание на това съотношение е изключително трудно, тъй като в огромно количество примери то присъства едновременно било като опит или тенденция за придаване на езика по-близко до народа звучене, било като обратна тенденция — да се постигне по-голяма „книжовност“. С такава принципна неустановеност се сблъскваме на всяка страница и от произведенията на интересующите ни тук книжовници, напр.: „Не подobaва нам да седнѣми, ако не ни рекѣт, нѣто пакъ подobaва да ни рекатъ многожди“ (Дет., 21); „Да раздава отъ нихъ всемъ децѣмъ“ (Изг. д., 21); *совѣршенство*, *руце* (Перва пон.) и др. Като се прибави и изобилието от диалектни варианти за едни и същи езикови особености — глаголни окончания, членни морфеми и пр., — формалната и лексикална пѣстрота на книжовния езикъ придобива почти необхватни размери. Конкретниятъ анализ на тази книжовноезикова пѣстрота на първо място издава липса на установени книжовни норми през втората четвърт на миналия векъ. Освен книжно-народно за характеристиката на този периодъ първостепенно значение придобива и още едно явление: говорна вариантност на езиковите форми и на лексикалните единици. Тази вариантност на първо място се изпълва с говорни характеристики от различен произход — западен или източен (най-общо казано), напр. *могатъ* и *можатъ*, *мислятъ* и *мислатъ*, *човеко* и *човека*, *човекътъ*, *човекотъ*, *хлебъ* и *хлябъ*, *чуждо* и *чуждо*, *азъ*, *я* и *я*, *ний* и *ние*, *тази*, и *таа*, *бързо* и *брѣзо*, *българинъ* и *блѣгаринъ*, *кракъ* и *нога*, *искамъ* и *сакамъ*, *чета* и *боя*, *сякамъ* и *мисля* и др. Говорната вариантност е налице във всички произведения и у всички книжовници, западни и източни говорни черти присъствуватъ както в езика напр. на Хр. Павлович, така и у Р. Попович или Н. Бозвели, т. е. вариантността е характерна преди всичко за всеки книжовникъ, а след това и за книжовния езикъ от втората четвърт на XIX в.

Границите на т. нар. вариантност в книжовния езикъ от този периодъ са доста по-широки. Към вариантността биха могли да се отнесат не само разноталектните двойки или тройки, но и съставките от диалектно-книжовно, диалектно-чуждо и пр. естество. Нас обаче ни интересуватъ вариантите само от говорен (диалектен) тип, като илюстративниятъ материалъ е класифициран споредъ традиционните области — фонетика, граматика и лексика.

²¹ К. Босилков. Народноразговорни и книжовни варианти в езика на възрожденската литература. — В: Изследвания из историята. . . , 41—47.

ПЪРВА ГЛАВА. ФОНЕТИЧНИ ГОВОРНИ ОСОБЕНОСТИ

Както е известно, диалектите се различават един от друг на първо място по фонетични и речникови особености²². Това ще рече, че т. нар. фонетични диалектизми са най-многобройни. Многочислени са тези особености и в езика на книжовниците от втората четвърт на XIX в. и те недвусмислено издават възприета или родна говорна практика на авторите. Обикновено фонетичните особености се групират около някои важни проблеми за българската фонетика и диалектология изобщо — около звуковата стойност на старите носовки и еровите гласни, около мекостта, изговорната стойност на стария ят и пр. Повечето от фонетичните говорни особености, които ще бъдат разгледани тук, от днешно гледище биха могли да се отнесат и към т. нар. морфонологични особености, тъй като става дума за фонетичната (изговорна) стойност напр. на глаголните окончания, глаголните морфем и пр. За разглеждания период обаче тези особености имат чисто фонетична стойност, тъй като не бихме могли да ги определим като отклонения от вече установени морфонологични норми.

Що се отнася до изговорната стойност на **ѧ**, **ѧ** и **ѧ**, твърде често тя не е изразена, а остава скрита в традиционното им изписване (напр. **пѧтъ**, **мѧжъ**, **лѧво**, **голѧмы** и др.). След „Рибния буквар“ някои книжовници (А. Кипиловски, В. Априлов, донякъде Н. Бозвели, и Р. Попович) се опитват да следват примера на Берон, използвайки специалния знак **ѧ** за **ѧ** при всички положения. Тази практика обаче не е присъща на повечето книжовници и през 30-те и 40-те години на XIX в. за звук **ѧ** се използват буквите **ѧ**, **ѧ**, **ѧ**, **ѧ**. В примерите с **ѧ** на неетимологично място (напр. у Фотинов **крѧв**, Люб. II, 5 или у Н. Рилски **врѧх**, **хатѧр** и др.) бихме могли да подозираме ерова стойност. Но такива случаи тук ще бъдат разгледани отделно.

Тъй като в българските говори **ѧ** (**ѧ**) има различни реализации, както и **ѧ**, за сигурна говорна особеност в книжовния език могат да се смятат написанията, съдържащи говорните заместници на тези звукове.

През втората четвърт на XIX в. разграничението на старобългарските **ѧ** и **ѧ** за българския език изобщо вече е невалидно, затова тук ще се говори само за говорни варианти и реализации на еровата гласна **ѧ** (било от **ѧ**, било от етимологичен **ѧ**) както на етимологичните, така и на други места.

1. Говорни варианти на еровата гласна

а) Ъ-изговор, отразен чрез ѧ

Отразяването на „тъмната“ гласна **ѧ** в българския книжовен език през втората четвърт на XIX в. е поставяло пред книжовниците може би най-сериозните затруднения. Схващан от всички тях като най-съществена особеност на българския изговор, от една страна, и изчезването на буквения знак **ѧ** като изразител на този специфичен звук, от друга, предопределят и пълнотата на писмената практика. Този проблем остава пред българските книжовници и през втората половина на века.

Следвайки родния си говор, П. Берон отразява и в езика на „Рибния буквар“ гласната **ѧ**, за която използва заетия от румънски образци знак **ѧ**. Този знак след Берон използва и Кипиловски в „Свещенное цветоображение“ (1825), за да изрази еровата гласна във всички положения; **сѧм**, **сѧ**,

²² С. Стойков, Българска диалектология. С., 1962, с. 119.

да бѣди, дѣлбок, тѣзи, тѣрде и др. (Цв.). По-непоследователно със знак ѣ за ѣ си служат по-късно и В. Априлов, Р. Попович и Н. Бозвели: да бѣде, да не сѣ ползоватъ, да сѣ преведе (Хр. 27, 28); бѣрзо, сѣн, сѣм (Дет.). Последователна употреба на този знак за ѣ намираме и у други книжовници, напр. у Х. Сичан-Николов: рѣка (Аритм., предг.). Своеобразна модификация на а е и знакът ѿ, употребяван от Кифалов за звук ѣ: ѿтрешни неуредици (26).

б) Ъ - изговор, отразен чрез ѣ

Естествено от днешно гледище най-интересни са случаите с изписана буква ѣ за еровата гласна. Забележително е, че тя най-често се среща у автори от западни области, напр. К. Фотинов, Хр. Павлович, К. Огнянович.

У Фотинов: рѣка, мѣж, мѣчно, сѣн, кѣщи работи, възстанова, длѣженъ, мрѣкнува, пѣлно, кѣсно, мѣртва (Люб. II, Разг.).

У Хр. Павлович: мѣжко и женско (Писм.); кѣща, мѣжко (Басн.); гѣсто, кѣща, мѣж, мѣжко, пѣт, пѣтища (Грам. I).

У К. Огнянович: почетна да бѣдеш, мѣчеа нея, тѣлото ей раздираше на кѣсове, да го бият с прѣчки (Крин.).

в) Ъ - изговор, отразен чрез ж

Това са може би най-интересните опити за предаване на еровата гласна в книжовния език. Възстановяването на този буквен знак в писмената практика е най-сериозното доказателство, че книжовниците са търсили българското съответствие на черковнославянските форми. След 40-те години на миналия век за някои книжовници ж ще се установи като единствен буквен знак за тъмния еров вокал, както е у Ив. Богоров, Л. Каравелов и у представителите на пловдивската школа.

За това, че книжовниците от втората четвърт на XIX в. със знака ж са изразявали еров звук, показват примерите, съдържащи неетимологична ж, напр. крѣж, бѣрзо, хатѣр, крѣстат се, вѣжт (Н. Рилски), сѣрдцето, длѣжжи (Васкидович) и пр.

Пръв по-системно с ж за ѣ си служи Н. Рилски, без да се съобразява с етимологията: мрѣква, вѣрви, пѣт, лѣжат, бѣде, тѣща, кѣща (Нов завет), рѣцете, кѣщата, тѣпче, зѣб, испѣдат (Грам.). Предимно само ж пише и Ем. Васкидович: дѣжд, сѣм, много пѣти, в пазѣжтѣ, редѣж, тресѣж, такѣж, кѣм, сѣрдцето и пр. Ил. Стоянов (Макариополски) се колебае между ж и ѣ: сѣщество, сѣществува, бѣдат, но зѣл, сѣществува, сѣщий, сѣздал, сѣн (Пр. уч.).

В известни случаи авторите се опитват да направят етимологическото разграничение между ж и ѣ. (Н. Рилски, Ил. Стоянов, К. Огнянович, К. Фотинов), но най-често тази практика е сериозно нарушавана.

В средата на миналия век, когато книжовниците ще имат зад гърба си по-голям опит, повечето от тях ще видят в буквата ж спасителния компромис между диалектните различия (а, ѣ, о, у). Впрочем това може да се каже още и за Н. Рилски.

В изолирани случаи на мястото на етимологичната ж откриваме диалектната реализация о или у: изгориха им кощите (Н. Рил. Стих. Описание...); дубрави (Землеоп., Люб.).

г) А - изговор

Тази западнобългарска говорна особеност е представена в книжовния език от този период с доста примери и у повече книжовници: *кащя, раце, мати яйца, гаски, два пати, не сам вечерял, порачана работа, зарачаха* (Люб. II, Разг.); *не сам достоин, не сам знаял, рацете, що се зарача, аз сам человек* (Нов завет); *не сам приял, раце, на раце, зарачал* (Грам. II, Писм., Басн., Аритм., Изг. д.; *на рацете, гледал сам, не сам ся боял* (Крит. изд.); *раце, сам (сѣм), цвѣтят* (Землеоп.); *кам, откал, тварде* (Введ.); *зарачал* (Цв.); *тапан, стапи, паклени* (Напол.)

д) Други диалектни изяснявания и прегласи на ъ

Западнобългарска говорна особеност отразяват примерите с изяснен в о голям ер в окончанията -ов, -ок и в корена: *момок, петок, катапеточни, кроток, таков, вонкашни, зол, дожд* (Люб. II); *писок, песок, малок, кроток, тежок, таков, каков* (Нов завет, Гр., Хатиш.); *песок, петок, восок, вон, от-вон, гром, дожд* (Царств, Аритм., Басн.); *зол* (Пр. уч.); *жежок, малок, из-вон, навон* (Землеоп.); *вонкашно, песочно, каков, таков* (Введ.); *таков, ни-каков* (Цв.) и пр.

Често срещана говорна фонетична особеност е и суфиксът -ик в м. дн. -ѣк: *пламик, камик, ремик* (Фот., Н. Р., Н. Б., Хр. П., Васкид. и др.).

2. Говорни особености и промени при ъ

Най-често срещаните изобщо в българските диалекти промени на ъ в е и в а са отразени и в езика на българските книжовници от този период: *пен, тенко, тенки, жертва, стебло, желти бои* (Хр. П., Васкид., Н. Р., Фот., Кипил, Н. Б.) и *танка, магловита* (Н. Р., Васкид., Фот., Хр. П.).

Друга говорна (диалектна) промяна на ъ се носи от примерите: *да са распина* (Христ., 45), *запинал се* (Цв.), *лакот* (Люб. II, наред с *лакѣт*), *жнат, жнали* (Нов завет).

3. Положение на групите ър/рѣ, ѣл/лѣ

Между българските говори има значителни различия в изговора на групите -ѣр, -ѣл и -рѣ, -лѣ, когато са между съгласни²³. Повечето от регистрираните в диалектологията положения на тези групи са намерили място и в езика на книжовниците от 30-те и 40-те години на миналия век. Още по-важното в случая е, че книжовниците от този период освен черковнославянските форми употребяват почти всички говорни варианти на тези групи. Напр. Фотинов (Разг., 21) само на една страница употребява *тѣргуване, таргуване, трѣговец, терговци, торговци*; Н. Бозвели (Землеоп.) — *зам-резналото море и замрѣзалото* (с. 34); Хр. Павлович (Писм.) — *торговецо, тарговецо, терговеца и трѣговецо*; Н. Рилски — *зѣрно и зерна* (Нов завет); В. Априлов пише *покрастили се*, но *потвърждават* (Б., кн. 5); Васкидович — *пѣрви язици и първи*. В първото издание на граматиката си Хр. Павлович пише *одѣро и одро, терн и трѣнки, трасим и тѣрсим* (7 с. и др.).

По-системните говорни реализации на тези групи могат да се подредят в следния ред:

²³ С. Стойков. Българска диалектология, с. 132.

Съчетанията *ѣр/ѣл*, *рѣ/лѣ* съвпадат с днешната книжовна норма: *гѣрло*, *отгѣрлят*, *да се вѣрнат*, *вѣрло*, *мѣрдание*, *тѣрпение*, *крѣст*, *трапка*, *исфракнала*; *бѣлгаре*, *напѣлнена*, *ябѣлки*, *дѣлбина* — *слѣжнцето*, *глѣтнеш*.

Това положение по-пълно е отразено в езика на Н. Рилски, Н. Бозвели, Ем. Васкидович, А. Кипиловски, донякъде у К. Фотинов, и Хр. Павлович.

Доста широко е представено и положението *рѣ*, *лѣ*, характерно за някои западни и източни говори:

врѣла, *врѣли*, *прѣва*, *дрѣвие* (Н. Геров); *побрѣзай*, *срѣдцето*, *да потрѣсим*, *грѣди* (Люб. II); *да трѣси*, *изврѣшаваме*, *сврѣшат*, *прѣгавост*, *да се вѣрне* (Царств., Изгд.); *да трѣсят*, *да ги обрѣне* (В. Апр., Б. Петк.); *длѣги*, *длѣг*, *наплѣният*, *задлѣжение*, *плѣн* (В. Априлов, Б. Петков, К. Фотинов, Е. Васкидович).

Само съчетанията *ѣр/ѣл* независимо от броя на сричките и съгласните, отразено в доста случаи, отвеждат предимно към източнобългарска говорна практика:

пѣртат, *в тѣрнето*, *тѣрне*, *пѣрстите*, *пѣрстен*, *пѣрсти* (Априлов, Васкидович, Н. Рилски — Нов завет), *гѣлка*, *пѣлн* (Перва пон., Оглаш.).

4. Отразяване на ѣ

Якането като особеност на българския книжовен език се установява безспорно като норма през последното десетилетие на XIX в.²⁴

Повече от половин век преди това обаче отразяването на *ѣ* в книжовния език въпреки колебанията и несистемността клони повече към западнобългарската му говорна реализация — *е*. Както и при други фонетични особености, и тук не могат да се правят категорични изводи. За това пречи преди всичко преобладаващото традиционно изписване на *ѣ* на етимологичните му места, а също така и многобройните престаравания, т. е. появата на *ѣ* и на необичайни места.

По-системно екането е отразено в езика на К. Фотинов, Н. Рилски, Хр. Павлович, К. Огнянович: *бех*, *беха*, *бег*, *голем*, *требеше*, *в сека година*, *влезнах* (Фот.); *десната* и *левата страна*, *отметаме*, *секакви вещи*, *отбегваме*, *некаде*, *некой*, *беше*, *големо*, *умрела* (Нов завет); *голем страх*, *секой*, *некой*, *песок*, *по-голема*, *секох*, *белото море* (Хр. П.).

Видимо колебание между *е* и *ѣ* показват А. Кипиловски, Ем. Васкидович, Р. Попович, Н. Бозвели, Ил. Стоянов: *облекал ги с нея*, *големо събиране* (Цв.); *редѣк лек*, *беше*, *щехме*, *секо нещо*, *секого*, *голема войска*, *песѣк*, *редко*, *млеко* (Перва пон.); *секо нещо*, *млеко*, *некой си*, *видеха*, *ся запре* (Хр.); *требва*, *немаше*, *нещо*, *млеко*, *голем* (Н. Боз.); *свет*, *светост*, *нека*, *место* (Пр. уч.).

Между *я* и *е* се колебае и Априлов: *бляше*, *сядаше*, и, от друга страна — *големата*, *секаде*, *секой*.

Преобладават екавите форми и у автори като Чолаков, Аверкий, в превода на „Наполеон. . .“.

Доста последователна употреба в езика на книжовниците от този период имат екавите западнобългарски (предимно) аористни форми за I и 3 л. ед. ч. с ударение върху окончанието *-ех* или *-е* (преглас на стари контрахирани окончания — *ѣх*, *ѣ*)²⁵:

²⁴ Л. Андрейчин. Из историята. . . , с. 75.

²⁵ К. Мирчев. Историческа граматика. С., 1963, с. 196.

поседѣ нѣколко години мирен; *умрѣ* на крѣст; едва *можѣ* да ся върне; никой не ми се *видѣ* пред очи (Люб. II); не *можѣх* да турим. . . ; *огладнѣх* (Разг.); И като *видѣ*; *умрѣ*; *изгорѣ*; *живѣ*; *седѣ*; *оживѣ*, *огладнѣ* (Нов завет), какво *що видѣх* (Св. Ал.); Синодат, как ся *видѣ*, стори това. . . (Б. кн.); Той вечи *умрѣ* (Цв.); *изгорѣ* една книгохранилница (Землеоп.); *отслабнѣ*, *угаснѣ* (Крит. изд.).

5. Редукции на гласни

Всички книжовници, произхождащи от източните области, са отразили характерната за тези говори редукция на гласната *е* в *и*. В езика на А. Кипиловски, Ил. Стоянов, Р. Попович, Н. Бозвели, Ем. Васкидович, З. Княжевски, М. Кифалов, В. Априлов и др. тази редукция е очевидна говорна особеност: *неподправина*, *едини* (= *ядене*), *водити* (Цв.), *не сми могли да гледами* (Пр. уч.), *ний сми са родили, що годи* (Христ.), *пират* (= *перат*), *християнители*, *да я бутни или похвани* (Дет., Землеоп.), *можи, чи, пиши* (Перва пон.), *времи, ими* (З. Княж.), *да читеми* (Киф.), *преведи на . . . , жилѣзо* (Б. кн.).

К. Огнянович, К. Фотинов, Н. Рилски и Хр. Павлович допускат в езика си ограничен брой примери с такава редукция: *да чите и пиши* (Св. Ал.), *таин, достоин, пиши* (Хр. П.), *да си почини, да са върни назад* (Люб. II), *секой да знай каква нужда имами ми* (Краткое).

По-широко познатите на повечето български диалекти редукции на гласните *о* — *у*, *а* — *ѣ* също са широко отразени у всички книжовници: *гулѣм, дубитѣк, уриз, дуише, малку, раждѣта, софрѣтѣ, мирисмѣ* и под.

6. Прегласи на гласни

Прегласна *'а* в *е* (според източнобългарските говори): *поленише* (Васкид.), *овчер, овчерити* (Цв., Пр. уч. 41), *жедна* (Христ.), *еришкити кожи* (Цв.), *ере* (Дет.), *еребица* (Васк.), *едени* (Цв.), *изеде хлебовете* (Нов завет), *изеде го* (Басн.), *езди* (Цв., Н. Р.), *по-приетни* (Люб. II), *чеши* (Люб. II), *ежте* (Васкид.), *есте* (Фот.).

Всички книжовници употребяват западнобългарските прегласени форми *чекам, чекат, почека, чекаше* и под.;

Широко са застъпени също западните прегласени форми *ключеве, грошеве*, непрегласеното *трава* (трева), или формите, съдържащи различни говорни отгласи на гласните *о*, *а*, *е*, *у*, като *проваждам, дохаждам, завожда, отвожда, небото, прокливам, пливам, сегииши, коги* и под.

Повече или по-малко в езика на отделните книжовници са намерили място още редица говорни фонетични особености, съдържащи различни явления — протеза на звукове, палатализация или липса на палатализация, уподобявания или разподобявания, аналогия, лабилизация и пр., напр.: *хридове, хадет* (Люб. II), *хабици* (*абици*), *хвязна, хридове* (Дет.), *испичелил, испичелено* (Цв.), *беляци, можа, не можат* (Васкид., Н. Р.), *вуж* (*уж*), *тривон* (Люб. II), *ще ви реча, ще да се отречат* (Разг.), *чуздо, чузди* (Люб. II), *юначки, годишно* (Люб.), *млого, млозина* (Христ.), *тѣвна страна, потевнява* (Перва пон.), *нохче, папучици, лахтети* (Христ., Дет.), *увел, улази, узел, унуци* (Цв., Землеоп., Крит. изд.). Примерите от този вид са в изобилие. Те показват силата на говорните навици на книжовниците, зависимостта им и от книжовната практика, и от родния им диалект.

7. Отразяване на говорна мекост или твърдост на съгласни в различни положения

Най-важните случаи на мекост в строежа на българския език (с изключение на мекостта при якането), както е известно, са: окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. на глаголите от II спр. в сегашно и бъдеще време, също и при някои глаголи от I спр. и от III спр.; при членуването на имената с наставки *-ар* и *-тел* и при някои отделни съществителни²⁶.

В народните говори обаче положението е доста различно по отношение на тази фонетична мекост. Като се има предвид историческата склонност на българските съгласни към затвърдяване²⁷, в редица диалекти, предимно западни, на тези книжовни положения отговарят твърди съответствия.

При някои съществителни имена от ж. р. срещу установена твърда фонетично-изговорна норма в книжовния език в диалектите съответствуват меки (или смекчени, омекотени) варианти (срв. напр. *белина* — *белиня*; *топлина* — *топлиня*, *пяна* — *пеня*; *виделина* — *виделиня*, *болка* — *болкя*, *злина* — *злиня* и под.), които се срещат и в езика на Хр. Павлович, К. Фотинов, Н. Бозвели и др.

През втората четвърт на XIX в. книжовниците доста широко са отразили склонността на българските говори към затвърдяване изговора на съгласни звукове. Макар тази склонност да се класифицира повече като западнобългарска, отделни съществителни са се установили с твърд изговор и в повече говори, напр. *бура*, *рокла* и под. Такива особености има не само у Хр. Павлович, Фотинов, Н. Рилски, но и у А. Кипиловски, Б. Петков, В. Априлов, Н. Бозвели: *тина* (Землеоп.); *вечера*, *дщера* (Царств., Разг.); *бура* (Цв., Крит. изд.); *рокла копринена* (Введ.); *смокина* (Люб., Нов завет).

Твърд изговор имат и цял клас отглаголни съществителни на *-не*: *изговаране*, *разговаране* (Аритм., Люб. II); *отваране*, *затваране* (Дет., Землеоп.).

Разбира се, по-голям интерес за историята на книжовния език има начинът на представяне на ония случаи и положения, които днес съставят т. нар. най-важни норми на структурната изговорна мекост в съвременния книжовен език.

а) Твърди глаголни окончания

Окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. сег. и бъд. вр. при глаголите от II спр. и при някои глаголи от I и III спр. в езика на българските книжовници от този период са преобладаващо твърди. Казваме преобладаващо, защото в с и ч к и книжовници си служат и с твърди, и с меки окончания, а меките (от днешно гледище) окончания, съдържащи *-я*, са по-малобройни: За 1 л. ед. ч.: *ще известа* (Б. кн.); *да ти отговора*, *бора се* (Напол.); *да купа*, *да извада*, *да прослава*, *да приобрета* (Люб. II, Разг.); *труда се да просвета*, *да остава усердието си* (Перва пон.); *мола*, *чина* (Перва пон.) *мола* (Л. Крин); *да купа*, *да те вида*, *да направа* (Киф.); *отварам*, *принасам*, *покланам* (К. Фот., Хр. П., К. Огн.).

За 3 л. ед. ч.: *притура*, *повтара се*, *разговара* (Фот., Н. Р.).

За 3 л. мн. ч.: *да търсат*, *да го изгорат*, *седат*, *прават* и др. (Люб. II, Разг.); *да се обогатат* и *украсат*, *говорат*, *прават* (Грам., Нов завет); *да работат*, *като извадат*, *ходат*, *притурат се* и др. (Писм. Аритм., Цар., Грам I); *да го пратат в Москва* (Б. кн.); *да заработат*, *крепат*, *грабат* (Перва пон.); *направат*, *говорат*, *да не изгубат* (Земл., Дет.).

²⁶ Вж. Л. Андрейчин. Из историята. . . , с. 77.

²⁷ Вж. К. Мирчев. Историческа граматика, 133—136.

Безспорно твърд изговор съдържат и окончанията, изписани с ж, напр.: *да стъпж, да употребж* (Люб. II), *да приносж* (Перва пон.), *говорж* (Б. Петк.).

б) Меки глаголни окончания

За 1 л. ед. ч.: *мисля, ходя, говоря, прибавя* (Перва пон., Дет., Крит. изд.), *оставям, предоставям* (Н. Р., К. Огнян.).

За 3 л. мн. ч.: *да се хранят, правят, отредят* (Люб. II), *оставят, да се утвърдят* (Изг. д.), *да се видят, не садят* (Дет.).

Твърде често меките и твърдите окончания са употребени едно след друго, което говори за липса на установена твърда практика, напр.:

Н. Рилски — *Прават* пакост и *гонят* ви (Нов завет); Пригледува онова що другии *прават* и на секакво нещо *фърлят* възглед (Люб. II); Има воеводи, за да го *водат* и *управят*, за да ся *борят* с неприятелите (Перва пон.); *Ходат* заедно на зайци, *ловат* риба, *крътят* заедно големи дървета (Введ.).

Глаголите от III спр., които имат твърди окончания (разговарам, разговарат и под.), естествено запазват изговорната твърдост и във формите за други времена, както и в причастията, образувани от тях, напр. *вечерал* (Фот.), *разговарах, разговарал* (Хр. II.) и пр.

8. Мекост при членуване на имена

Мекостта при членуване на някои имена, характерна за днешния книжовен език, в езика на книжовниците от втората четвърт на XIX в. е намерила оскъдно отражение. Изолираните примери, съдържащи тази говорна особеност, се отнасят само до съществителните имена с наставка *-тел* и до някои отделни имена. Това се дължи на обстоятелството, че през този период членуването на имената чувствително се различава от съвременното състояние (вж. по-нататък).

Изговорна мекост на съгласните при членуването се носи от следните примери: Който не знае добре да езд*и*, *конят* го метва доле (Дет.); *героят, в раят, царят, чувалят* (Цв.); *суполят* (Христ.); *боят* (Землеоп.); *пепельо* (Хр.); *делителъо, множителъо, учителъо, создателъо, избавителъо* (Аритм., Грам. I, Разг.); *спасителят* (Люб. I); *сеятелъо, искусителъо* (Нов завет).

С известни уговорки, ако не и със съмнение, като носители на такава говорна мекост биха могли да се приемат и примерите, при които членната морфема е изписана отделно от основната форма на съществителното, напр. *писателъ-ат, благодетелъ-та, приятелъ-ат, възелъ-ат, день-ат* и под., характерни напр. за Фотинов, но и за редица други книжовници. Колебанието да се причислят тези написвания към групата на носещите говорна мекост на съгласната пред членната морфема се засилва от нерядко срещаните примери от типа на *темелат, мангалат, възелат, денат* и под.

Както се изтъкна, тази говорна особеност, общо взето, е представена поограничено.

9. Някои говорни тенденции при ударението

В редица от издадените през втората четвърт на XIX в. книги било под влияние на черковнославянските образци, било по други съображения (напр. у Н. Рилски и Хр. Павлович) са отбелязани, макар и несистемно и последователно, и ударенията. Това позволява донякъде да се направят известни изводи и за тематиката, която тук ни интересува. Въпреки че материалът в това отношение е доста несигурен, все пак могат да се доловят

някои по-ясно изразени тенденции за въвеждане на определени говорни акцентни типове и модели и в книжовния език.

На първо място се откроява западнобългарският акцентен модел на аористните форми, които носят ударението върху окончанието. Освен примерите, изнесени по-горе във връзка с екането, към този акцентен тип принадлежат и следните: *изложѣх, изгубѣх, очистѣх се*, така *бидѣ*, *поиска* тайно да я остави, *направи* каквото му *заповѣда*; и *земѣ* жената си; тогава *повика* скришно. . . , и го *прати* в Витлеем, а от като *послуша*ха царят *отидѣ*ха; звездата *застана* тамо (Нов завет); веднага *бѣга*; Где са сега славнии водители? Кои ги *снемѣ*? (Люб.); Положих го в глава; *принудѣх се* (Хр.); Безгранично *пострада*; *качи* се и *седна* (Напол.); *Станах* от постелата; *вика* и рече им; *заповѣдах* (Изг. д.).

Същият модел е отразен и при еловите причастия: *хули*ли, *вика*ли, *говори*ли, *ненавижда*ли се; по тая стълба *возлазя*ли и *слазя*ли; *пробуди*л се от сан; *нема*ла деца; *вика*ли, *носи*л, *казва*л, *плава*л, *дума*л (Цв.); *очисти*л се, *замина*л, *зна*л (Нов завет и др.); желанието негово *простира*ло ся на много други вещи, *вкуси*л (Пр. уч.).

Този тип ударение явно и поради по-голямото сходство с черковно-славянските модели е предпочитан от повечето наши книжовници от този период.

В останалите случаи с отбелязано изрично ударение се отглеждат модели от различни говори, напр.: Ще да му се *прѣстат*; що ще да ядеме и що ще да *пиѣме* (Нов завет); замрезналото *мѣрѣ* и Балтийско *морѣ* (Землеоп.); *брашно* (Нов завет); (*мѣмче* и *момче*, *пѣтика* и *патѣка* (Изг. д.).

Повечето от книжовниците обаче не обръщат внимание на ударението и не го отбелязват. Ето защо в това отношение възможностите за изследване са ограничени.

ВТОРА ГЛАВА. МОРФОЛОГИЧНИ ГОВОРНИ ОСОБЕНОСТИ

А. Говорни особености при имената

1. Членуване на съществителните имена

Членуването на имената в съвременния български книжовен език е подчинено на специфично конструирани логико-синтактични правила и то не отразява пълно практиката в народния език. Ето защо тук ще проследим само наличието на членуваните форми от различен диалектен произход, тъй като само Н. Рилски и Р. Попович следват правилата, които са валидни и днес.

Членуването на имената, въпреки че е една от най-съществените отлики на нашия език от другите славянски езици, доста трудно намира мястото си в книжовния език. По-системно то навлиза в книжовната практика през втората четвърт на XIX в. след авторитетната намеса на Н. Рилски²⁸. Като се имат предвид противодействието изобщо срещу членните форми в книжовния език, липсата на уеднаквеност при членуването и разнообразните членни морфеми в българските народни говори, можем по-лесно да си обясним защо Н. Рилски въвежда принципа за диференцирано членуване на имената според службата им в изречението.

²⁸ Вж. С. т. Ж е р е в. Проблемы. . . , с. 31.

И така в пъстрата езикова практика на книжовниците от разглеждания период са регистрирани следните членни морфеми:

а) Ч л е н -ѣт

Както вече стана дума, през първата половина на миналия век буква ѣ освен в края на думите в други позиции се среща ограничено. Звук ѣ се изразява и чрез буквите (знаците) ѣ и ж. Ето защо пълният член -ѣт има и обличията -ѣт и -жт.

Член -ѣт е характерен преди всичко за езика на Фотинов и той го употребява независимо от синтактичното положение на думата: Има други добрини в *животѣт*; *разделѣт*, *приемникѣт* (Люб. II). По-непоследователно с член -ѣт си служи и Б. Петков в превода „Критически издирания. . .“ — *животѣт*, *человекѣт* и пр.

Член -ѣт е характерен предимно за езика на „Свещенное цветообрание“ на Кипиловски: Бог назвал *мѣжѣт* по имя Адам; *человекѣт*, *грехѣт* и под.

Сравнително с повече примери член -ѣт се среща като -жт: в езика на Н. Рилски и Ем. Васкидович (в конкуренция с член -о): *гласжт*, *прахжт*, *брегжт*, *граджт*, *суджт* (Нов завет, Грам., Хатиш.); богиня на *цветжт*; бог на *снжжт* (Перва пон.).

б) Ч л е н -ат

Доста по-широко представен от -ѣт. Както и по-долу ще стане дума, изнесените тук членни морфеми са познати на почти всички книжовници. Може би единствен Кипиловски си служи предимно с член -ат: в *храмат*, *мѣсяцат*, *человекаат*, *пѣтъат*; Той запечатал сас *печатат* си *камакат*; на *трапат*; *первыат*, *вторыат* ден и пр. (Цв.).

Член -ат е застъпен и в езика на Ил. Стоянов, В. Априлов, Н. Рилски, Н. Бозвели, Ем. Васкидович, К. Фотинов, З. Княжевски, К. Огнянович, Хр. Павлович: *образат*, *мѣжжт* (Пр. уч.); *предшественикат*, *престолат*, *народат* (Б. кн.); *пророкат*, *человекаат*, *грехат* (Нов завет); *носат* *оризат* (Дет., Землеоп.); *гнезат*, *животат* (Крин); *дукиянат*, *нишадѣрат*, *другарат* (Фог., Разг.); *страхат*, *змеат* (Христ.); в *умат*, в *редат* (Перва пон.); *градат*, *студат*, *животат*, *законат* (Вхожд.); *приписат*, *царат* (Хатиш.); *умат*, *бракат*, *урокаат* (Введ.).

в) Ч л е н -ят

За това членуване стана дума и в параграфа за мекостта. Тук ще допълним, че примерите с пълен член -ят са най-малочислени. Освен това те са поставени на едно равнище с останалите членни морфеми и затова се срещат и заедно, както е напр. в „Христоития“:

Славенскио, рускио и болгарскио остават си като поместни. А на *греческият* се радват (Хр. 75). Или редките колебания у Кипиловски, Васкидович, Н. Бозвели и др.: *чувалат*, *чувальят* и *чувалят*, *денат* и *денят* (Перва пон.); *бойат* и *боят*, *денат* и *денят* (Землеоп.).

г) Ч л е н -о

Тази членна морфема е най-широко употребявана в езика на книжовниците от втората четвърт на XIX в. Позната е както на Н. Рилски, Хр. Павлович, Аверкий, така и на Н. Бозвели и Р. Попович. Може да се заключи,

че членуването с член -о е било доста близо до утвърждаването си като книжовна особеност, защото се среща твърде често и при прилагателните: *вашио, нашио, ураненио, вчерашнио, сичкио, истио, първио, безумнио* и др.

Примерите с чл. -о са многобройни: *клеветнико, рушвето, мезличо* (Хатиш.); *законо, священико* (Аверк.); *носо, образо* (Дет.); *ангело, дяволо, живото, молецо* и др. (Нов завет); *нашио* глагол, *ковачо* (Грам.); *мужо, змейо, самио, даскало, умо, апостола* (Хр.); *подлого, подписа, трудо, ветро, блеско, пиперо, воло, градо, трилионо* и др. (Хр. П.).

д) Ч л е н - а (я)

Тази членна морфема е най-слабо използвана от книжовниците през този период. По-присъща е на Н. Бозвели и донякъде на Хр. Павлович: *Диалекта* им е немецкий; Многожди дохождал *волка* и тропал *вратата*; *Ругача*. . .; У нея ся намери *гроба* (Дет., Землеоп.); *господара, другара, зета, цара* (Хр. П.); *управителя, вратаря* (Напол.); *капаня* (Крин).

Тъй като при членуването на имената от ж. и ср. род почти няма разлики с положението в съвременния книжовен език, тези особености тук не се разглеждат. Що се отнася до членуването в множествено число в езика на нашите книжовници, макар и по-ограничено, присъствува още една говорна особеност — член -то за мн. ч., напр.:

случаето, обичаето (Христ.); *людиято, царието* (Нов завет, Краткое. . .); *молнието* (Вхожд.).

Тази източнобългарска особеност освен определеност издава и значение на събирателност.

2. Форми за множествено число при съществителните имена

а) Множествено число при многосрични съществителни от м. р.

Най-характерното при тези форми е конкуренцията между окончанията -е и -и. На пръв поглед може да се заключи, че двете окончания (-е и -и) са равностойни, защото са употребявани едно до друго и книжовниците много години еднакво са ги възприемали като книжовни. По-внимателното вглеждане в езиковата практика от втората четвърт на XIX в. обаче показва, че формите с окончание -е са преобладаващи.

Най-често и с двете окончания се употребяват от всички книжовници съществителните за народност: *болгари и болгаре, румуни и румуне, серби и сербе, кроати и кроате, далмати и долмате, русияни и русияне, римляни и римляне, елини и елине, християни и християне* и пр. Разбира се, още много други съществителни от м. р. в множествено число са регистрирани ту с окончание -е, ту с -и, напр.: *псалтире и псалтири, архиерее и алхиереи, народе и народи, жители и жители, воеводе и воеводи, учители и учители, другаре и другари, градинаре и градинари* и др.

В това отношение не прави изключение нито един книжовник. Като се има предвид, че окончанието за мн.ч. -е е предимно западнобългарско, а -и — източно, може да се заключи, че при представянето на тази особеност в книжовния език българските говори са равностойни участници.

Предимно с окончание за мн. ч. -е са следните примери: У Фотинов: *нишане, камене, господаре, другаре, граждане, селяне, селачане, ръкаве, корене, ораче* и др. (Люб., Разг.).

У Н. Рилски: *европеане, властаре, камене, рибаре, жетваре, мезличе, кавале, родители, законе* (Грам., Краткое, Нов зав.).

У Н. Бозвели: *нокте, лакте, острове, лимоне, портокале, палате, казаце* и др. (Землеоп., Дет.).

У Хр. Павлович: *философе, селяне, другаре, костене* (Писм., Басн. и др.).

У Р. Попович: *обичае, апостоле, граждане* и др. (Хр.).

У В. Априлов: *преводе, органе, епископе, инструменте* (Б. кн.).

У Васкидович: *диаконе, християне, атиняне, корене* и др.

В преводните книги „Наполеон“ и „Приключения Телемаха. . .“: *острове, сограждане, солдате, ингилизе, християне* и др.

б) Множествено число при едносрични съществителни от м. р.

При тези форми почти повсеместно е окончанието *-ове* (редуцирано *-ови*, прегласено *-юве*): *звярюве* (Цв.); *нравовете, царове* (Б. кн.); *кralюве* (Вход.); *скотове, плодове, богови* (Перва пон.); *шумови, екови, царови* (Дет.); *видови, столпови, гаркови* (Землеоп.); *царове, глогове* (Фот.); *знакове, царове* (Н. Р., Хр. П.).

С достатъчно примери са засвидетелствувани и форми със събирателно значение от тези съществителни, образувани с окончание *-ие(-йе)*: *мужие, (мъжие), братие, царие, робие, коние, людие* (Нов завет, Землеоп., Хр., Люб.).

в) Форми за мн. ч. от съществителни в среден род, образувани с окончание *-йя*: (или *-я*)

лозийя, бърдия, словия = *слова* (Землеоп.); *перя, моря, вѣжя, езера* (Хр. П., К. Фот., Ил. Ст.).

Събирателно значение имат и формите от ж. р. *кѣция, коля, книжя* (Цв. I, Люб., Землеоп.).

г) Форми за мн. ч. при същ. от ср. р. с окончание *-ета (ята)*

Съществителните от ср. р. със суфикси *-ние, -ие* и *-не* най-често образуват мн. ч. с окончание *-ета*, характерно за множество български говори. Тъй като повечето от тези съществителни имена имат книжовен произход или са с по-абстрактно значение, диалектното окончание *-ета* спомага за доближаването на тези имена до звученето на народния език: полезни *нравуучениета*, всички нейни *стараниета*, после тия *знамениета* (Цв., Пр. уч.); *человеческите стремлениета*, прекрасни *зданиета*, *предгориета* (Дет., Землеоп.); *поучениета, списаниета, дарованиета* (Хр.); *приключениета, лишениета* (Перва пон.); *придобиванета, знаниета, иносказаниета* (Люб. I, II).

д) Форми за бройно мн. число

Прави силно впечатление, че българските книжовници от този период не умеят да си служат с бройната множествена форма. Точно и подходящо употребените такива форми се броят на пръсти: *5 театра, 7 университета, 14 язика* (Землеоп.); *10 дена* (Люб. II); *два кремента* (Перва пон.), И като че

ли с това примерите се изчерпват. Иначе по-често се срещат конструкции от типа *два манастири, моите два другари, два хлебоуе, три милиони, два месеци, 7 храмове* и под. (Цв., Аритм., Люб. и др.). С бройното множествено число не си служат както книжовниците от изток, така и тези от запад. Без съмнение в това обстоятелство трябва да съзираме *съзнателно* избягване на тези форми.

3. Форми на степенувани прилагателни

Формите за сравнителна и превъзходна степен на прилагателните и наречията се образуват изцяло по модела на народните говори — с помощта на специалните частици *по-* и *най-*. Книжните (черковнославянски или руски) форми са спорадични или стилно мотивирани.

Също по образците на народните говори в езика на книжовниците се срещат и степенувани форми от глаголи, напр.: да попита които *по-знаят*; и ако видим някой, че е *по-умен* и *по-знае* (Хр.); Колкото повече притеснявали синовете израилеви, толкова тии *по* ся умножавали (Цв.).

Б. Местоимения

1. Лични местоимения

Преди всичко трябва да се отбележи, че личното местоимение *я* е загубило употребата си и през този период се среща много рядко, докато формата *аз* е присъща на всички книжовници. За второ лице покрай *ти* изолирана употреба намира и формата *тизе* (у Фотинов напр.).

Не е така обаче при личните местоимения за 3 л. ед. ч. и мн. ч. Тук конкуренцията между *той* и *он*, *те* и *они* е доста силно изразена. И четирите форми са познати и употребявани от всички книжовници успоредно, равносвойно. Без съмнение *он* и *они* са имали силно присъствие, защото са познати както на западните говори, така и на книжовната традиция. Това равновесие между източни и западни форми до известна степен е нарушено само в множествено число, защото в повечето случаи срещу *той* за ед. ч. в мн. ч. намираме *они*.

Известно предимство се наблюдава и на местоимението *она* срещу *та* (*тя*).

Макар и в по-ограничени размери, известна конкуренция съществува и между формите за 1 л. мн. ч. *ние* (*ний*) и *ми* (*мие*). И двете форми се употребяват от повечето книжовници, напр. Н. Рилски, Ем. Васкидович, К. Огнянович, Н. Бозвели, К. Фотинов. Формата *ние* преобладава в граматиката на Н. Рилски, в сп. „Любословие“ на Фотинов, в „Православное учение“ на Ил. Стоянов, в „Христовития“ на Р. Попович. То е по-често срещаното местоимение и в преводните книги от средата на века. Следователно налице са доказателства, показващи, че в средата на XIX в. *ние* става нормативна форма.

В кръга на личните местоимения по-специална говорна особеност представят кратките форми *ма*, *та*, *на*, *не*, *вм.* *ме*, *те*, *ни*. Днешните кратки форми след Н. Рилски се затвърдяват и научно обясняват от М. Дринов. През втората четвърт на XIX в. обаче *ме*, *те*, *ни* почти не се срещат (с изключение на илюстративните примери в граматиката на Н. Рилски).

Личните местоимения *него* и *нея* в североизточните говори имат и показателно значение. С такива показателни функции те се употребяват и от Кипиловски, Р. Попович и от преводача на „Наполеон“: въ *него* време; на *него* кладенец; от *него* превод; в *нея* вода; от *нея* книга.

С много по-широки размери, валидна за всички книжовници, е употребата на личното местоимение *той* с показателна функция. В много български говори тази особеност е жива и до днес, жива е и в езика на книжовниците и през втората половина на XIX в. Ето няколко примера от първата половина на века:

Яков отишел при уйка си Лавана. *Той Лаван* имал две дащири. . . (Цв.); Аз ще зема три, а *той брат* два; Дали е добар *той шар*? (Фот., Разг.); Имаше обаче намерение *той граф* да го испроводи (Люб. II); Размотри с вниманием *той образ*; *Той Тома* беше роб в Цариград (Изг. д., Царств.); *Той метал* е много различен; *той дом* е от чловечи созидаи (Перва пон.); *той младенец* (Дет.); *той разговор* е излишен; *той въпрос* сочинителат решава (Б. кн.); войнственний *той народ* (Крит. изд.) и т. н.

2. Диалектни показателни местоимения

По-чувствителна употреба намират източните форми *тойзи*, *такъвзи*, *таквази* и западните *таквия*, *онай*: на *тойзи* свят, в *тойзи* случай, въ *тойзи* час, *тойзи* живот (Пр. уч.); Не бил доволен с *такъвзи* ответ (Цв.); *таквази* святост (Пр. уч.); имаше *таквия* чада, *таквия* учения, *таквия* книги (Разг., Люб.); Гласни сут *таквия* осм, сос *таквия* лоши перя, *таквия* писма (Грам., Разг., Писм.); *Онай*, комуто писуваме; *онай* час, в който; какво ще покаже *онай* человек. . . (Писм.).

3. Диалектни притежателни местоимения

Местоимението *нихен* е познато на повечето книжовници: *нихниат* язык (Б. кн.); ум *нихен* (Св. Ал.); престол *нихен*, *нихни* соотечественици, *нихна* вожда, според разумат *нихен* (Люб.); *нихното* безумие (Царств.); *нихното* число (Дет.).

У Хр. Павлович се среща и типичната дупнишка форма *нойна*, *нойно*: искрени *нойни* чада: прославлението *нойно* (Разг.).

4. Диалектни въпросителни местоимения

На всички книжовници е познато въпросителното местоимение *що*. Заслужава да се отбележи и употребата на източните диалектни местоимения *колак*, *колка*, *колко*²⁹ от А. Кипиловски, Р. Попович и К. Фотинов.

В. Говорни особености при глагола

1. Форми за сегашно време

- а) окончания за 1 л. ед. ч. -м и 1 л. мн. ч. -ме при глаголите от I и II спрежение

Тези типични западнобългарски диалектни окончания за глаголните форми в сегашно (и бъдеще време) са присъщи преди всичко за езика на Н.

²⁹ К. Мирчев, Историческа граматика, с. 168.

Рилски, Хр. Павлович, К. Фотинов, К. Огнянович, М. Кифалов, Хр. Драганов и др. В езика на книжовниците от други области те са по-редки, изключение прави само Н. Бозвели, който по-широко ги употребява (особено окончанието за 1 л. мн. ч. -ме):

У К. Фотинов: Смислих, че може да ме издържи да не *паднем*, ако се *смутим* и *заласнем*, или ако *задремем*; Аз ще го *освободим* и ще го *прославим* и ще му *покажем* път спасителний; Понеже немам ниви, *требува да употребим* раце си в други работи; Получих чест да се *просветим* (Люб.); *да търпим*, радим да *благодарим*; да *познаем* (Разг.).

У Н. Рилски: Не дойдох да *фърлим* мир, а меч; Аз ще *дойдем* да го *изцелим*; Аз *требува да се кръстим*; И мни ми се, ако да не *грешим*; не бих дерзнал да *внесем*. . . (Нов завет, Грам.).

У К. Огнянович: И искам с това и *желаем да се пробудите* (Св. Ал.).

У М. Кифалов: Аз не си давам воля да *говорим*; да *поклоним* вам свой труд.

В превода на „Наполеон“: Тежко ми е да *обгърнем* императорска япанджа.

Примерите за мн. ч. са също многобройни. Ето за илюстрация само от езика на Н. Бозвели и З. Княжески: ми *работиме*, *живееме*, *мислиме*, *можееме*, *пазиме*, *ловиме*, *правиме*. да *научиме* и др. (Землеоп., Дет., Вхожд.).

При формите за сег. вр. доста широко място в езика на книжовниците от втората четвърт на XIX в. е намерила още една диалектна форма — 3 л. ед. ч. на глаголите от II спреж. с окончание -е (вм. -и). Тя се среща по-често у Ем. Васкидович, Р. Попович, В. Априлов, Н. Бозвели и по-рядко у Н. Рилски:

Кучето като ся *окуче*. . .; *хране* се от влагата; когато *ся смесе* с. . .; когато *ся говоре* за. . .; *слънцето светее*; не може сичко да *виде*; от где ще *ся намере* (Перва пон.).

не са *сърде*; *варзе* го като вол; она си *върше* работата; защо да *мърморе*; да *рәсе* лигите си (Р. Поп.); без да *ся гриже*; сега *требува да ся издире*; може да се *возложе* преводат на. . . (Б. кн.).

износе. . .; съ вино си *воде* торговина (Землеоп.); който *иска да спасе* душата си; Защото той *ще да спасе* своите людие (Нов завет).

Това окончание, срещано най-често в някои български диалекти в Източна Македония и в някои тракийски говори, се среща в книжовната практика и през втората половина на XIX в.³⁰

2. Форми за минало свършено време (аорист)

Диалектните аористни форми в езика на книжовниците от този период са главно три вида, които отразяват предимно западнобългарска говорна практика:

а) а о р и с т н а -оx (видох)

Подигнах глава ми и *видох* онъй поток; мнозини *видох* да се разорат. . .; какво *видохте* (Люб. II); толку неволи *прейдоха* и не *видох* от тебе нити слог (Писм.); *идох* в Търново (Фот., Разг.).

Не *могоха* да избавят славянската земя (Крит. изд.).

Тии *могоха* да изгонят римский язык (Б. кн.).

³⁰ С т. Ж е р е в. Езикът на Р. Жинзифов, с. 86.

- б) аористни форми от глаголи от I спр. на -ея
(живея, изгрея) за 3 л. ед. и мн. ч.

Тези форми обикновено са с отбелязано нарочно ударение, за да се подчертае аористното им значение. Образувани са без съкращаване на произвеждащата ги основа:

Догдето *живей* Август, не направиха никакво насилие (Люб. II).

Но като *изгрей* солнцето, повехнаха; уподоби се царството небесно на един човек, който *посей* добро семе на нивата си (Нов завет); Отец твой прие това истое благополучие, като и ти, но уви! Не *знай* да го употреби; Минерва не *щей* да ю познае (Телемах. . .); Не *щей* да соизволи на това (Изг. д.).

- в) Диалектни аористни форми, обусловени
от промяна на глаголното спрежение

Аз *можих* да назнача сичкото, що подобаваше (Васкид.); Он ми *заръчй*; Он ми *поръчй*; Тога бог, като виде нихното безумие, *разгневъ* се (Басн., Царств.).

3. Форми за бъдеще време

Формите за бъд. време са изцяло народни у всички книжовници. Отличителна черта на тяхната практика е разнообразието от начините за образуване на бъд. време. Съществено е и обстоятелството, че всеки книжовник си служи с повече форми за бъдеще време без особено предпочитание към някоя от тях.

Застъпени в езика на книжовниците от втората четвърт на XIX в. форми за бъдеще време са следните (тъй като тези форми са познати на всички разглеждани тук автори, илюстративен материал не се привежда):

- а) *ще*+сег. време;
- б) *ща*+сег. време;
- в) *ще(ща)*+да+сег. вр.;
- г) *ща, щеш, ще*+(да)+сег. вр.;
- д) съкратен инфинитив+*ща, щем*. . . (говори щем, влезна щем, виде щем, възмезди щем, слугува щем, щете ся склони, щете би похвални (Фот., Хр. П., Ем. Васк., К. Огн., Н. Рилски, А. Кипиловски и др.).

4. Форми за преизказно наклонение

Въпросите за статута, формите и функциите на преизказното наклонение в книжовния език през възрожденската епоха се нуждаят от специално и задълбочено изследване. Очевидна особеност за разглеждания тук период е несистемната му употреба, грешките, които допускат книжовниците, когато си служат с него; дори прозиращата тенденция за избягване на това наклонение.

С оглед на интересуващата ни тук тематика на първо място трябва да се подчертае, че случаите с употреба на преизказното наклонение въпреки народния му характер са твърде малко. Сравнително по-свободно то се употребява от някои книжовници от Източна България (А. Кипиловски и Ил. Стоянов), но и те го отбягват или пък неоправдано от езикова и логическа гледна точка го смесват с изявителното наклонение.

„Чисти“ случаи на употреба на преизказното наклонение откриваме предимно в „Священное цветобраніе“ от А. Кипиловски и „Православное учение“ от Ил. Стоянов въпреки библийската им тематика:

В него время Адам и Ева не имали потреба от облекло, защото тии били в невинното состояние голи. Тии седяли в рай и тойзи рай бил прекрасен. . . Бог се разгневил и ги испадил. . . В Содом не се нахождало ни един праведен. . . (Цв.)

Христовата жертва била истинна. . . С тая жертва получили конец Аароновите жертви; Той истинно бил умрел, но смъртното жилище не могло да го удържи (Пр. уч.).

Най-известните книжовници от втората четвърт на XIX в. — Н. Рилски, Н. Бозвели, Хр. Павлович и К. Фотинов — рядко прибавят до възможностите на преизказното наклонение. По-системно то се среща в „Аритметика“ на Хр. Павлович при текстовата постройка на словесните задачи (от нея води началото си този особен стил на задачите и в днешните учебници), напр.: Един человек имал 1,985,004 шелинги. . . ; Един торговец купил от две платна. . . ; Едного попитали колку е годин, а он отговорил така. . . (Аритм.).

Отделни случаи на преизказно наклонение се срещат и във Фотиновия „Разговорник“:

— Пита ли за г. Поповича?

— Попитах едного, а той ми рече, че имал намерение да иде на Видин (Разг. 6).

Макар и не в „чист вид“, преизказното наклонение е познато и на Н. Бозвели: Некога спавал един лев и верху него минала една мишка, за което направи (!) велика крамола; Когда козата излязваше на паша, советуваше нейното ере да не отваря вратата никому. Многажди дохождал волка и тропал вратата, а ерито казваше: не мога да ти отворя (Дет.); Беше камилопасец на богатата си госпожа Хатизие, която преластил и взе я (!) за жена (Землеоп.).

5. Съкратен инфинитив

Днес се определя, че съкратеният инфинитив е присъщ повече на източнобългарските диалекти³¹. Езиковата практика през Възраждането обаче съдържа данни, които показват, че тази особеност е била позната на повечето български народни говори. Още в ранния новобългарски период на българския език съкратеният инфинитив се схваща вече като предимно диалектна особеност³².

В езика на книжовниците от втората четвърт на XIX в. съкратеният инфинитив освен за образуване на специални форми за бъдеще време се употребява още за образуване на някои форми за забрана, както и за образуване на бъдеще време в миналото и бъдеще предварително в миналото. Съкратените инфинитивни форми се употребяват най-често след глаголи, като мога, недей, стига и др., напр.: Недей поглежда кому какво е ястие предложено; Недейти ся хвали напразно; недейти укорява никого (Цв.); Недей преполня чашата; Недей хитрува (Хр.); Никога не щеш би лишен от. . . (Дет.); Какви удоволствия щял бях намери. . . (Люб. II); Ние не щехме продума сос уста (Писм.); Не можеш го повярва; Друга причина не можеш приве; не можем каза; не можем припозна (Крит. изд.); Ако може ся назова. . . ;

³¹ Ст. Стойков, Българска диалектология, с. 62.

³² К. Мирчев, Историческа граматика, с. 213.

и мога ви увери; не ща те отпрати при (Введ.); Не можа упати да се не про-
лие твоя кров (Телемах); И още от где можеме зная защото има бог? (Оглаш).

6. Говорни особености при причастията

а) Мн. ч. от елови причастия

В балканските³³ и в повечето от говорите в Македония³⁴ мн. ч. на еловите причастия завършва на *-ле* (биле, утишле).

В езика на книжовниците от разглеждания период наред с книжовните и днес форми за мн. ч. на *-ли* тези причастия в конструкциите за сложни глаголни времена или употребени самостоятелно завършват на *-ле*. Доста примери отразяват това говорно влияние и от източните, и от югозападните диалекти, защото го откриваме в произведенията на всички наши книжовници: После това *отишле* при царят (Цв.);

Нека идеме сега тамо, за дето сме *пошле*; Добре сте *дошле* (Люб., Разг.); Сичките са си *отвориле* очите (Хр.); *Побегнале* в Италия (Землеоп.); Славяните са *биле* на север (Вхожд.).

б) Мн. ч. на страдателни причастия с окончание -н

Това окончание, характерно за югозападните и за източните рупски говори³⁵, е регистрирано и в езика на нашите възрожденски книжовници. Особено е характерно то за Фотинов и Н. Рилски: С колку труд са *придобуени*; *видено* и *чуено*; *скриен* (Люб. II); *убиен*, с *неумиени*³⁶ ръце, *селно*, *посеяно*, *узнаено*, *покриено* (Нов завет).

Г. Говорни форми и употреба на неизменяеми думи

Наречията в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в. са общобългарски, познати и на съвременния ни книжовен език. Между тях по-силно изпъкват с диалектните си характеристики наречията от типа *смеишком* (Дет.); *некош*=*некогаш*, *другош* (Люб.); *пеиш* (Нов завет).

По-силно отразено диалектно влияние в езика на тези книжовници се открива в обсега на *предлозите*. Както е известно, между отделните български говори съществуват различия както във формите на някои предлози (*в* и *во*, *във*; *с* и *со*, *със*; *в* вм. *у*), така и в употребата им. Освен това отделни предлози са характерни само за определени говори (напр. *предлогът* код).

Пряко отражение на говорна (диалектна) практика представят следните предложни форми и употреби:

у (вм. *дн. в*) В редица случаи предлозите *у* и *в* се употребяват и успоредно, което говори често за еднаквото им възприемане от книжовниците, напр.: *В* първият ден; *У* вторият ден (Цв.); *в* школата и *у* школата; Нека е *у* добар час; *в* тоя час (Фот., Разг.); *У* град живееме; *в* селата. . . (Люб. II); Да ся труди *у* науките и *в* упражнението (Дет.).

Най-често предлог *у* означава местонахождение или има значение за време: Кажете го *у* видело; наохожда се *у* други места (Нов. завет); Всички ся наохождат (*у*) гроб; *у* едно поле; западната вера е пространна *у* Франца;

³³ Ст. Стойков. Българска диалектология, с. 73.

³⁴ А. Селищев. Очерки по македонской диалектологии. Казань, 1918, с. 233.

³⁵ Ст. Стойков. Българска диалектология, с. 153.

³⁶ Някои от тези причастия днес са вече прилагателни.

да стигне *у* лошав край (Землеоп.); *У* каква яма го е фърлил (Писм.); *у* Свищов; *у* двор (Изг. д.).

Връз, враз: Туриха *враз* себе си само едно черно облекло (Люб.).

Врѣх (върху): Да ни викат *врѣх* мене (Цв.).

Спроти: И ще придобием и царство небесное, *спроти* каквото дума Соломон (Хр.).

Код: Ето право *код* тебе дохождаме (Фот., Разг.); Това название са отнася *код* 7-ия век; да отправи послѣ *код* князовите словенски (Вхожд.); Додоха *код* него; иде *код* мене (Нов завет).

Низ: Посея къкол *низ* пшеницата (Нов завет); Далечно *низ* водата (Землеоп.); Слезѣ ми *низ* лице течат (Св. Ал.)

Камто: Отиде *камто* Исус; С какво око гледа *камто* българете (Краткое, Нов завет).

Интересни са примерите с особени диалектни значения на предлога *от* след прилагателно *пълен* или когато се намира в по-особени *да*-конструкции (между глаголи): Онѣй пут *пълен* е от крадци (Люб. II); Кога стоят в църкова, не престават *от да* са разговарат (Хр.); Не престануваше обаче *от да* притежава. . . големи количества (Хр. П., Изг. д.); Возбрани ю *от да* попадне в печал (Изг. д.).

С типичните си говорни значения се употребява и предлогът *по*: В три една *по* друга години (Люб. II); Ако остане *по* делението нещо, писуваме го след частното число (Аритм.); В това време воцари се *по* баща си Константин (Царств.).

Пряко диалектно отражение е и наличието в езика на тези книжовници на т. нар. удвояване на предлога³⁷: Нищо да не остане *за на* утрешният ден; Желал сѣну си благополучие *на в* път (Цв.).

ТРЕТА ГЛАВА. НЯКОИ СИНТАКТИЧНИ ГОВОРНИ ОСОБЕНОСТИ

В сравнение с фонетичните различията в областта на синтаксиса са много малко³⁸ и те обикновено се отнасят до словоредата на думите в изреченията или до свързващите ги служебни думи (съюзите и съюзните думи).

Както и в другите езикови области, синтаксисът в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в. не е единен, тъй като синтактичните отношения в изречението не се изразяват само аналитично, а и синтетично. Освен това повечето от издадените книги или текстове през този период не са оригинални в истинския смисъл на това определение, а са преводни или компилирани по чужди образци; ето защо синтаксисът им, както лексиката и фразеологията им, в много отношения следва тези образци.

Все пак в езика на книжовниците от втората четвърт на века са намерили място и някои типични говорни (диалектни) синтактични особености.

А. Говорни особености на словоредата

1. Словоред на клитиките

Прономиналните клитики, някои форми на спомагателния глагол *сѣм*, възвратноместоименните клитики *се* и *си*, както и някои частици по-често следват диалектен словоред:

³⁷ Ст. Жерев. Езикът на Р. Жинзифов, с. 139.

³⁸ Вж. Ст. Стойков. Българска диалектология, с. 158.

а) Отрицателната частица *не* е непосредствено пред глагола (според практиката в западните и югоизточните говори)³⁹, а другите клитики, ако има, минават пред нея, напр.: Каспар го *не послуша* тогава (Люб. II); И така непрестанно слиза, до где *ся не запре* в морската бездна (Перва пон.); Той метал *ся никак не употребява* (Васкид.); Треба да *го не вервами* (Хр.); Делителю *ся не вмещава* в една цифра (Аритм.); Нека *се не стараеме* да собираме сребро и злато (Люб. II); Нъ с това войната *ся не свърши* (Крит. изд.); Ако *се не* изпрати високо повеление за наказанието, да *се не совершава* (Хатиш.); Да *ся не приближавам* (Дет.); Толкова го мразили, щото сладка реч *му ни давали* (Цв.).

Показателно е, че този словореден принцип е валиден за всички книжовници — както от запад, така и от изток.

Единични са примерите, които отразяват друг диалектен словоред на кратките форми на личните местоимения — когато са в началото на фразата, напр.: Фащаш ме сега, *ме държиш*, но аз бегам (Люб. II).

Този словоред е характерен за българските македонски говори⁴⁰.

2. Словоред на атрибутивното съчетание

Често прилагателни имена или местоимения, изпълняващи служба на определение, стоят след съществителното. Този инверсиран словоред е бил характерен за старобългарския език⁴¹, а днес се схваща повече като диалектен⁴². Треба да *ся учим* от самата истина, а не от *человеци завистливи и невежи*; Има нашио род *человеци прокопсани* (Хр.); *Познанието человеческо* *ся* наченва. . . ; *Желанието негово* не простирало *ся*. . . ; Всека *вещ телесна*. . . (Пр. уч.); Пророк Давид в негов *си времена скорбни* (Люб.); Первото дело на човека е да има *облеклата негов *чисти** (Дет.); Тя беше *богиня горделива, завистлива и отмстителна* (Перва пон.); Приносвали *пшеница чиста*; Давид *ся* избавил от *рацете негов *неповреден**; Да не проливат *кравта братова си* (Цв.).

Когато определямото се определя от две или повече определения, те могат да се разположат симетрично, ограждайки го от двете страни. Този словоред е характерен за езика на народното словесно творчество⁴³. И самодержавието е *една власт свободна* (Землеоп.); Влезал сас жена си и *тримата синове негов *чисти** (Цв.); *Нейното заканване смъртоносно*. . . (Перва пон.); Пак го зема дявола и воскачи го на *една планина много висока* (Нов завет).

Пряко отражение на говорна практика представят и случаите с диалектен словоред на *съставното именно* *сказуемо*, като на първо място се изнася именната част: Еще преди три години *готов бех*, за да го на свет издам; *Птиците покрити са с пера* (Перва пон.); Тогава Исус *заведен бил* в пустинята (Нов завет).

Б. Удвоено допълнение

Както и при преизказното наклонение, българските книжовници от първата половина на миналия век се стараят да не допускат удвояване на допълнението в книжовноезиковата си практика. Такъв стремеж за отбят-

³⁹ Вж. Ст. Стойков. Българска диалектология, с. 158.

⁴⁰ А. Селищев. Очерки. . . , с. 258.

⁴¹ К. Мирчев. Историческа граматика, с. 227.

⁴² Ст. Жерев. Езикът на Р. Жинзифов, с. 172.

⁴³ К. Попов. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1963, с. 229.

ване на тази типична народноезикова синтактична особеност съществува в книжовната практика и през втората половина на XIX в.⁴⁴, обусловен явно под руско и черковнославянско влияние.

Типични примери с удвоено допълнение са редки, напр. в „Свещенное цветообращение“: *Нему му* повелял бог да направи ковчег.

В тази книга малко по-широко място е намерил още един специфичен тип изречения, съдържащи удвоено допълнение, каквито са напр. следните: *Ала аз ми ся вижда*, че тази реч е по-права реч; *Ала той го било страх*. . . Този синтактичен модел отразява практиката в източните български говори⁴⁵.

По образци от говорната практика са построени и изреченията, съдържащи повторение на подлога чрез лично местоимение, напр.:

Старите *славяни* имаха и *тие* богови (Перви пон.); *Илия* беше и *той* човек подобен нам (Нов завет).

В. Диалектни съюзи и съюзни връзки в изречението

Па: Ви сте още млади, *па* нищо не знаете (Перва пон.);

Зам да (само *да*): Той поставил херувим сас пламенно оръжие при райските врата, *зам да* не влязат пак в него (Цв.).

Ала: Саул повелел да го даржат под стража, *ала* жената Давидова спустила Давида из прозорицат (Цв.).

Ама: Надвили били греците, *ама* не на много време (Вхожд.).

Ачи: Да си затулиш устата с раката си, *ачи* така ся прозявай (Хр.).

Ако и (*да*): Но оганът, *ако и да* е невидим, пак е разлян. . . (Перва пон.); *Ако и пак* ся случи. . . (Дет.).

{*Ами*: Това да го не прави *от чи* си е зел едно обичае,

{*Отчи*: *ами* от усердие (Хр.).

Нито-нито, нити-нити (нето-нето): Това *нито* за здравие ползува, *нито* болки олекчава (Люб. II); *Никой* не може да говори *нити* турски, *нити* френски (Чол.); *Нето* от пророците са ся учили, *нето* от апостоли (Хр.).

Дето (наречие - съюз според източните говори): Глава *дето* нема власи на нея. . . (Цв.); Еврейнат слугата ни *дето* го той довел. . . (Цв.).

Що (според западните говори): Да погледне ония неща, *що* са толкуват красни и обични (Фот., Разг.); Онова жито, *що* е за сеяне (Люб.); Бог сотворил сичките тия неща чудесни, *що* са пред очите ни (Перва пон.); Сичкото онова *що* го е Бог направил (Цв.).

Кога: Ние, *кога* искаме да речем нещо. . . (Писм.); *Кога* наследниците не теглят давия. . . (Хатиш.).

Тук бяха проследени най-типичните говорни съюзи и съюзни думи. При свързването на изреченията книжовниците си служат и с повече похвати на говоримата реч, напр. от типа *какво така та, каквото така* и др. Всички тези средства допринасят за осъществяването на по-близък до говорната практика книжовен синтаксис. Днес не всичко от това е останало в книжовния език, но от историческо гледище то има особена стойност.

⁴⁴ Ст. Жерев. Езикът на Р. Жинзифов, с. 169.

⁴⁵ Ст. Стойков. Българска диалектология, с. 159.

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА. ЗА НЯКОИ ОСНОВНИ ЛЕКСИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ

След направения преглед на граматичните говорни особености в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в., които са доста разнообразни и многобройни, логично е да се предположи, че лексикалните народни единици в книжовния език от този период ще са също така многобройни. По принцип това е така, тъй като се знае, че както граматичната основа на съвременния български книжовен език, така и основната му лексика са образувани въз основа на народния български език⁴⁶. Лексикалните говорни особености през този период обаче в сравнение с фонетичните и граматичните се отличават с доста по-стабилна характеристика. Ако фонетичните и граматичните особености се отличават с чувствителна раздробеност, дължаща се на наличието в книжовния език на повече и по-тясно ограничени диалектни черти и характеристики, лексиката през този период е преобладаващо общонародна, позната на повечето народни говори и на повечето книжовници. Тази тенденция да не се допускат в книжовния език локализми, т. е. думи с локално ограничена употреба, води началото си още от Паисиевата „История славяноболгарская“. Тази тенденция остава валидна и през целия XIX в., когато употребата на лексика с ограничено диалектно значение се допуска по по-особени причини (стилистични или теоретически)⁴⁷. За периода, който ни интересува, относно лексиката на първо място се налага изводът, че тя е обща така, както речниковият фонд на българските диалекти, в общи линии, е еднакъв⁴⁸.

По-силното диалектно звучене на книжовния език от този период се дължи повече на фонетичните и граматичните особености на думите, отколкото на чисто лексикалните или семантичните. Освен изнесените досега такива говорни особености трябва напр. да се включат и говорните характеристики, отнасящи се до *словообразуването* (наред с формообразуването), т. е. по-активното използване на словообразователни афикси от диалектен произход, както и използването на някои книжовни суфигси за образуване на нови думи от нетипични за тях произвеждащи основи (напр. *чувател*=хранител, пазител (Люб. II); *напиение*=напитка (Вхожд.); *благодарение*=благодарност, признателност (Хр.); или пък предпочитането да се използва говорен суфикс за образуване на нови думи от книжовна основа (напр. *лицемерци*, *суеверци*, *малOVERци* у Н. Бозвели и Н. Рилски; *генералин* (Люб. II).

По-активни диалектни (от днешно гледище) суфигси са например глаголният суфикс *-ова* за образуване на т. нар. итеративни глаголи⁴⁹ (*преминавам*, *куповам*, *сгърбова*, *изкокнува*, *дарова*, *ползова*, *стиснова* и др. у А. Кипиловски, Хр. Павлович, Р. Попович, К. Фотинов, Ем. Васкидович, Н. Рилски и др.) или по-широко разпространеното му съответствие *-ува* (*заминува*, *изгубува* и под.); суфиксът *-ав* за образуване на прилагателни (напр. *облав*, *лошав*, *русав* у Н. Бозвели и З. Княжевски), *-ит* (*каменит*, *бърдовит*, *говорит*, *мъгловит* у Н. Бозвели и Н. Рилски) и под.

Разбира се, пред нашите книжовници са стоели и по-специфични лексикални задачи, които се отнасят главно до следните принципни за книжовния език проблеми: превъзможване на черковнославянизми и отстояване

⁴⁶ Л. Андрейчин. Из историята. . . , 35—46; Р. Русинов. Учебник по история на българския книжовен език, с. 94.

⁴⁷ Ст. Жерев. Езикът на Р. Жинзифов. 193—214.

⁴⁸ Ст. Стойков. Българска диалектология, с. 160.

⁴⁹ К. Мирчев. Стари и нови итеративи в източномакедонските говори. — СпБАН, L, 1934, 24, 197—222.

правото на народната българска лексика в книжовния език; борба за чистотата на книжовния език, която намира израз преди всичко в изоставянето, или по-точно избягването, на турските и по-късно и на гръцките думи. Тези две основни за нашия книжовен език задачи се оказват доста трудни за изпълнение и остават актуални през целия XIX в. Повечето от книжовниците предварително са осъзнали значимостта им и в личната си практика правят сериозни опити да ги разрешат в полза на народния характер на книжовния език. Р. Попович напр. в „Христовия“ защитава думата *тутакси* вм. черковнославянската *абие*, защото първата е позната в някои краища на „простоговоримия език“, а втората — не (с. 112). Този правилен теоретичен принцип обаче не е попречил на Попович да използва на първо място именно книжната черковнославянска лексика, което показва нагледно трудностите при разрешаването на тези проблеми. В много отношения народната лексика не е била в състояние да изрази по-особени книжовни значения, чужди на говоримата реч. Именно това непреодолимо и незаменимо с нищо изискване — книжовната лексика да изразява „по-високи“ и по-абстрактни значения, от една страна, и невъзможността във всички случаи това да се изпълни със средствата на народните говори, от друга, обуславя характера на трудностите, пред които са били изправени строителите на нашия език през първата половина на миналия век.

Като се отчете общонародният характер на лексиката с т. нар. неутрално значение, обща и за нашите книжовници от тази епоха (напр. *сутрина*, *пладнина*, *месечина*, *пазва*, *нога*, *нареда*, *направа*, *коляно* (потекло), *заход*, *друм*, *зимовище* и под.), лексикалните проблеми като че ли се стесняват единствено до основното за историческия период противоборство между книжната (книжовната) и народната лексика и до вариантността, т. е. до съжителството на лексикални разновидности с еднакво значение, но с различен произход.

Това в никакъв случай не означава, че книжовниците не си служат и с чисти диалектизми, т. е. с диалектна лексика, присъща на определени диалекти или на група диалекти. Такава диалектна лексика има, но тя не е водеща в книжовната им практика, напр. диалектни съществителни: *барабои* (Введ.); *бловане* (Люб. II); *бурия* (Хр.), *бърчкуле* (бръчки), *бушница* (юмруци, пестник — Разг.); *вракозон* (връзка, въженце — Хр.); *горуха* (оригване), *желва* (костенурка — Писм.); *каквина* (качество — Землеоп., Введ.); *лагум* (прокоп), *лишия* или *цек* (пепелина вода), *левор* (криво дърво), *мушицел* (лайкучка), *мърхавица* (катар, течение, хрема — Разг.); *ораница*, *ораничка* (малка лодка — Изг. д.); *потопок* (попара — Разг.); *пазаргати* (пазаруващи, отишли на пазар — Хр.); *пексимед*, *пексемед* (гр.) (сухар — Хр. П., Р. П. и др.); *половяк* (котел — Аритм.); *ручок* (Разг.); *спдна* (въже), *сантур* (струнен музикален инструмент — Хр.); диалектни глаголни думи: *вреди* (струва — Разг.); *занеможа* (разболея се — Аритм.); *зове се* (нарича се — Землеоп.); *обруча* (сгодя — Басн.); *справям (се)* (подготвям (се) — Люб. II); *тръгна* (поместя, преместя (Люб.); *чести* (ходи често някъде — Писм.); *утая* (скрия — Цв.); *сякам* (мисля — Хр., Крит. изд., Б, кн.); *сосва*, *не сосва* (стига, не стига — Хр.), *симна* (сваля — Разг.) *сапикасам* (забележа — Цв.), *сакам* (искам, желая — Люб., Разг., Землеоп.); *ревне ми се* (поиска ми се — Цв.); *подбадам* (подтиквам — Хр.); *отищтим (се)*, *щетим (се)* (губя, понасям щета — Басн.); *нудим* (карам, принуждавам — Св. Ал., Писм.); *наточа* (напълня — Напол.); *ми ми се* (струва ми се, мисля — Излож., Хр.); *изтавреза* (изтрезня — Цв.) и др.

Извънредно важна функция на народната, най-общо казано, лексика през този период се възлага като посредник, помощно средство при употре-

бата на книжовни, чужди или по-неприсъщи на народния език думи и термини. В това своеобразно и взаимнообвръзано съществуване на диалектна, турска, народна и традиционна лексика с книжната, книжовната или чуждата лексика в книжовната практика от този период могат да се отделят следните по-съществени проблемни особености:

1) Чрез по-познатата диалектна или народна лексика се обяснява книжовната или черковнославянската, напр.: *зрение* — гледане (Люб. II), *поднебесная* — земята, *пленение* — робство (Цв.), *мзда* — заплата (Аверк.), *сокровище* — имане, *состояние* — хал, *болезни* — болести, *тищеславие* — празна слава, *завеса* — перде, *внимание* — пазене, *художество* — занаят, *разкаяние* — пишмануване (Люб. II), *броня* — желязна риза, *пороци* — погрешности, *понятие* — познание, *древност* — старост (Вхожд., Люб.), *будущност* — напokoношно време (Киф.), *донос* — плачба; *осезание* — опиповане, *изживенства*, *изживения* — харчове, *подобно* — така, *юноша* — момок (Землеоп., Цв., Люб. II).

2) Чрез народна лексика се поясняват (или направо превеждат) русизмите, напр.: *пузыр* — мехур, *хозяин* — домовладика (Цв.), *угл* — кюше, *шаг* — разкрач (Люб. II), *известь* — вар (Басн.), *деньги* — пари, *дешевость* — евтиния, *поварна* — готвилница (Люб. II, Землеоп., Басн.), *невод* — мрежа, *избыток* — това що артисува (Нов завет) *мыло* — сапун (Землеоп.) и др.

3) Чрез познатата народна лексика се обяснява интернационалната лексика: *религия* — вяра (Цв.), *пергамен* — работена заячка кожа, *ентузиасм* — гореща любов, *период* — време, *университет*, *академия* — голямо училище (Киф.), *капитал* — главна сума, *анекдот* — неиздадено, *фамилия* — семейство, *кантора* — мирия, *капела* — шапка (Люб. II, Землеоп.), *дифтонги* — дwoегласни (Гр.), *кадри* — образи (Введ), *гимназия* — учение (Н. Бозв.).

4) Широко използване на популярна лексика като обяснение на книжовната: *намерение* — ниет, *зalog* — аманет, *порок* — сакатлък, *поручительство* — кефилък, *приход* — файда, *чест* — ихтибар, *зрелище* — сеир, *крепост* — кале, *наследници* — миразчий (Люб. II), *примерюрнек*, *приличка* — адет, *печат* — мюхюр, *наказание* — тербие, *основание* — темел (Хр.), *должност*, *долг* — борч, *степен* — мертебе, *клевета* — ифтира (Хатиш.), *обсада* — маасаре, *посли* — илчи (Вхожд.), *укази* — тембихи (Землеоп.), *завещание* — диата, *площад* — мегдан, *ведомост* — хабер, *договор* — кавил, *корист* — келепир, *изобилие* — берекет (Цв.), *знак* — нишан (Излож.).

5) В изолирани случаи според усета на книжовниците диалектна или по-позната дума се обяснява с друга позната дума, напр.:

дира — дупка (Люб. II), *къшей* — хапка, *зали* — комачи (Детов.), *говор* и *говорене* — хората (Дет.), *вретиче* — чул (Цв.), *черапунa* — чурупка (Перва пон.), *мешец* — торба (Цв.), *тяло* — снага, *обед* — ручок (Люб., Разг.) и др.

* * *

Говорният (народният) характер на лексиката в езика на българските книжовници от втората четвърт на XIX в. се обогатява и от свободната употреба на народна фразеология и обрати, присъщи на говоримата реч, напр.: *от зло на по-зло, на връх игла, докарва тръпки, като с нож прободен, не мога да си подам главата, дошло му отръпки, дохожда ми друг ум, имам се за. . .* (Землеоп.); *Фане око, живей с планините, натиснала ги беше болест, не броят го за нищо, с четири очи, мало нещо* (Люб. II); *точа лигите*

си, фана да „започна да“, открай свят (Цв.); метна един поглед, иска и труд голем, и години много, бия си главата (Изг. д., Разг.); от зор, правя пакост, теглат давя, сторя хабер, от тука на там (Хатиш.); мирише ми на. . .; не може да му се угоди, тежко и горко (Напол.), не хваща работа (Крин.), пееш на глух (Крит. изд.) и пр.

Разбира се, в този кратък преглед⁵⁰ на лексикалните особености не се говори за огромното количество общонародна лексика, която, бидейки еднаква за народните говори, най-съществено допринася и за общонародния характер на съвременния български книжовен език.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

Тук бе направен сбит преглед на най-важните говорни (диалектни) особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX в. По-специално внимание се отдели на книжовниците от втората четвърт на века, защото именно през този период са регистрирани твърде интересни моменти от историята на нашия книжовен език.

Както се вижда, действително след появата на „Рибния буквар“ в книжовния език почти безпрепятствено навлизат най-съществени говорни особености — фонетични, граматични и лексикални. В продължение на близо две десетилетия тези говорни характеристики не срещат особена съпротива от страна на книжовниците, дори можем да заключим, че обръщането на книжовния език към народния изговор, към народните говори е издигнато като принцип. Най-известните книжовници от този период (след П. Берон) се изказват в защита на народния изговор и декларират, че ще пишат според неговите изисквания. Така съществуващият тогава книжовен език се превръща за близо четвърт век в своеобразна сплав от традиционни черковнославянски езикови особености и разнообразни както по вид, така и по произход диалектни особености. Съществуващата преди това по-стабилна книжовна норма, опряна повече на черковнославянския и традиционния книжовен език, сега е чувствително разклатена на всички езикови равнища. Както и по-горе неколkokратно бе отбелязано, през втората четвърт на XIX в. езикът на българските книжовници е съставен предимно от *варианти* — фонетични, граматични и лексикални. Един педантичен анализ на книжовноезиковата практика от този период сигурно ще покаже, че нито една езикова характеристика не е останала самостоятелна и недублирана. Срещу традиционните книжни особености — падежни форми, глаголни инфинитиви, лексикални образци и пр., откриваме успоредно с тях аналитични и да-конструкции, диалектни или по-познати лексикални единици, членувани и нечленувани имена и пр. Следователно книжовният език от този период, взет отделно, като цяло, е двуструктурен и неединен в основата си, защото е опрян върху структурните особености както на черковнославянския, така и на новобългарския език (опрян е на основата и на черковнославянския, и на народния език). Като се отчете още и разнolikата народна (говорна) основа, може да заключим, че най-точната характеристика на книжовния език от този период е *полиморфията*, т. е. наличието в него на форми и думи от различен произход (книжовни, традиционни и от различни диалекти).

⁵⁰ Лексикалните особености в езика на книжовниците от този период ще бъдат предмет на самостоятелно изследване на автора.

Полиморфията е преходно състояние в живота на книжовния език, но точно в тази особеност се коренят причините за някои решителни моменти в дейността на книжовноезиковите дейци. Оставайки по-дълго време незабелязан или възприеман като естествено състояние, полиморфният характер на книжовния език в кратки срокове катализира и неотвратимо изисква по-радикални решения.

Следвайки примера на П. Берон, през 30-те години на XIX в. българските книжовници се опират преди всичко на родния си диалект със съзнанието, че пишат на *български език*. По този начин в книжовния език се въвеждат множество диалектни особености, които обуславят *вариантността* на изразните му средства. Теоретическият принцип на тази практика се определя от възгледа за съвременна говорна основа на книжовния език, споделян от всички наши книжовници. Още в първите страници на своята „Христотития“ Р. Попович пише: „Това мое дело надея ся, чи ще да са яви приятно на моите единородни болгари, зацо положих големо внимание, за да бъде просто колкото е възможно като и дената да могат да го разумяват лесно, и на по-старите да е сладостно и сладкоречиво, *но дето не можих да намеря никак проста реч, употребих славянска*“ (С. Ж., с. 12). И по-нататък: „... по-вече треба да гледа, който иска да превожда, да го изрече сладостно и *каквото го иска свойственно и естествено отеческият наш язык, или каквото ще го изрече един болгарин, догде не го е видел написано*“ (к. а. — С. Ж., с. 13).

В т. нар. пробен брой на сщ. „Любословие“ (1842) между разсъжденията на неговия автор и издател К. Фотинов за езика четем: „Защо, какво списание би потребно било да испишат, *ще го пишат на езика и на навикновението на онова место и град, дека се тия намеруват, почто това е най-повече потребно списателят да говори в писанието му така, каквото е навикновен народат, и каквото той дума, така и списателят да дума по навикновението народа, за кого и писанието бива, зацо каква полза и добро може да биде от списанието, ако не би го разумевал народат? Болгарският язык е много сиромаш от благоречието, понеже не е употребен сос учение-то.* ...“ (к. а. — С. Ж.) (Предисловие к любочитателю, с. 11).

Върху структурните и лексикалните особености на народния български език построяват граматиките си Н. Рилски (1835) и Хр. Павлович (1836, I изд.). Следователно би могло да заключим, че възгледът за книжовен език с народна говорна основа е възприет както теоретически, така и практически.

Твърде скоро обаче става ясно, че книжовната практика, опряна на този възглед, не само че не разрешава основния въпрос за езика, но донася и нови беди: не е постигнато основното изискване за всеки книжовен език — единството на нормите му, на изразните му средства. Полиморфният характер на съществуващия през 40-те години книжовен език кара книжовниците да търсят нови решения, които в общи линии се оформят в две посоки: защита на съвременната говорна основа или връщане назад към традицията. Първата тенденция по-решително се отстоява от Н. Рилски и В. Априлов, а втората от Хр. Павлович, К. Фотинов и П. Пиперов.

Полиморфният характер на книжовния език от втората четвърт на XIX в. за първи път се подлага на теоретичен анализ и преценка от автора на първата българска граматика Н. Рилски (1835). Той извежда като главна характеристика на книжовния език от този период диалектния разнобой, говорните варианти на граматичните и лексикалните категории и единици, битувачи в него. Като защитава структурните характеристики на новобългарския език (членуване, аналитизъм и пр.), Н. Рилски отрежда важна (макар и помощна) роля и на черковнославянската традиция в бъдещото

развитие и изграждане на книжовния език⁵¹. Теоретическата и практическата постановка на въпроса за българския книжовен език, изложена във Филологическото предуведомление на Н. Рилски, се основава на верния принцип за диалектичното единство между старо и ново, между съвременното езиково състояние и богатата историческа традиция. Н. Рилски посочва *историческия компромис* като изход и като възможност за „примиряване“ на говорните особености в книжовния език и за постигане на нормативно единство, като от равноправните говорни характеристики право на книжовна употреба имат само ония, които са най-близо до старобългарските. Ясно е, че към разрешаването на въпроса за езика Н. Рилски пристъпва от позицията на учен, а не само на практик. До неговата позиция, макар и с известни отклонения, се доближава и Р. Попович. Принципно единство във възгледите за книжовния език е налице и у В. Априлов, който след смъртта на Венелин решително защитава правата на народната говорна основа на книжовния език.

Полиморфният характер на книжовния език се отхвърля и от защитниците на идеята за връщане към черковнославянската традиция. Хр. Павлович, К. Фотинов, П. Пиперов и др., известни като дейци на черковнославянската школа, въпреки самочувствието си на граматичници и филолози, се ръководят предимно от *утилитарни съображения*, от стремежа по-лесно, по-бързо и едновременно с това „по-патриотично“ да се стигне до бленуваното книжовноезиково единство. Не виждайки изход от диалектната вариантност, тези книжовници обръщат поглед към свещената традиция, към осветената от историческото минало книжовна норма. Ето защо Хр. Павлович ще нарече в предисловието на преработената си граматика от 1845 г. най-важните особености на новобългарския език „гнусоти“ и „квас фарисейски“, а К. Фотинов ще напише програмната статия „Мъчно е да познае човек сам себе си“ (Люб. II, 1846, 157—192), с която (слава богу само на думи!) зачерква предишната си езикова практика. Ето напр. как излага съображенията за възкресяване на черковнославянската норма П. Пиперов в обширното Предисловие (с. 3—23) към превода на книгата „Приключения Телемаха. . .“ (1845): „Любезнии читатели! Гледами, че не мало раздорство проникна между нинешних списателей болгарских в сочинениях их елика се издадоха на свет даже до днес, най-паче же в сатировидния члени болгарски и местоимения частици, кои почти на всякий град разнствуют. Напр. на едни страни говорят *напой коня*, на други *напой конят*, на други *кона*, а на други *конат*, и *коньо* и *коньот*, и *коно* и *колот*. Такожде и местоимения, некои говорят *тии* или *тия*, друзи *тизи*, *тийзи*, *тейзи*, *той*, *тойзи*, *този*, *тозе*, *тая*, *тази* и пр. не согласующе между собою, а по вишней мере Восточна България с Западною. Напр. восточний болгарин говори *викни я*, сиреч жену. Западный болгарин, найпаче же в софийския страни, *викни ю*. *Иди в колибата*, восточний; *иди в колибу* или *хижу* — западный. *Где ходи? На село*, сиреч знаемое село. *Где ходи? На едно село или град*, сиреч неопределително. И первое, и второе без член, само второе с неопределенным числителем — *на едно село*. От зде е явно, чи можем да определяваме вся существительная имена просто, кога требовало да ги определим.

. . . Сим образом можем много лесно и удобно да списуваме по нашему българскому языку, докле само да приемем вехтия наша надежи, сиреч старобългарския (славянския), кой се и днес сохраняват по Болгарии негде правилно, а негде злоупотребително. Обаче като ги приемем и воведем в

⁵¹ Ст. Жерев. Неофит Рилски — пръв теоретик на българския книжовен език, Сп. БАН, 1981, кн. 2, 52—61.

училищах, лесно юноши нашии ще почнат да разумеват и *ще ся согласи* *вся Болгария ако не в глаголнии языка, а то поне в писании много скоро и ще* *има и она един общии писуем язык. . .*“ (к. а. — С. Ж.).

И двете принципни теоретични решения на въпроса за книжовния език — като отстояване на съвременния му говорен характер или за връщане към консервативната традиционна книжовна норма — са мотивирани от обективната книжовноезикова действителност. Както се знае, окончателно решение на езиковите въпроси през втората четвърт на XIX в. не се постига. За този период е важно преди всичко обстоятелството, че консервативната рамка на книжовния език е безвъзвратно разчупена и достъпът на говорните езикови характеристики в книжнината е станал факт. Дори привържениците на черковнославянския модел за българския книжовен език, въпреки че поставят теоретическа бариера срещу говорните особености, съзнателно или не допускат в собствената си практика доста и съществени диалектни черти. Самият Пиперов напр. не може да избяга от такива говорни езикови характеристики, каквито са редуцията на *е* в *и*, степенуването на прилагателните имена с *по-* и *най-*, аналитичните форми за бъдеще време и др. Присъствие на говорни особености прозира и в опитите му да придава книжовен облик на думите и изразите, напр. *Сичко що може да привлече очное гледание; извори течеха сос едно сладко фучание; тамо не ся чуеше друго нищо, токмо птичное църканіе* и под. (с. 28—29).

* * *

Б. Цонев, Л. Андрейчин и др., когато пишат за т. нар. смяна на диалектната (говорната) основа на българския книжовен език, настъпила според тях след появата на „Рибния буквар“, имат предвид диалектната основа на книжовния език през началния му период — от Паисий до П. Берон. Тъй като първите възрожденци — Паисий, Кърчовски и Пейчинович — са от западнобългарски области, а Софроний следва образа на Паисиевия език, естествено говорните особености в езика на тези автори, доколкото ги има, са преобладаващо западнобългарски. От друга страна, не може да се отрече съществената роля в практиката на тези книжовници на черковнославянската норма, която осигурява нормативното единство на книжовния език през тази епоха.

За истинско нашествие на говорни особености в книжовноезиковата практика обаче се говори от втората четвърт на XIX в. Това нагледно може да се проследи и от изложените тук говорни черти в езика на книжовниците от този период, които са както източнобългарски, така и западнобългарски. Равностойно или не понякога едни и същи автори употребяват най-съществените фонетични и граматични черти и на западните, и на източните диалекти, напр. наличието на еровата гласна и нейните западнобългарски изяснени заместници, всички разновидности на членните морфemi, глаголните окончания, западнобългарските и източнобългарските морфонологични характеристики, характерни синтактични модели както от изток, така и от запад, редуциран и нередуциран гласеж на неударените гласни, някои акцентни модели и пр. Ако се остане при историческите факти, трудно би могло да се направи извод, че през втората четвърт на XIX в. е настъпила някаква смяна на диалектната основа на книжовния език. Изводът трябва да бъде друг — това е периодът, когато по-решително се установява принципът за изграждане на нашия книжовен език върху основата на живите български народни говори. Развитие на този принцип по-нататък изисква специално изследване. Само субективният подход, според който напр. П.

Берон и неговият „Рибен буквар“ имат значение за историята на книжовния език, а произведенията на Н. Рилски, Хр. Павлович и К. Фотинов нямат, може да мотивира извода за смяна на диалектната основа през втората четвърт на XIX в.

При по-нататъшното установяване на съвременната говорна основа на българския книжовен език значение имат както езикови, така и извънезикови исторически фактори. В тези процеси все по-решаващо значение придобиват няколко принципи за книжовните езици изобщо тенденции и признаци, каквито са напр.: тенденция към избягване на цял ред местни диалектни особености (тясно ограничени диалектизми, локализми); подбор между явления от хетерогенен (от различни диалекти) материал и тяхното съчетание в книжовния език; консервация на архаични явления, които са изчезнали в повечето говори, но са познати все още в някои говори⁵² и др. Тези принципи важат напълно и за българския книжовен език. По силата на тях напр. в него не се е установила източнобългарската диалектна редукция въпреки много широкото ѝ присъствие в книжовната практика през втората четвърт на XIX в. или пък местоимението *он* и глаголното окончание *-м* за I л. ед. ч. сег. вр. при глаголите от I и II спрежение, които също са били широко употребявани. От друга страна пък е „консервиран“ чистият старобългарски гласеж на гласните звукове, някои екави форми (извън ятовото правило) и пр.

Като обогатява своето структурно и функционално развитие като наддиалектна формация, набирайки собствен исторически опит, книжовният език все по-определено се изяснява и като саморегулираща се система. Така през втората половина на XIX в. ние сме свидетели на нови взаимоотношения между книжовниците и книжовния език: докато през първата половина на века книжовниците моделират езика си предимно по собствените си виждания и въз основа на собствената си говорна практика, през втората половина все по-решаващ става факторът съобразяване с другите, с по-разпространеното и присъщо на повече книжовници⁵³. Ето защо сложната книжовноезикова историческа действителност изисква и многостранни, по-конкретни и по-обща изследвания на фактите и явленията в нея. С такава претенция бе пристъпено и към тази работа.

⁵² По тези въпроси вж. подробно Типы наддиалектных форм языка. М., 1981, с. 124 и др.

⁵³ В. Станков. Цит. съч., с. 10.

Ралица Цойнска

КОДИФИКАЦИЯ НА НОРМАТА НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

(с оглед на бъдеще време)

УВОД

Характерно за съвременните езиковедски изследвания е, че се обръща все по-голямо внимание на книжовните езици — както на съвременното им състояние, така и на формирането и развитието им. Решават се не само общотеоретични въпроси, но и специфични проблеми на отделни езици в определен период (или периоди). Обръща се внимание също на съпоставително и типологично изучаване на книжовните езици. Изходна основа за много от изследванията е пражката теория за книжовния език от 30-те години на XX в. (Б. Хавранек, В. Матезиус, Н. С. Трубецкой и др.) и по-късното ѝ развитие и обогатяване (А. Йедличка, Вл. Барнет, Фр. Данеш, Я. Хорецки и др.), както и приносите на съветски учени (В. В. Виноградов, Ф. П. Филин, Р. А. Будагов, В. Н. Ярцева, М. М. Гухман, Н. Н. Семенюк и др.) и на изследователи от други страни (Е. Косериу, Р. Оти, Г. Хютл-Фолтер и др.)¹.

Основни и специфични понятия в теорията на книжовния език, разработена от Пражката школа, са *норма* и *кодификация*. Изяснени за първи път в трудове на Б. Хавранек², въпросите на нормата и кодификацията не престават да бъдат актуални и по-късно, както и днес. Към тях проявяват интерес изследователи от много страни и вече съществува значителна научна литература³. Този подчертан научен интерес към посочените понятия е напълно оправдан — нормата и кодификацията имат важно значение за разбиране и осветляване и на историческите процеси в развитието на даден книжовен език⁴, и за характеризиране на съвременното му състояние.

¹ Кратка характеристика на проучванията върху славянските книжовни езици в различни страни е направена от А. Йедличка. *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha, 1974, 13—26; *Die Schriftsprache in der heutigen Kommunikation*. Leipzig, 1978, 14—31.

² В. Н а в р а н е к. *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*. — In: *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha, 1932. Цит. по: *Studie o spisovném jazyce*. Praha, 1963, 30—35; *Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur*. — In: *Actes du IVe Congrès international des linguistes*. Copenhagen, 1938, 151—156.

³ За актуалността и важността на проблемите на книжовната норма свидетелствува напр. и тематиката на IV, V и VII заседание на Комисията за славянски книжовни езици при МКС, проведени през 1974 г. в Москва, 1975 г. в Краков и 1977 г. в Будишин. Вж. материалите от тези заседания в: *Проблеми норми в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*. М., 1976; *Wariacja normy we współczesnych słowiańskich językach literackich*. Wrocław etc., 1977; *Nadawki a granicy ręcznie kodifikacji/Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung*. Budyšin, 1979.

⁴ А. Йедличка. *K problematice normy a kodifikace spisovné češtiny (oblastní varianty ve spisovné normě)*. — *Slovo a slovesnost*, 1963, № 1, p. 10; *Dnešní stav a úkoly studia spisovné češtiny v národním obrození*. — *Acta Universitatis Carolinae. Philologica* 2—4. *Slavica pragensia*, 14, 1972, p. 10 etc.

Независимо от отделни различия между изследователите⁵ редица основни въпроси на нормата на книжовния език и на кодификацията ѝ са изяснени, напр. разкрита е спецификата на книжовната норма в сравнение с поширокото и общо понятие езикова норма, посочени са признаците на книжовноезиковата норма, направено е разграничение между норма и кодификацията ѝ и т. н. А. Йедличка дава следната синтетична характеристика на кодификацията в отношение към книжовната норма⁶:

1. Нормата като езиково-социална категория е присъща на всяко езиково образувание, а не само на книжовния език. Кодификацията обаче се отнася само за книжовния език. Кодификаторите (лингвисти и институции) съставят кодификационни правила и предписания и издават кодификационни пособия с цел да регулират употребата на книжовния език в комуникативната практика.

2. Нормата съществува обективно в дадено езиково образувание, свързана е с неговото функциониране в обществото, чувства се и се приема от ползвателите на образуванието като задължителна. Кодификацията е съвкупност от определени правила за употреба на книжовния език, които имат характер на предписание. Изисква се спазване на тези правила.

3. Нормата е исторически променлива величина. В живия естествен език нейната променливост е непрекъсната и постоянна и се отразява в синхронната динамика на нормата. Кодификацията се променя от време на време; промените в кодификацията се внасят под натиска на променящата се книжовна норма.

4. Отношението между норма и кодификация е взаимно: в определени условия от развитието кодификацията зависи от книжовната норма (т. е. тя е вторично явление). Но кодификацията има и активна роля в отношението си към нормата, изпълнява различни функции, които са диференцирани според типа кодификация. Основна е стабилизиращата и регулиращата функция, а в определени условия от развитието има нормообразуваща и унифицираща функция. Несвършената кодификация, неадекватна на дадена езикова ситуация, която не се съобразява с обществените комуникативни нужди, може да има и дестабилизиращи последиствия.

5. Важен елемент на кодификационната дейност днес става изясняването на отношението на ползвателите към книжовния език, към неговата норма и към кодификацията.

Въпросът за състоянието (през различни периоди) и историческото развитие на нормативната система на съвременния български книжовен език поставя много проблеми — и общотеоретични, и по-конкретни практически, чието изучаване и изясняване е важна предстояща задача в областта на теорията и историята на българския книжовен език⁷. Необходимо е въз

⁵ Вж. по някои въпроси у Н. Н. Семенов. Норма. — В: Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка. М., 1970, 549—596; А. Једличка. Aktuální problémy spisovného jazyka v nových zahraničních pracích. — Slovo a slovesnost, 1972, № 1, 25—37; Problematika normy spisovného jazyka (Na okraj IV. zasedání Mezinárodní komise pro spisovné jazyky slovanské v Moskvě). — Slovo a slovesnost, 1975, № 2, 116—125; Problematika variantnosti normy spisovného jazyka (Na okraj V. zasedání Mezinárodní komise pro spisovné slovanské jazyky v Krakově). — Slovo a slovesnost, 1977, № 1, 35—42.

⁶ А. Једличка. Problematika kodifikace a jejího konfrontačního studia. — In: Nadawki a granicy řečnické kodifikace/Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung. Budyšin, 1979, 12—13.

⁷ Вж. Р. Цойнска. За някои особености на нормализацията на българския книжовен език през XVIII—XIX век. — Wiener slawistischer Almanach, 1984, Bd. 13, 21—33; К характеристике нормы болгарского литературного языка периода национального Возрождения. — Балканско езикознание, 1984, № 3, 5—26.

основа на внимателен анализ на езиковите източници, опрян на теоретичните постижения на съвременната езикова наука, с използване и на нови методи да се преодолее известно изоставане в изследване на посочените проблеми, да бъдат решени или доизяснени редица въпроси, да бъдат доуточнени и коригирани отделни твърдения.

Наистина у нас има вече някои конкретни изследвания⁸ за развитието и хронологията, за пътя на установяване на отделни нормативни явления (фонетични, морфологични, синтактични), които осветляват и по-общия проблем за характера на нормата на съвременния ни книжовен език, за нейното оформяне и изменение.

Формирането на нормативната система на съвременния български книжовен език през XVIII—XX в. се характеризира със сложност и неправилинност, а отделните явления имат различна хронология. Така напр. по различно време става стабилизирането на отделни езикови явления в системата на книжовния език⁹. През Възраждането се установява мекостта при членуване на съществителните имена от м. р. с наставките *-ар* и *-тел*, окончанието *-и* за мн. ч. при многосричните съществителни имена от м. р., членната форма *-ѣт / ѣ* (писмено *-ѣт*, *-ѣт / -а*, *-ѣ*) при съществителните имена от м. р. в ед. ч., формите с морфема *-то* на относителните местоимения и местоименните наречия, системата от глаголни времена и др. В навечерието на Освобождението вече се е утвърдила и книжовната вокална система на българския език. До края на XIX в. се установява ятовият преглас, отбелязването на рефлексите на старобългарските *Р* и *Л* като *ѣр/ѣ* и *ѣл/ѣ*, местоименните форми, мекостта при глаголните окончания, образуването на бъдеще време с частица *ще*, формите за преизказно наклонение, минало несвършено деятелно причастие, условно наклонение с *бих*, деепричастие на *-ѣки* и др. Установяването на други нормативни явления (възстановяване на сегашно деятелно причастие, отпадане на някои падежни форми) продължава и през XX в.

В историята на българския книжовен език по различно време се изграждат писмената и устната форма. Усилията на книжовниците през Възраждането са насочени главно към установяване на писмената форма на книжовния език, която играе важна роля през този период. За изграждане на устойчива и единна устна форма на книжовния ни език може да се говори много по-късно¹⁰, а някои процеси продължават и днес. Следователно въпросите на устната книжовна норма стават актуални, след като книжовният ни език се е оформил като достатъчно стабилна форма за писмено общуване (т. е. към края на XIX в.).

Различни са темповете на подбор и закрепване на определени структурни особености в отделни езикови равнища и в някои видове книжнина.

⁸ Вж. литература по въпроса у Л. Андрейчин, В. Попова. История на съвременния български книжовен език. — Български език (БЕ), 1969, № 4—5, 405—406, а по-нови изследвания у Р. Русинов. Учебник по история на новобългарския книжовен език. С., 1980, 364—382.

⁹ Въз основа на досегашни изследвания могат да се направят известни обобщения по този въпрос — Л. Андрейчин. Установяване на някои по-важни фонетични особености; Установяване на по-важните морфологични особености; Установяване на по-важните синтактични особености. — В: Из историята на нашето езиково строителство. С., 1977, 75—90, 120—125; Хр. Първев. Хилядолетен книжовен език. — В: Българският език — език на 13-вековна държава. С., 1981, 155—160; Възраждането на българския книжовен език. С., 1983, 58—87.

¹⁰ Г. К. Венедиктов. О нормализации устной речи на начальном этапе формирования современного болгарского литературного языка. — Вопросы языкознания, 1969, № 6, 94—102; Р. Русинов. По някои въпроси на българското книжовно произношение през Възраждането. Според описанието им в тогавашната граматическа литература. — *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, t. 16, 1977, 257—268.

Що се отнася до различните страни на езиковата система, и в българския книжовен език се наблюдава неравномерност на процесите на нормализация при отделни явления и равнища. Може да се посочи известна последователност при формиране на книжовните нормативни явления¹¹ — отначало се установяват граматичните и правописните явления, а по-късно — лексикалните особености¹² и правоговорните нормативни черти¹³. Неравномерност се наблюдава и при кодифицирането им. Нормативният процес в съвременния български книжовен език протича с различна интензивност в отделни сфери на използване на езика. Основните структурни особености на българския книжовен език започват да се установяват чрез научно-популярната книжнина (главно в учебниците за светските училища), а по-късно (50—70-те години на XIX в.) — и чрез художествената литература и публицистиката, както и в административно-документалната книжнина.

В процеса на установяване и стабилизиране на книжовната нормативна система действуват различни фактори — и езикови, и извънезикови. Различно е и съотношението между тях в отделни езикови равнища. За историята на книжовната норма на езика ни представя интерес напр. ролята на отделни личности (книжовници, писатели, публицисти, преводачи, граматичници, езиковеди и др.), които с езиковата си практика посочват книжовната употреба на определени особености, дават образци на книжовна реч или помагат за кодифициране на нормата на книжовния език, съдействуват за установяване на дадени езикови черти като книжовни, нормативни. Определено значение за установяване на съвременния облик на българския книжовен език, за усвояване на нормата му имат също училището и развитието на образованието¹⁴. Може да се отбележи и ролята на книгопечатането за оформяне на съвременния облик на българския книжовен език. Пътят на установяване на отделни нормативни особености се отличава с различна сложност на процесите, които са резултат от действието на много фактори и въздействието на различни обществени среди. През последните две десетилетия на XIX в. в резултат на протичането на унификационни процеси в областта на книжовния ни език се установява система от общи нормативни особености¹⁵.

Що се отнася до проблема за кодификацията на нормата на съвременния ни книжовен език, досега у нас има малко проучвания. Освен на някои по-обща въпроси¹⁶ обръща се внимание и на връзката между норма и ко-

¹¹ Тази особеност се отбелязва в историята и на други книжовни езици — Н. Н. Семенов. Цит. съч., с. 584. Вероятно изследвания от повече езици ще установят дали може да се говори за универсална последователност във формирането на нормативните явления на различни книжовни езици.

¹² K. Gutschmidt. Anfänge einer Normalisierung des Wortschatzes der bulgarischen Schriftsprache vor 1878. — Zeitschrift für Slawistik, Bd. 13, 1968, H. 2, 236—243; Е. Пернишка. По някои въпроси на нормализацията в българската книжовна лексика след Освобождението. — Изв. Инст. бълг. език, № 19, 1970, 621—630.

¹³ П. Пашов, Хр. Първев. Българският правоговор. С., 1983, 6—13.

¹⁴ Р. Русinov. Ролята на образованието в изграждането на българския книжовен език през Възраждането. — Бълг. език и литература, 1974, № 6, 3—11. Вж. и по-общо за връзката между училище и език у В. К. Журавлев. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции. М., 1982, 89—121.

¹⁵ Л. Андрейчин. Унификационни процеси в българския книжовен език през първите две десетилетия след Освобождението. — БЕ, 1973, № 5, 373—374.

¹⁶ М. Виденов. Из актуалната проблематика на съвременния български книжовен език (във връзка с чешката теория на книжовните езици). — ГСУ, ФСФ, № 70, 1, 1977, 43—46; К. Босилков. Някои теоретични въпроси на новобългарския книжовен език през Възраждането. — Език и литература, 1982, № 1, 18—24.

дификация в развитието на българския книжовен език през възрожденския период¹⁷. Някои данни за кодификацията на книжовната норма на езика ни се съдържат в отделни изследвания по други въпроси, напр. за граматични съчинения и речници, за историята на граматичната мисъл (с оглед на морфологията) у нас през Възраждането и първата половина на XX в.¹⁸, историята на правописния въпрос¹⁹. На някои страни на този важен, но недостатъчно проучен въпрос е посветена тази студия.

Известно е, че кодифицираността на нормата е един от отличителните белези на книжовната норма и характеризира спецификата ѝ у нас през националния период на езика. Необходимостта да бъде проучена специално кодификацията на съвременната ни книжовна норма се определя и от ролята ѝ в историческото развитие на книжовната норма (напр. да формира или да завърши стабилизирането на реалната книжовна норма), от значението ѝ като стабилизатор и регулатор на функционирането и развитието на книжовната норма²⁰.

Изборът на бъдеще време за предмет на това проучване може да бъде обяснен с няколко причини.

1. В историческия развой на българския книжовен език от средата на IX в. до днес са настъпили значителни изменения във формата на бъдеще време, а също и в употребата му. Пътят от старобългарските форми *напншж* и *хоштж* (или *нмамъ*, *начнж* и др.) пъсят до съвременната форма *ще напиша*, *ще пиша* не е кратък и еднопосочен. Развитието на бъдеще време в нашия език е сложен процес, продължил няколко века²¹.

2. Към средата на XVIII в., когато започва да се оформя националният ни книжовен език, няма общоприета форма за бъдеще време в книжовната практика и в говоримата реч. В книжнината на церковнославянски език, който следва традициите на старобългарския книжовен език, а също и в по-архаичните по език домашни писмени паметници бъдеще действие се изразява или с формите за сегашно време при глаголите от св. в. (т. нар. бъдеще просто време — *напишѣ*), или с глаголите *имамъ*, *хошѣ*, *бѣдѣ* и инфинитивна форма при глаголите от несв. в. (*имамъ писати*), или описателно — чрез сегашно деятелно причастие от спрегаемия глагол и бъдеще време на спомагателния глагол *бѣти*²². Във формите за т. нар. бъдеще сложно време помощните глаголи *имамъ*, *хошѣ*, *начнѣ* не са изгубили напълно лексикалното си значение²³. В дамаскинската книжнина от XVII—XVIII в. отразяваща много особености на новобългарската говорима реч, се срещат различни форми, които са резултат от историческо езиково развитие. Наред с

¹⁷ K. Gutschmidt. Über das Verhältnis von Norm und Kodifikation in der Geschichte der neubulgarischen Literatursprache. — In: Nadawki a hranicy řečnej kodifikacije/Aufgaben und Grenzen der sprachlichen Kodifizierung. Budyšin. 1979, 95—99.

¹⁸ Хр. Първев. Очерк по история на българската граматика. С., 1975.

¹⁹ К. Мирчев. Правописният въпрос през Възраждането. — Литературна мисъл, 1975, № 6, 73—79; Л. Андрейчин. Правописният въпрос през Възраждането; Правописният въпрос след Освобождението. — В: Из историята на нашето езиково строителство, 157—170; Р. Русinov. История на българския правопис. С., 1981.

²⁰ A. Jedlička. Spisovný jazyk v současné komunikaci, 56—57.

²¹ Вж. подробно у К. Мирчев. Историческа граматика на българския език. С., 1958, 202—206; Д. Иванова-Мирчева. Развой на бъдеще време (futurum) в българския език от X до XVIII век. С., 1962.

²² Вж. А. т. Бончев. Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език. С., 1952, с. 60.

²³ Вж. Иеромонах Алипий (Гаманович). Граматика церковнославянского языка. В Джорданвиле, 1964, 199—200.

днешната книжовна форма, образувана с частица *ще* и формите за сегашно време на даден глагол (*ще пиша*), установена в говоримия ни език към края на XVII в., се употребяват още няколко форми: глагол *ща+да+* глагол в сег. време (*ща да пиша, щеш да пишеш*), глагол *ща+* глагол в сег. време (*ща пиша, щеш пишеш*), частица *ще+да+* глагол в сег. време (*ще да пиша*), както и форми със съкратен инфинитив и глагол *ща* в сег. време (*писа ща* или *ща писа*).

3. В българската говорима реч частицата *ще* и глаголът *ща* се отличават с доста голямо разнообразие във фонетичния си облик²⁴. Част от говорните различия на бъдещите форми са отразени и в книжнината.

В писмената и говорната практика до Възраждането не е установена и отрицателната форма за бъдеще време — срещат се и форми с отрицателна частица *не+положителна* бъдеща форма на даден глагол (*не ще пиша*), и форми със спомагателен глагол *няма+да+сег. време* на даден глагол (*няма да пиша*)²⁵.

Какво е състоянието днес²⁶? При положителната форма за бъдеще време вече няма структурни варианти в книжовния ни език — установена е само една книжовна форма: *ще пиша, ще напиша*. Отрицателните форми за бъдеще време са две: *няма да пиша* (по-често) и *не ще пиша*, чиято съвременна употреба още не е проучена. Спомагателният глагол *съм* има две форми — *ще съм* и *ще бъда*, между които няма съществена смислова разлика.

Необходимо е да се проучи как от това доста голямо разнообразие от форми и от продължителна нестабилност в книжовната практика (през Възраждането, а и по-късно) е установено и кодифицирано едно нормативно явление — формата и употребата на бъдеще време в съвременния ни книжовен език. Известно е, че това е една от характерните езикови особености, по която нашият съвременен език се отличава от другите славянски книжовни езици и показва общи черти с развитието на останалите балкански езици.

Това изследване има за з а д а ч а да установи (въз основа на определено морфологично явление) изменението в кодификацията на книжовната норма на съвременния ни език, както и начина на кодифициране на нормата (въпросът за вариантите в узуса и за вариантността на книжовната норма, за стилистичното диференциране в книжовната норма), ролята на кодификацията и кодификаторите за развитие на книжовната норма, за оформянето и стабилизирането ѝ. Всичко това може да послужи като основа за бъдеща по-пълна и цялостна характеристика на кодификацията на съвременната ни книжовноезикова норма. Необходимо е обаче да бъдат проучени от теоретико-нормативно гледище повече езикови явления.

²⁴ За състоянието в съвременните български говори вж. у Ст. Стойков. Образуване на бъдеще време (футурум) в съвременния български език. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960, 239—258; Българска диалектология. II попр. изд. С., 1968, 153—161; Т. Бояджиев. Образуване на бъдеще време в тракийските говори. — ГСУ, ФСФ, 1967, № 61, 2, 343—350; В. Георгиев. Възникване на частицата за бъдеще време *ке=ще*. — Изв. Инст. бълг. език, № 8, 1962, 247—256; Български диалектен атлас. Т. 1. Югоизточна България. С., 1964; Т. 2. Североизточна България. С., 1966; Т. 3. Югозападна България. С., 1974; Т. 4. Северозападна България. С., 1980; Й. Н. Иванов. Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. 1. Драмско, Сярско, Валовишко и Зилиховско. С., 1972.

²⁵ За хронологията и разпространението на двете отрицателни бъдещи форми вж. Б. Велчев а. Към въпроса за хронологията на някои промени в българските футурни конструкции. — Изв. Инст. бълг. език, № 16, 1968, 363—369.

²⁶ Вж. и Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С., 1983, 339—340.

Обект на проучване са доста на брой печатни източници от 20-те години на XIX в. до средата на 40-те години на XX в.²⁷ По характер в по-голямата си част това са учебници по българска граматика. Изследвани са и някои научни студии и статии, в които се разглеждат или се засягат въпроси на бъдеще време в езика ни. Този труд не се ограничава с проучване само на граматичните съчинения от български автори (написани на български или на чужди езици). В анализа са включени и редица трудове на чуждестранни автори. Известно е, че след 20-те години на XIX в. се правят различни опити за описване на граматичните особености на езика ни от чужденци. Макар че едва ли са оказали по-съществено влияние върху развитието на граматичната мисъл у нас, тези съчинения също имат свое място в историята на българската граматика. Трябва да се има предвид и фактът, че посочените трудове, като отразяват състоянието на част от нашата граматична литература през миналия век (повечето от чужденците напр. са познавали граматиката на братя Цанкови), на писмената и говорната езикова практика, са дали възможност на научната и културната общественост в чужбина да се запознае с най-характерните особености на българския език. Този вид литература е интересна с още една своя особеност — като източник на данни за възгледите на авторите чужденци по въпроси на българския език, за стабилизиране на книжовната му норма и кодифицирането ѝ.

ВЪПРОСИ НА БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ В УЧЕБНАТА И НАУЧНАТА ЛИТЕРАТУРА

Очертаните три главни периода в развитието на българската описателна граматика (през Възраждането до Освобождението; след Освобождението до Втората световна война; през годините на народната власт)²⁸ могат да бъдат приети с незначителна промяна и при разглеждане на въпросите във връзка с историята на кодифициране на формата и употребата на бъдеще време в нашия книжовен език. Това разделяне на историческото развитие (макар и с известна относителност на периодите и на границите между тях) се оказва подходящо с оглед на проблемите, в методологично и научно-теоретично отношение, както и във връзка със задачата на това изследване. Променена е само началната граница на първия период, който тук започва с 20-те години на XIX в., а не с „Българска граматика“ (1835 г.) на Неофит Рилски. Обърнато е внимание на проблемите само през първия и втория период поради факта, че именно тогава са изяснени и разрешени по-голяма част от въпросите при бъдеще време в езика ни — до средата на 40-те години на XX в. е установена формата на бъдеще време, изяснено е значението му и е посочено основното в употребата му. Това се налага също и поради липса на място. През третия период са приети като безспорни редица основни положения от предходната учебна и научна литература — главно от учебниците и „Основна българска граматика“ (1944 г.) на Л. Андрейчин. Отличително за този период са задълбочените научни изследвания на редица проблеми на българския глагол и на глаголните времена (а също и на бъдеще време) от различен аспект. Повдигат се и някои дискуссионни въпроси (напр. за глаголните изрази с *има да* за означаване на бъдещи действия), а други проблеми все още не са станали предмет на отделно проучване.

²⁷ По технически причини не бе възможно да бъдат проучени всички съчинения и издания. Това се отнася главно за последните две десетилетия на XIX в. и за 20—30-те години на XX в.

²⁸ Вж. Х р. П ъ р в е в. Очерк по история на българската граматика, 9—38.

Поради ограничения в обема не е възможно да бъдат представени подробно изследваните източници (вж. накрая списък), напр. разглеждането на проблемите в тях (с оглед на системност и пълнота, в научно отношение), развитието в схващанията на авторите по даден въпрос, новото във всяко съчинение и връзката му с граматичната традиция у нас.

От 20-те години на XIX в. до Освобождението

Отличителна особеност на българския книжовен език през възрожденския период е неустановеността му в структурно-нормативно отношение. Дори и при най-общ преглед на възрожденската книжнина правят впечатление многобройните езикови колебания, непоследователността в употребата на изразните средства, наличието на доста варианти (стари и нови форми, форми от различни български диалекти, български и чужди по произход езикови особености) в отделни езикови равнища, но особено очебийни във фонетиката, лексиката и морфологията, а също и в правописа²⁹. За неустойчивостта на езиковата система през разглеждания период е имало благоприятни условия. Това състояние е исторически обусловено и от донационалното книжовноезиково развитие (особено през XVI — първата половина на XVIII в.), и от условията за развитие през възрожденския период.

През вековете на османското робство функциите на книжовния език се ограничават, намалява чувствително броят на носителите на книжовния език, книжовният живот се съсредоточава в различни центрове (както в поробените български земи, така и в чужбина), в резултат на което по-свободно навлизат особености от различни български диалекти и се засилва влиянието на други езици³⁰. Книжовната норма се отличава с нестабилност и некодифицираност. Към средата на XVIII в., когато започва да се оформя книжовният език на българската нация, нашият език има две форми на съществуване — книжовна (писмена) и говорима (устна), а книжовната не е единна — има две книжовни форми на българския език, които се различават в структурно и функционално отношение. Очертават се два основни типа езикова практика: на архаична, старобългарско-черковнославянска основа и на нова, новобългарска народна основа³¹. Книжнината като цяло, а също и отделни ръкописи се характеризират с нееднородност на изразните средства. Книжовната норма не е единна, общоприета и кодифицирана. Книжовният език не е стабилизирал. Също така няма и приети от всички правила, които да определят употребата на различните по произход езикови особености (книжовни — народни, български — чужди).

Сложна е езиковата ситуация и през възрожденския период³². Историческите условия по това време също не са благоприятни за всестран-

²⁹ На този въпрос обърна внимание неотдавна К. Босилков. Народно-разговорни и книжовни варианти в езика на възрожденската литература. — В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век (Сборник, посветен на 100-годишнината от Априлското въстание). С., 1979, 41—47. Вж. и цит. лит.

³⁰ Вж. по-подробно у Д. Иванова-Мирчева. Проблеми на книжовния български език до Възраждането. — БЕ, 1972, № 6, с. 512 и сл.

³¹ Вж. повече по този въпрос R. C o j n s k a. Zur Geschichte der bulgarischen Literatursprache am Ende des 18. und zu Beginn des 19. Jahrhunderts. — Zeitschrift für Slawistik, Bd. 15, 1980, H. 6, 790—796; Р. Цойнска. Към проблема за традиция и новаторство в историята на българския книжовен език. — В: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май — 3 юни 1981. Доклади. Исторически развой на българския език, I. С., 1983, 372—379.

³² Вж. кратка характеристика у K. G u t s c h m i d t. Parallele und divergente Entwicklungstendenzen in jungen slawischen Literatursprachen aus soziolinguistischer Sicht. — Zeitschrift für Slawistik, Bd. 18, 1973, H. 4, 500—506; М. Лилов. Езикова

но развитие на книжовния ни език: от няколко века вече не е съществувала самостоятелна българска държава, развитието е протичало в условия на чуждо икономическо, политическо и културно господство, отсъствувал е един държавен, административен и културен център, чийто диалект или чиято книжовна практика да се наложат като национален книжовен език³³, център, който да регулира книжовноезиковите процеси. През Възраждането се оформят отделни книжовни центрове³⁴ (които същевременно са и икономически или културни средища), но те имат ограничено въздействие. Поради липса на централно ръководство влиянието на училищата е свързано с дадени райони, и то за различен период, с езиковите възгледи и с авторитета на учители, книжовни и културни дейци. Необходимо е да се отбележи и значението на книгопечатането за стабилизиране и унифициране на книжовния език, за единство на нормативните му особености, за преодоляване на диалектните различия³⁵. Престижът на печатното слово, обемът на печатната продукция могат да имат немалка роля за установяване на система от нормативни черти, за закрепване на определен облик на книжовния език и за разпространението му по цялата страна. Но по това време няма един български книгоиздателски център — български книги се печатат в различни градове (Цариград, Смирна, Русе, Букурещ, Браила, Болград, Виена, Будапеща и др.)³⁶.

Наличието на варианти средства в българския книжовен език през възрожденския период е във връзка не само със специфичните общественосторически условия по това време, но и с определени общи условия и закономерности в развитието на националния книжовен език³⁷. Посочва се наличие на многобройни колебания и значителна вариантност през ранния етап в развитието и на други национални книжовни езици³⁸. Същевременно трябва да се посочи, че езикови варианти има и през по-ранни периоди в развитието на българския книжовен език. Напр. форми от различни диалекти, архаизми и неологизми в лексиката или граматиката са използвани и през старобългарския период³⁹. Има обаче различия в количествените и качествените особености на вариантите⁴⁰, в диапазона на вариране⁴¹ през отделни периоди в развитието и на нашия книжовен език.

ситуация в България по време на Възраждането. — БЕ, 1980, № 1, 32—36; М. В и д е н о в. Социolingвистика (Основни тезиси. Български социolingвистически проблеми). С., 1982, 101—127; Опит за типология на българската езикова ситуация през Възраждането. — Език и литература, 1982, № 6, 82—88.

³³ Вж. С т о й к о в. Литературен език и диалекти. — Изв. Инст. бълг. език, 2, 1952, с. 142.

³⁴ Х р. П ъ р в е в. Възраждането на българския книжовен език, 18—22.

³⁵ В. К. Ж у р а в л е в. Цит. съч., 121—139.

³⁶ Срв. М. С т о я н о в. Букви и книги. Студии по история на българската писменост. С., 1978, с. 104 и сл.

³⁷ Вж. В. Н. Я р ц е в а. Развитие национального литературного английского языка. М., 1969, с. 4. Известно е, че „вариантността на езика е едно от основните му свойства“, срв. Г. В. С т е п а н о в. К проблеме языкового варьирования (Испанский язык Испании и Америки). М., 1979, с. 3.

³⁸ Вж. Н. Н. С е м е н ю к. Цит. съч., с. 585.

³⁹ А. С. Л ъ в о в. Очерки по лексике памятников старославянской письменности. М., 1966; Р. М. Ц е й т л и н. Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X—XI вв. М., 1977; Е. К. Д о г р а м а д ж и е в а. За дублетите в книжовния старобългарски език. — В: В чест на академик Владимир Георгиев. Езикозедски проучвания по случай седемдесет години от рождението му. С., 1980, 423—432, и др.

⁴⁰ В. Н. Я р ц е в а. Цит. съч., с. 12.

⁴¹ Н. Н. С е м е н ю к. Цит. съч., 568—569, 584—585.

През възрожденския период действуват различни тенденции — за демократизиране и интелектуализиране на българския книжовен език, за славянизирателното му, за сближаване на писмената и говоримата форма на езика ни и др. Особено силно е действието на тенденцията към книжовно-езиково единство — към преодоляване на неустановеността и езиковите различия в книжнината, към ограничаване на значителната вариантност и колебанията в писмената практика и изграждане на единен национален книжовен език с наддиалектен и полифункционален характер⁴², който да служи за писмено общуване на българите от различни области на Османската империя. Посочената тенденция към вътрешно (структурно и нормативно) единство на книжовния език намира израз и в един от характерните процеси в развитието му — процеса на изработване на общонационална книжовна норма⁴³. Именно през националния период започва да се чувства и у нас необходимостта от установяване на единна нормативна система на книжовния език, което е тясно свързано с общонародната функция на книжовния език, с неговия представителен характер. Следователно единната норма на книжовния език се формира като реализация на осъзнатия стремеж към езиково единство⁴⁴.

Може да се каже, че основно съдържание на историята на българския книжовен език през Възраждането е формирането на единна нормативна система. Българското възраждане е необходим етап, за да бъде преустроен донационалният книжовен език и неговата норма и да бъде установен националният ни книжовен език с единна и кодифицирана норма.

* * *

Определена роля за оформянето на съвременния облик на книжовния ни език, за по-бързото установяване на известни езикови особености в практиката има и възрожденската граматична литература.

Българските граматични съчинения през Възраждането се отличават с редица особености. Характерно за този период в историята на нашата граматика е, че по това време още не може да се говори за научен подход (в съвременен смисъл) към въпросите на езика. Една от причините за това е, че българските възрожденци не са имали възможност да получат необходимата филологическа подготовка нито подходящи условия за работа⁴⁵.

⁴² Необходимостта от единен книжовен език на българската нация се изтъква нееднократно във възрожденската печатна книжнина, съзнава се ролята му за развитие на образованието и културата, за решаване на въпросите на националното възраждане, за постигане на национална консолидация; предлагат се начини и пътища за оформяне на общобългарски книжовен език. Вж. повече по тези въпроси у Г. К. Венедиктов. Некоторые вопросы формирования болгарского литературного языка в эпоху Возрождения. — В: Национальное возрождение и формирование славянских литературных языков. М., 1978, 207—268.

⁴³ С превръщането на езика на народността в национален език започват някои процеси: отделяне на известна наддиалектна норма, закрепване на тази норма в писмеността и изработване на общонационална книжовна норма, разпространение на общонационалната езикова норма по територията на страната и изместване на диалектите, сближаване на писмения език с говоримия, разпространение на националния език във всички области на общественния живот, срв. М. И. Стеблин-Каменский. История скандинавских языков. М.—Л., 1953, с. 55. Вж. и А. И. Горшков. Теоретические основы истории русского литературного языка. М., 1983, с. 130; В. К. Журавлев. Цит. съч., с. 238.

⁴⁴ М. М. Гухман. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку. Ч. 2. Становление немецкого литературного национального языка. М., 1959, с. 186.

⁴⁵ Вж. по-подробно у Хр. Първев. Очерк по история на българската граматика, с. 258, 351 и сл.

Стойността на първите граматични съчинения е преди всичко историческа — възрожденските граматики са подпомагали да бъдат усвоени в практиката и да бъдат установени в книжнината отделни нормативни черти на българския книжовен език. А по-късно тези учебници са послужили като основа и за по-пълни и задълбочени описания на строежа на езика ни, както и за по-точна кодификация на книжовната норма. От издаването на първата българска граматика (средата на 30-те години на XIX в.) до Освобождението авторите са се стремили да установят и да представят основното, специфичното за граматичния строеж на българския книжовен език, а понякога да дадат и известни препоръки. В това отношение не правят изключение и проблемите във връзка с българския глагол, и по-конкретно при глаголните времена и бъдеще време.

Докато при разглеждане на други въпроси на българската езикова система може да се установи известно влияние на чужда граматична литература (за образец са служели някои черковнославянски граматики и руски съчинения, а по-късно и граматични съчинения на западноевропейски езици), при разработване на глаголната проблематика авторите проявяват по-голяма самостоятелност. Що се отнася до бъдеще време, влияние на чужди езикови източници има много рядко, само в отделни случаи (напр. при определяне на значението на това време). По отношение на формите и употребата им авторите се опират на живата езикова действителност — и говорима реч, и книжовна практика.

Във всички граматики без изключение е отбелязана една от най-характерните черти на граматичната структура на езика ни през новобългарския период — аналитично образуване на бъдещите форми. Друга особеност на формите за бъдеще време, установена още през миналия век в граматичната ни литература, е образуването на формите на двата глаголни вида (несвършен и свършен) по един и същ начин.

В предосвобожденската ни граматична литература вниманието на книжовниците е насочено главно към някои основни въпроси на бъдеще време в българския език: семантична характеристика на това глаголно време и отделни особености на употребата му; структурни особености на различните форми. Прави впечатление, че в нито една възрожденска граматика няма цялостно представяне на проблема. Обикновено се дават образци за различните глаголни спрежения и се обяснява как се образуват бъдещите форми, което е следствие на учебния характер на възрожденските ни граматики. Трябва да се има предвид също, че във всяка следваща граматика има и нещо ново, различно по отношение на изясняване на бъдеще време в българския език.

В много граматики (на Ив. Богоров, Е. Васкидович (1847), Й. Груев, Т. Хрулев, Г. Миркович, С. Радулов, Д. Войников, Ив. Момчилов, Н. Първанов, Н. Начов, Т. Шишков, А. Пастори, Хр. К. Сичан-Николов, П. Зографски) е направен опит за семантична характеристика на бъдеще време. Основното значение на това глаголно време е определено точно — най-често то означава действие, което ще се върши в бъдеще. Само С. Радулов различава ориентационен момент. Основният критерий на книжовниците за установяване на видовете бъдещи времена е формален, а не семантичен. Ето защо определенията на бъдещите времена (най-често две — бъдеще определено и бъдеще неопределено) са всъщност обяснения на названията, на термините, а не на значението на глаголните форми. И тази практика продължава и по-късно. За първи път в граматиката на Й. Груев, а след това и у Г. Миркович, С. Радулов, Д. Войников, Ив. Момчилов, Н. Начов значенията на бъдеще определено време и на бъдеще неопределено

време са изяснени в хронологичен план — въз основа на извършване на действието в определено или в неопределено време. Единствен С. Радулов (1863) се опитва да обясни значенията на бъдещите времена на синтактична основа.

Нашите възрожденски граматики успяват да установят само отделни особености на употребата на бъдещите форми, напр. бъдеще време в сложни съставни изречения с подчинени обстоятелствени изречения за време (Я. Кочев), бъдеще време в значение на повелително наклонение (В. Берон — 1868), бъдеще време за подкана (Д. Манчев — 1874), сегашно време вм. бъдеще при глаголи от св. в. (Т. Шишков — 1872).

В граматиките е посочен различен брой бъдещи времена — от четири до едно. Поради смесване на категориите вид и време на глагола някои автори (Н. Рилски, Хр. Павлович — за I спр., Ив. Богоров) представят четири бъдещи времена. (Термините за тях се различават у посочените автори.) Всъщност времената са две — т. нар. бъдеще определено и бъдеще неопределено, но са дадени поотделно за глаголите от несв. и от св. вид. В най-много граматики са посочени две бъдещи времена — бъдеще определено и бъдеще неопределено (но с различни термини), напр. у Хр. Павлович — за II и III спр., братя Цанкови, С. Филаретов, Й. Груев, Г. Миркович, Д. Манчев, С. Радулов, Д. Войников, Ив. Момчилов, Н. Начов, Т. Шишков. Освен тези две времена в граматиките на братя Цанкови, Ив. Момчилов и Т. Шишков е посочено и бъдеще предварително време. По-особено място заема граматиката на Т. Хрулев. Авторът представя формите за бъдеще определено и бъдеще неопределено време като форми за едно бъдеще време. Но поради смесване на вид и време на глагола общият брой на бъдещите времена остава същият. Само в граматиката на Н. Първанов намираме едно бъдеще време с няколко вида форми, както е в книжовния ни език днес. Някои автори смесват вид и еднократност/многократност на глагола (С. Радулов — 1863, Ив. Момчилов, Т. Шишков).

Възрожденските книжовници обръщат специално внимание на формата на глаголните времена, стремят се да подредят и класифицират материала. Срещат се пояснения за начина на образуване и на бъдещите форми: у Н. Рилски, братя Цанкови, Й. Груев, Г. Миркович, Ив. Момчилов, С. Радулов — 1870, Н. Първанов. Това може да се обясни и с предназначението на разглежданата граматична литература — в голямата си част тези съчинения са учебници.

Във възрожденските граматики, като се започне от П. Берон и Н. Рилски, са представени два основни типа бъдещи форми (най-често и като две отделни бъдещи времена): 1) форми с частица *ще* или спрегаем спомагателен глагол *ща* и сегашно време на даден глагол (*ще пиша* или *ща пиша*, *щеш пишеш*) и 2) форми със съкратен инфинитив и спрегаем спомагателен глагол *ща* (*писа ща*). В повечето граматики това са формите на двете бъдещи времена: бъдеще определено и бъдеще неопределено. Само Т. Хрулев и Н. Първанов са ги представили като синоними.

Да разгледаме по-подробно тези типове форми. Преобладават граматичните съчинения, които препоръчват форми за бъдеще време с частица *ще* (*щѣ*, *ште*), напр. П. Берон, Н. Рилски, Хр. Павлович, братя Цанкови, С. Филаретов, Т. Хрулев, Г. Миркович, Д. Войников — I и II изд., Ив. Момчилов, Т. Шишков, Ф. Велев. Образуване на бъдещи форми и с други частици (както в народната ни реч) — *ше*, *ща*, *ша*, *са*, *жда*, се допуска от Н. Рилски. Някои книжовници поясняват, че освен препоръчаната от тях форма (у Г. Миркович — с частица *ще*, у Й. Груев — с глагол *ща* в сегашно

време) в българския език се употребяват форми и с частица *ке* (Г. Миркович), с частица *ще* (Й. Груев).

Малко автори обръщат внимание на формите с частица *да*. Н. Рилски и Т. Хрулев посочват като възможни и форми *ще да пиша*, използвани в говорната и писмената практика. Тези форми са представени за първи път като отделно наклонение („сослагателно“) от В. Берон (1868).

В много по-малко граматики са кодифицирани бъдещи форми със спрегаем спомагателен глагол *ща* — от Ив. Богоров, Й. Груев, Д. Манчев (1862), Н. Първанов, Н. Начов, А. Пастори.

В няколко граматики има отделни разновидности на посочените дотук бъдещи форми със сегашно време на даден глагол. Така Е. Васкидович (1847), С. Радулов, Д. Манчев (1874) и В. Берон препоръчват форми със спрегаем спомагателен глагол *ща* само за 1 л. ед. ч., а в останалите лица в ед. ч. и в мн. ч. — с частица *ще*. Единствено в III изд. на граматиката на Д. Войников с частица *ще* са формите само за 2 и 3 л. ед. ч. на глаголите от I спр., а в останалите лица в ед. ч. и в мн. ч. формите са със спрегаем глагол *ща*.

Вторият тип форми за бъдеще време (със съкратена инфинитивна форма) е представен в по-голяма част от предосвобожденските ни граматики (с изключение на двуезичните граматики) обикновено като отделно глаголно време, напр. у П. Берон, Н. Рилски, Хр. Павлович, Ив. Богоров, братя Цанкови, С. Филаретов, Й. Груев, Г. Миркович, Д. Манчев, С. Радулов, Д. Войников, Ив. Момчилов, Н. Начов, Т. Шишков. (За Т. Хрулев и Н. Първанов вж. на с. 51.) Не се наблюдават различия по отношение на образуването на формата. Що се отнася до мястото на съставните елементи, може да се отбележи, че е посочена само форма със съкратен инфинитив на първо място (*писа ща*). Подвижност на съставките е отбелязана единствено от С. Радулов (1863).

Формите на спомагателния глагол *съм* — *ще/ща съм* и *ще/ща бъда* обикновено са дадени (както при другите глаголи) като отделни, равностойни бъдещи времена (Н. Рилски, Ив. Богоров, С. Филаретов, Г. Миркович, Т. Хрулев, А. Пастори). В други граматики (на Й. Груев, Д. Манчев, Д. Войников, Ив. Момчилов, Н. Първанов, Т. Шишков) посочените форми на *съм* са представени като синонимни, като форми на едно време — бъдеще определено (у Н. Първанов — „бъдъшнее“). Някои книжовници се стремят да потърсят съответствие между бъдещите форми на *съм* и на другите глаголи. Така в граматиките на Й. Груев, Д. Манчев, Д. Войников, Ив. Момчилов, С. Радулов (1870), Н. Първанов, Т. Шишков е отбелязана и форма *би ща* за бъдеще неопределено време (у Н. Първанов — „бъдъшнее“).

Отделни автори посочват и някои други бъдещи форми, напр. на глаголи със *се* (Й. Груев, Т. Хрулев, Д. Войников, Т. Шишков, В. Берон, А. Пастори), на глаголи от страдателен залог (П. Берон, Й. Груев, Д. Войников, Ив. Момчилов, С. Радулов (1870), Т. Шишков, В. Берон, А. Пастори), на безлични глаголи (Н. Рилски, Ив. Богоров, Й. Груев, Д. Манчев (1862), Д. Войников, Ив. Момчилов, Т. Шишков, В. Берон (1868). Обърнато е внимание и на т. нар. неправилни глаголи (Ив. Богоров, Й. Груев, Д. Войников, Т. Шишков, Д. Манчев (1874), А. Пастори).

Преди да завършим с въпроса за формата на бъдеще време, необходимо е да се отбележи още, че в нито една възрожденска българска граматика не са кодифицирани отрицателни форми за бъдеще време. Само в предговора към граматиката на Н. Рилски има кратка бележка по този въпрос. В текста (на авторите или в илюстративния материал) се срещат и двата вида съвременни форми: *няма да пиша* и *не ще пиша*.

В граматичните съчинения на възрожденските книжовници няма установеност по отношение на термините за разглежданото глаголно време. Съвременният термин *бъдеще време* още не се среща.

Под влияние на черковнославянски и руски граматични източници са използвани термините *будущее* (Н. Рилски, Н. Бозвели — Е. Васкидович, Хр. Павлович, С. Филаретов), *будуще* (Т. Хрулев, П. Зографски) и *будущо* (Хр. К. Сичан-Николов).

Опит за частично българяване на термина правят Ив. Момчилов, Н. Михайловски (*бъдуще*), Т. Шишков, Ф. Велев (*бъдушее*) и Г. С. Раковски (*бъдоуше*).

В най-много граматика се среща терминът *бъдѣще* (Д. Манчев (1862), С. Радулов, Д. Войников — I и II изд., Я. Кочев, Н. Начов, Т. Икономов (1875), *бѣдѣще* (Н. Първанов, В. Берон (1859), А. Пастори). Й. Груев (1858, 1869) употребява непоследователно термините *бѣдѣще* и *бѣдѣшее*. В няколко граматика са въведени термините *бѣдно* (Ив. Богоров, Г. Миркович, В. Берон (1868) и *бѣдне* (Д. Войников — III изд., Д. Манчев (1874). Единствен Е. Васкидович (1874) употребява термин *недошло*.

През разглеждания период няма единство и по отношение на термините за двете бъдещи времена. Така формите *ще/ща пиша* са наречени по следния начин:

будущее второе (еднократное) време [за св. в.] — Н. Рилски
будущее первое (многократное) време [за несв. в.] — Н. Рилски
бѣдне определено време — Д. Манчев (1874)

бѣдно време — В. Берон (1868)

бѣдно второ (еднопѣтно) време [за св. в.] — Ив. Богоров

бѣдно първо време — Т. Шишков (1859), Г. Миркович

бѣдно първо (многопѣтно) време [за несв. в.] — Ив. Богоров

бѣдуше определено време — Ив. Момчилов, Т. Шишков (1872)

бѣдушее време — Ф. Велев

бѣдѣще време — С. Радулов (1863)

бѣдѣще неокончателно време — Й. Груев (I изд.), Д. Манчев (1862)

бѣдѣще определено време — Й. Груев, Д. Войников, Н. Начов

бѣдѣшее време — В. Берон (1859)

бѣдѣшее просто време — А. Пастори

друго [буд. многокр. вр. и буд. еднокр. вр.] — Хр. Павлович

първо бѣдѣще време — С. Радулов (1870)

Формите от типа *писа ща* също имат различни названия:

будущее време — Н. Бозвели, Е. Васкидович

будущее еднократно време [за I спр.] — Хр. Павлович

будущее многократно време [за II и III спр.] — Хр. Павлович

будущее третие (многократное) време [за несв. в.] — Н. Рилски

будущее четвертое (еднократное) време [за св. в.] — Н. Рилски

бѣдне неопределено време — Д. Манчев (1874)

бѣдно второ време — Т. Шишков (1859), Г. Миркович

бѣдно трето (многопѣтно) време [за несв. в.] — Ив. Богоров

бѣдно четвърто (еднопѣтно) време [за св. в.] — Ив. Богоров

бѣдуше неопределено време — Ив. Момчилов, Т. Шишков (1872)

бѣдѣще неопределено време — Й. Груев, Д. Манчев (1862), Д. Войников,

Я. Кочев, Н. Начов, Т. Икономов (1875)

бѣдѣщее сложно време — А. Пастори

второ бѣдѣще време — С. Радулов (1870)

неопределено бѣдѣще време — С. Радулов (1863).

Двата типа форми са представени като едно глаголно време — *бъдъш-тее* (Н. Първанов), *будуше многократно* — за несв. в., и *будуше еднократно* — за св. в. (Т. Хрулев).

В граматичните трудове на чужденци е обърнато внимание главно на формалната страна на бъдеще време. Само П. Безсонов говори накратко за значението на формите със съкратен инфинитив. За разлика от българските възрожденски книжовници той се опитва да обясни семантиката на тези форми (като прави сравнения и с предаването им на руски език). Отбелязва също значението и на формите с частица *да* (*ща да пиша*).

Авторите на посочените трудове обикновено не разглеждат въпроса за употребата на бъдещите форми. Кратка бележка по този въпрос има в очерка на П. Безсонов — за употребата при отговор на въпрос.

Рядко се говори за образуването на бъдещите форми: напр. в съчиненията на Фр. Миклошич и Ч. Морс. Някои автори (Ч. Морс, Ф. В. Ржига) отбелязват една от характерните особености на бъдеще време в българския език — образуването по един и същ начин на формите на несвършени и свършени по вид глаголи.

В граматичните съчинения на чужденци е дадено най-често едно бъдеще време, което може да се изрази с различни форми. Така напр. В. Караджич посочва една бъдеща форма (с частица *к'е*+сегашно време на даден глагол), Фр. Миклошич — три вида бъдещи форми, Ч. Морс — едно бъдеще време с две форми, Д. Т. Тумински — два вида бъдещи форми, Ф. В. Ржига — четири вида бъдещи форми.

Форми със спрегнат глагол *ща*+сегашно време на даден глагол допускат като варианти Фр. Миклошич и Ч. Морс. Вариантност на формите с частица *да* (*ще пиша* и *ще да пиша*) приемат Е. Ригс и Ч. Морс. Само П. Безсонов установява различие в значението на формите с *да* и без *да*.

В очерка на П. Безсонов също са представени няколко форми за изразяване на бъдеще време (с глагол *ща*+съкратен инфинитив и с глагол *ща* (или с частица *ще*)+сегашно време), като е разгледано разпространението в книжнината, в народната реч и честотата на употреба на различните форми.

Две бъдещи времена (в зависимост от вида на глагола, както напр. у Т. Хрулев) представя само Е. Ригс. Важно е да се подчертае, че нито в едно граматично съчинение на чужд автор не се посочват бъдещи форми от типа „съкратена инфинитивна форма+глагол *ща*“ като отделно глаголно време, което е характерно за редица граматикни на наши книжовници.

Малко автори (П. Безсонов, Ф. В. Ржига) обръщат внимание на глаголните изрази с *има да* за означаване на бъдещи действия.

Формите на спомагателния глагол *съм* — *ще съм* и *ще бъда*, са представени като синонимни (В. Караджич) или като две времена — бъдеще неопределено и бъдеще определено (Е. Ригс, Ч. Морс, който посочва за бъдеще определено и форма *би ща*, синонимна на *ще бъда*).

Рядко са представени други бъдещи форми — на глаголи в страдателен залог (Ф. В. Ржига), на безлични глаголи (Ч. Морс) и на неправилни глаголи (Ч. Морс).

Някои автори посочват, че формата за бъдеще време може да се образува и с други частици — *ще* (В. Караджич), *жда*, *же*, *за*, *ше*, *ке* (П. Безсонов). За диалектното разпространение на частиците *ке* и *ще* в българския език има кратка бележка у В. Караджич.

Отделни автори (П. Безсонов, Ф. В. Ржига) сравняват състоянието на бъдещите форми в българския език през миналия век с форми в старобългарски и в някои славянски езици,

От Освобождението до края на Втората световна война

С Освобождението на България и възстановяването на самостоятелната българска държава се създават благоприятни условия за единно развитие във всички области на обществения и културния живот. Бързо напредват образованието и науката, развиват се литературата и публицистиката, разширява се книгоиздаването. Под влияние на новите обществени условия се засилва протичането на унификационни процеси в книжовния език⁴⁶. Въз основа на постигнатото през Възраждането (главно на оформилите се през 60—70-те години на XIX в. книжовноезикови модели на Пловдивската, Търновската, Каравеловата и Дриновата школа) след Освобождението се извършва интеграция на езиковите явления. През последните две десетилетия на XIX в. окончателно се установява съвременният облик на книжовния ни език и неговата нормативна система, постига се книжовноезиково единство. Макар че различните български области се развиват неравномерно в обществено, политическо и културно отношение⁴⁷, българският книжовен език все повече се утвърждава като представителна форма на националния ни език.

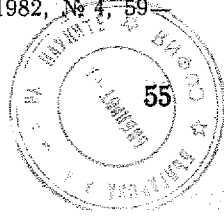
Последните 20 години на XIX в. са много характерни за развитието на книжовния ни език. Известно е, че през Възраждането са решени редица основни проблеми на съвременния български книжовен език (напр. въпросът за съотношението между книжовна традиция и съвременна говорима реч, за оформяне на структурните особености, състава и функциите на писмената форма на книжовния ни език), че основните процеси в езиковото строителство са завършили в значителна степен през този период. В книжовната практика на няколко поколения книжовни дейци са очертани най-съществените страни на съвременния ни книжовен език в структурно и функционално отношение, а в граматичните съчинения са кодифицирани основни явления на книжовната нормативна система. Редица процеси обаче не са завършили, а много въпроси на българския книжовен език продължават да са актуални и след Освобождението. Така напр. се извършва по-нататъшно стабилизиране на структурата на книжовния ни език, обогатяват се изразните му възможности, развива се стилистичната диференциация на езиковите средства и се доизграждат функционалните стилове на книжовния език. Особено актуален става въпросът за ограничаване на засилената употреба на чужди думи в езика. В първите години след Освобождението продължават колебанията в книжовноезиковата практика, а издадените граматики не се различават съществено от възрожденските. Неотложна задача става постигането на езиково и правописно единство в българския книжовен език, окончателното стабилизиране на нормативната му система.

За установяване на нормативно единство в книжовния език допринасят различни представители на културните, научните и обществените среди у нас. Голямо значение има творчеството и на авторитетни писатели. Особено активно е участието на Ив. Вазов в книжовноезиковото строителство.

В сравнение с предходния етап след Освобождението още повече се засилва ролята на съзнателната намеса в процеса на нормализация на книжовния ни език. Необходимо е да се посочи също, че успоредно с изгражда-

⁴⁶ Л. А н д р е й ч и н. Унификационни процеси в българския книжовен език през първите две десетилетия след Освобождението, с. 373.

⁴⁷ Х р. П ъ р в е в. Българският книжовен език след Освобождението — обстановка в края на XIX и началото на XX век. — Език и литература, 1982, № 4, 59—67.

нето на книжовния език започва да се развива и науката за българския език. При разрешаване на някои езикови въпроси и за по-бързо протичане на унификационните процеси допринасят и първите български езиковеди А. Теодоров-Балан, Л. Милетич, Б. Цонев и др. През 90-те години на миналия век предмет на оживени спорове са въпросите на българския правопис, станали актуални и с проекта на първата официална правописна комисия (1892 г.). През 1899 г. е приет първият официален правопис на книжовния ни език.

Така в края на XIX в. с приключване на унификационните процеси в книжовния език и с установяване на единна нормативна система⁴⁸ завършва периодът на изграждане на съвременния български книжовен език. А по-нататъшното утвърждаване и стабилизиране на книжовноезиковите и правописните особености се извършва в началото на XX в.

През първата половина на XX в. развитието на българския книжовен език⁴⁹ се отличава с по-нататъшно стабилизиране на нормативната му система и постепенно изживяване на някои диалектни езикови особености, с обогатяване на изразните средства и стилистичната им диференциация, с нови моменти в областта на речниковото строителство (развитие и обогатяване на специалната терминология, борба срещу излишните чужди думи), с разрешаване на отделни езикови и правописни въпроси, с повече внимание към културата на устната реч. Успешно се развива и българската езикова наука.

* * *

В сравнение с Възраждането през следосвободенския период могат да бъдат отбелязани редица нови моменти във връзка с кодифицирането на формата и употребата на бъдеще време в съвременния ни книжовен език. Естествено, не би могло да се каже, че с освободението на България започва веднага нов период в развитието и на българската граматика. Много от учебниците почти до 90-те години на XIX в., а и десетилетия след това не се различават съществено по основните положения от доосвободенските. Макар че нараства значително броят на издадените граматики (а това е свързано главно с нуждите на българското училище), някои от тях са всъщност преиздания на съчинения от Възраждането (напр. на Ив. Момчилов, Т. Шишков, Д. Манчев и др.), а други автори повтарят почти без промяна свои предходници: „Най-много учебници в нашата книжнина има по матерния ни език. . . Променете параграфите на някоя прежня граматика, изхвърлете от нея няколко думи, еровете и ги заместете с юсове, приложете или изхвърлете няколко примери и правила и ще са явите нов граматик“ (из рецензия за учебник по български език в сп. Труд, 1887, № 10 и 11, с. 697).

Към края на 80-те и 90-те години на XIX в. се наблюдават някои нови моменти в граматичната ни литература. Авторы като Ат. Илиев и А. Теодоров [Балан] проявяват стремеж към повече научност при разглеждане на въпросите, към по-задълбочено вникване в проблемите на българския език, към изясняване на произхода и развитието на формите. Този опит в учебната литература, както и някои научни изследвания от началото на XX в. (на И. Трифонов, Б. Цонев) не оставят особени следи в учебниците по бъл-

⁴⁸ За някои фонетични и морфологични нормативни явления вж. у Л. Андрейчин. Унификационни процеси в българския книжовен език през първите две десетилетия след Освобождението, с. 373.

⁴⁹ Вж. повече у Р. Русinov. Учебник по история на новобългарския книжовен език, с. 259 и сл.

гарски език. По това време, а и доста по-късно въпросите на бъдеще време например продължават да се разглеждат по традиционен начин, в някои случаи кодификацията изостава от езиковото развитие.

За по-значително развитие в областта на граматичната мисъл може да се говори от края на 30-те години на XX в., когато е издадена студията на Л. Андрейчин и са написани първите системни български граматики. Много въпроси, свързани с формата, значението и употребата на бъдеще време в книжовния ни език, биват изяснени и уточнени. Някои научни постановки на въпросите намират отражение и в учебната литература от 40-те години на нашия век.

Следователно за периода след Освобождението е характерно по-задълбочено вникване в семантиката на бъдещите форми, по-подробни наблюдения на употребата на бъдеще време в езика ни, очертаване на основните етапи в развитието на съвременната бъдеща форма. Но по редица въпроси авторите следват предходната традиция.

Основните проблеми на бъдеще време, представени в следосвобожденските граматични съчинения, са във връзка със значението и употребата и със строежа на формите. Някои граматични трудове се отличават с много задълбочени семантични наблюдения, с подробно анализиране на значението и употребата на бъдещите форми (напр. на Й. Трифонов, Б. Цонев, П. Калканджиев, Н. Костов, А. Т.-Балан, Л. Андрейчин).

В преобладаващата част от граматиките има определение на основното значение на бъдеще време — най-често това е действие, което ще се върши след момента на говоренето (Д. Ганчев, В. Симов — Хр. Матеев — I кл., Д. Мирчев — I кл., Ив. Кравков, Ив. Кравков — Хр. Иванов — I кл., Ив. Дорев — Д. П. Койчев — I кл., В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — I, II кл., Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчи-ски (1927), Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, А. Т.-Балан (1940), Д. Попов, Л. Андрейчин (1938, 1942, 1944), или действие, което ще се върши „отсетне“ (Ст. Д. Веженев), „по-сетне“ (Т. Икономов (1881), „отпосле“ (С. Илиев, Н. Р. Алтънков), „после“ (А. Теодоров [Балан] (1898), Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов), „тепърва“ (Д. Мишев — I кл., В. Симов — Хр. Матеев — II кл., М. Иванов — I кл., Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — I кл., Н. Илиев, Ат. Илиев (1922), Д. Мирчев — I кл.), „тепърва, отсега нататък“ (Ив. Кравков), „тепърва (отсега нататък), занаяпред“ (Ив. Кравков — Хр. Иванов — I кл.), „занапред“ (Д. Цветков (1936), П. Калканджиев), „някога“ (Ив. Дорев — Д. П. Койчев — II кл.), „във време, което иде“ (Ив. П. Славейков (1898), „подир малко или много време“ (Ив. П. Славейков — I изд.), „в близко или далечно време“ (Т. К. Коджов). При установяване на три основни (главни) глаголни времена (сегашно, минало, бъдеще) в българския език някои автори си служат и с понятие за ориентационен момент, напр. „време, в което се говори за действие, състояние“ (В. Симов — Хр. Матеев — I кл.), „време, когато говорим“ (Кл. Карагюлев — I кл.), „време, когато се говори за глаголното действие“ (Д. Попов), „време или миг, в който говорим“ (Ст. Младенов — Ст. Попвасилев), „време, в което се постави беседникът“ (А. Т.-Балан (1940), „миг, в който говорителят прави съобщението“ (Н. Костов), „минута на говоренето“ (Т. К. Коджов, Й. Трифонов, Кл. Карагюлев — II кл., Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов), „минута, в която говорим“ (Д. Мишев — I кл., Д. Ганчев, Д. Мирчев — I кл., Ив. Кравков, Ив. Кравков — Хр. Иванов — I кл.), „минута, когато говорим“ (Д. Мирчев — III отд.), „минутата, която лежи в настояще време“ (Д. Кавалджиев), „момент на говоренето“ (В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — II кл., Л. Андрейчин — 1938, 1942,

1944), „момент на изказване“ на действието (само при бъдеще време) (Л. Андрейчин — 1942, 1944), „момент, в който се говори за действието или състоянието“ (Д. Мишев — II кл.), „момент, в който се говори“ (Ив. Дорев — Д. П. Койчев — I кл.), „момент, когато се говори“ (Кл. Карагюлев — III кл.), „момент на речта“ (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1927), „момент на съобщението“ (П. Калканджиев), „разказ на лицето“ (В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — I кл.), „съобщение за действието“ (В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — II кл.).

След Освобождението продължава формален подход при изясняване на значението на бъдещите времена — определено и неопределено. Не са малко авторите, които се стремят да определят термините, като се основават на формата на глагола в бъдеще време, а не на семантиката (и употребата) на бъдещата форма (срв. напр. обяснението на М. Иванов (1892—1894) по този въпрос). Макар че обръща специално внимание, че форма и значение на глагола не са тъждествени, М. Иванов (III и IV кл.) напр. по традиция също представя две бъдещи времена.

В едни от съчиненията значението на двете бъдещи времена е изяснено в хронологичен план — въз основа на извършване на глаголното действие в определено (известно, познато, уговорено) време или в неопределено (неизвестно) време (напр. у Ив. Богоров, С. Панаретов, Т. Икономов — 1881, С. Илиев, Д. Кавалджиев, Н. Р. Алтънков, Д. Ганчев, Т. К. Коджов, Б. Цонев — 1911, а у Ив. Кравков — Хр. Иванов (II кл.) и П. Калканджиев — само за бъдеще определено време), на определено или неопределено извършване на действието на глагола (Ив. П. Славейков — II изд.), извършване на действието в близко време (Д. Мишев — II кл., Д. Попов) или неопределено кога (Д. Мишев — II кл., В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — II кл., Ив. Дорев — Ив. Унджиев), на отлагане на действието (Т. К. Коджов, Й. Трифонов), действие без задължение по време (Б. Цонев (1911)). У някои автори бъдеще определено време означава действие, което ще се върши след момента на говоренето (В. Симов — Хр. Матеев — II кл., Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — II кл., Ив. Дорев — Ив. Унджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, Н. Костов), а бъдеще неопределено време — действието като факт, без отношение със сегашното (Н. Костов). Някои автори — М. Иванов (1903—1906), Й. Трифонов, Н. Костов, Л. Андрейчин (1944), изразяват несъгласие с предходната литература по въпроса за разглеждане на значението на бъдещите времена в нашия език с оглед на определеността/неопределеността или на отдалечеността им по време. Но само Л. Андрейчин (1944) не посочва т. нар. бъдеще неопределено време в темпоралната система на българския глагол и обосновава аргументирано своето становище по този въпрос — защо не е глаголно време с отделно значение.

В други съчинения значението на двете бъдещи времена или само на едно от тях е разгледано в модален план, въз основа на един или повече признаци — за изказване на сигурност (Ст. Д. Веженев), сигурност, увереност (С. Илиев, Ат. Илиев — 1888), увереност, положителност (М. Иванов — 1903—1906, Б. Цонев — 1934), увереност, възможност или нерешително твърдение, догаждане, недоумение (Й. Трифонов), увереност, сигурност (В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — II кл., Д. Цветков — 1936), достоверност (Ст. Младенов — Ст. Попвасилев), увереност (Д. Попов) или на несигурност (Ст. Д. Веженев), несигурност, вероятност (С. Илиев), възможност (Ат. Илиев — 1888), съмнение (В. Симов — Хр. Матеев — II кл.), неувереност, несигурност (Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — II кл.), възможност или готовност, увереност, желателност (Й. Трифонов), възможност или готовност (Д. Цветков — 1911), съмнение, несигурност (Д. Мир-

чев — II кл.), възможност (В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — II кл., Д. Цветков — 1936), възможност в зависимост от условие, съмнение (П. Калканджиев), недостоверност (Ст. Младенов — Ст. Попвасилев), неувереност, съмнение (Д. Попов).

В отделни случаи се наблюдава смесване на хронологичния и модалния план при изясняване на значението на посочените бъдещи времена (В. Симов — Хр. Матеев — II кл., Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — II кл., В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров — II кл., П. Калканджиев, Д. Попов).

Наличието на два вида форми за бъдеще неопределено време (глагол *ща* + съкратен инфинитив или съкратен инфинитив + глагол *ща*) се свързва от някои автори и с определени различия в значението им (А. Теодоров [Балан] — 1898, 1899, Й. Трифонов, Д. Цветков, Й. Илиев, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, П. Калканджиев, А. Т.-Балан — 1940). Според Ат. Илиев (1888), Ст. Младенов, Л. Андрейчин (1938, 1944) между посочените бъдещи форми със съкратен инфинитив няма разлика в значението.

Някои автори разглеждат семантиката и на глаголни изрази с *има* да за означаване на бъдещи действия. Посочва се, че в тях се долавя отсянка на 'продължителност, изобилие в извършване на глаголното действие' (Й. Трифонов, Д. Цветков — 1911, Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, П. Калканджиев), на 'продължителност' (Д. Попов), на 'дълготрайност' (Ст. Младенов), на 'предположение, допускане' (П. Калканджиев), на 'задължителност' (Н. Костов), на 'необходимост, продължителност, интензивност' (Л. Андрейчин — 1944). В отделни случаи значението на изразите с *има да* се разглежда като еднозначно с бъдещите форми с *ща да* и *ще* (С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев) или с *ще* (П. Калканджиев). Установява се различие в значението на глаголните изрази с *има да* и с *има да* (Ст. Младенов).

Вероятно към края на XIX в. (вж. напр. отбелязаното в учебника на А. Теодоров [Балан] — 1899) бъдещите форми с частица *да* (*ще да пиша*) са започнали да се разграничават семантично от формите без *да* (*ще пиша*). В отделни съчинения се обръща внимание на тази особеност. Посочва се, че форми с *ще да* (или *ща да*) служат за изказване на 'предположение' (А. Теодоров [Балан] — 1899, Д. Попов, Л. Андрейчин — 1938, 1944), на 'предположение, вероятност' (Н. Костов), на 'допускане' (С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, А. Т.-Балан — 1940), на 'догаждане или недоумение в чужди думи' (Д. Цветков — 1936). Според А. Т.-Балан (1940) в говоримата реч за изразяване на 'допускане' се използва глагол *трябва* вм. бъдеща форма с *ще да*. Като разглежда подробно формите с *да*, Н. Костов установява, че *ща да*-формите са по-близки по значение до бъдеще време в миналото (в изявително и преизказно наклонение), отколкото до бъдеще време с *ще*, а формите на *съм* (*ще да съм*, *ще да е*) не са бъдещи.

Други автори не схващат различие в значението на формите с *да* и без *да*, срв. напр. бележката, че *да* може да се изпуска (Ц. Гинчев), че *да* често се изпуска (А. Теодоров [Балан] — 1900, Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926). Въпросът за значението и употребата на *ще да*-формите все още не е станал предмет на специално проучване.

Само според Д. Ганчев във формите с *да* глаголът *ща* не е спомагателен, а има значение на 'желая'.

Формите за условно наклонение с наставка *-вам* са разгледани от някои автори като бъдещи по значение (С. Панаретов, Б. Цонев — 1911, Д. Цветков — 1936) и е обърнато внимание на общото и различното в семантиката им с бъдеще време и с условно наклонение (Н. Костов).

Бъдещите форми на спомагателния глагол *сѣм* (*ще сѣм, ще бѣда*) най-често са представени като еднозначни, синонимни: „и“, „или“ или едната форма е в скоби, напр. у Ив. Богоров (1880), Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Т. Икономов (1881), С. Илиев, Д. Мишев — II кл., Н. Р. Алтънков, А. Теодоров [Балан] (1898), В. Симов — Хр. Матеев — II кл., М. Иванов — I кл., Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — II кл., Н. Илиев, Д. Мирчев — I, II кл., Ат. Илиев (1922), Ив. Кравков — Хр. Иванов — I кл., Ив. Дорев — Д. П. Койчев, Кл. Карагюлев — I кл., Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев. Специална бележка по този въпрос има в граматиките на Л. Андрейчин (1942, 1944). За различни значения на двете бъдещи форми на *сѣм* се говори от малко автори: С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Н. Костов и А. Т.-Балан (1940).

В граматичната литература през периода след Освобождението доста рядко се срещат бележки за значението на отрицателната бъдеща форма. Отбелязани са напр. еднаквото значение на формите *ща да нося* и *няма да нося* (И. Трифонов), различието в значението на формите *има да чакаш* и *няма да чакаш* (Н. Костов) или тяхната еднозначност (П. Калканджиев).

Кратки исторически бележки за развитието на ново бъдеще значение (в сравнение със старобългарски език) — неопределено — има у И. Илиев и Б. Цонев (1934), а за значението и видовете бъдеще време в старобългарски и новобългарски — у Ив. Кравков — Хр. Иванов (1913). И. Трифонов се спира на произхода на някои значения на бъдеще определено време, на хронологията на значенията на бъдеще неопределено време и на диференцирането на двете бъдещи времена по значение.

За разлика от предходния период в следосвобожденските граматични съчинения е отделено много повече място на въпроса за употребата на бъдещите форми. Обърнато е внимание не само на по-основните случаи, но и на редица подробности. Интересът е насочен главно към бъдеще определено време. Най-много автори се спират на употребата на сегашно време (обикновено при глаголи от св. в.) *вм. бъдеще*, напр. в самостоятелни изречения: Д. Мишев — III и IV кл., Ц. Гинчев, Д. Цветков (1911), Д. Мирчев — III кл., Кл. Карагюлев — III кл., Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), Ст. Младенов, Н. Костов, А. Т.-Балан (1940), Л. Андрейчин (1944). Някои автори поясняват, че сегашните форми служат за означаване на повторителни действия: Д. Мишев — III кл., М. Иванов — III кл., Л. Андрейчин (1938, 1944); на редовно сменящи се действия — И. Трифонов, а също за изразяване на увереност: Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — III кл., Д. Цветков (1936), П. Калканджиев; за изразяване на предположение — Л. Андрейчин (1938); за живост на израза: Д. Мишев — III и IV кл., П. Калканджиев. Въпросът за модалната употреба на бъдещите форми е представен обстойно в граматиката на П. Калканджиев. Разгледан е подробно въпросът за употребата на сегашно време *вм. бъдеще* в подчинени изречения: Ат. Илиев (1888), М. Иванов (1892—1894), Д. Ганчев, А. Теодоров [Балан] (1898, 1900), М. Иванов — III и IV кл., И. Трифонов, Д. Цветков, Ив. Кравков — Хр. Иванов (1913), Кл. Карагюлев — III кл., Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Ст. Младенов, П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, А. Т.-Балан (1940), Д. Попов, Л. Андрейчин (1938, 1944). Според Д. Мишев (III и IV кл., III изд.) минало несвършено време (при глаголи от св. в.) може да има значение на бъдеще повторително, а според И. Трифонов минало свършено време или минало неопределено време могат да се използват *вм. бъдеще* „за оживяване на израза“. За упот-

реба на форми за бъдеще време *вм.* минало говорят Ат. Илиев (1888) и А. Т.-Балан (1940), а на бъдеще време *вм.* сегашно — Ат. Илиев (1888), Д. Цветков (1936), П. Калканджиев и Л. Андрейчин (1944). Според С. Панаретов, Д. Мирчев — III кл., Д. Цветков (1936) формите на условно наклонение (с наставка *-вам*) могат да се употребяват в значение на бъдеще време. Това се отнася и за формите на повелително наклонение — Д. Цветков (1936). Бъдещите форми могат да се използват и *вм.* повелително наклонение — П. Калканджиев. Някои автори — Д. Цветков (1911), Л. Андрейчин (1938), А. Т.-Балан (1940), обръщат внимание на неправилна употреба на бъдеще *вм.* сегашно време. В съчиненията на Ат. Илиев (1888) и Д. Цветков (1936) е разгледана употребата на бъдещи форми в пряка и непряка реч. Д. Ганчев посочва, че се употребява глагол *ща* *вм.* частица *ще* при отговор на въпрос. Отбелязано е различие между книжовния ни език и някои български диалекти при употреба на бъдещи форми в подчинени изречения — Ат. Илиев (1888), Й. Трифонов, Ст. Младенов, Д. Цветков (1936), Ст. Младенов — Ст. Попвасилев. Й. Трифонов обръща внимание на някои особености в употребата на бъдеще определено време в нашия език в сравнение с други славянски езици.

В малко съчинения има бележки за употребата на бъдеще неопределено време. Този въпрос е разгледан по-подробно във връзка със значението на формите само от Й. Трифонов, Д. Цветков и П. Калканджиев. Й. Трифонов, макар че отбелязва тенденция към по-рядка употреба на посочените бъдещи форми в книжовната практика на писателите (в сравнение напр. с дамаскинската и доосвобожденската книжнина), смята бъдеще време със съкратен инфинитив за „жива форма в книжовния ни език“ и че трябва да се запази и развива. Други автори посочват освен рядката му употреба (Т. К. Коджов, Д. Попов, Н. Костов, Л. Андрейчин — 1944) още архаичния му характер в книжовния ни език (Л. Андрейчин — 1938, Н. Костов) и използването му в писмена (Н. Костов) или в мерена реч (А. Марков — П. Лаков, Л. Андрейчин — 1944), а също така и в произведенията на народното творчество (А. Марков — П. Лаков, Л. Андрейчин — 1944) и в диалектна реч (П. Калканджиев, А. Марков — П. Лаков). Л. Андрейчин (1944) обяснява употребата на бъдещи форми със съкратен инфинитив в книжовния ни език с формални причини — изискванията на стихотворния ритъм. Й. Трифонов посочва отсъствието на бъдеще неопределено време в някои наши диалекти.

В редица съчинения има кратки бележки за честотата и сферата на употреба на бъдещите форми с частица *да* (*ще да пиша*) и с глагол *ща* (*ща (да) пиша*). За формите с *ще да* се посочват рядката им употреба (Т. К. Коджов), архаичният им характер (Л. Андрейчин — 1938), използването им в творчеството на по-стари писатели (Н. Костов, Л. Андрейчин — 1942) или в народното творчество (Н. Костов) и в диалектна реч (Л. Андрейчин — 1944). Според Л. Андрейчин (1944) тези форми са преходни към съвременните.

За формите с *ща (да)* е отбелязана рядката им употреба (Т. К. Коджов), че са характерни за по-стари произведения (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Л. Андрейчин — 1938), а понякога и за съвременна поезия (С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев), че се срещат в народното творчество (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, П. Калканджиев) и в диалектна реч (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, П. Калканджиев). Подобни бележки има и за формите с *ща да* — рядка

употреба (Н. Костов), архаичен характер (Л. Андрейчин — 1944), използване от по-стари писатели (Н. Костов, Л. Андрейчин — 1942), употреба в народното творчество (Н. Костов) и в диалектна реч (Ст. Младенов — Ст. Попвасилев).

Н. Костов обръща внимание на порядкото използване в книжовния ни език на изразите с *има да* и на употребата на формите за „бъдно условно време“ в живата народна реч, в народното творчество и в поетически произведения.

В проучените съчинения твърде рядко се срещат бележки за употребата на спомагателни глаголи. Според С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев бъдещите форми на *съм* с глагол *ща* и с частица *да* — *ща съм* (*бъда*) и *ща да съм* (*бъда*) са характерни главно за известни наши диалекти. Бележка за рядката употреба на формата *би ща* има у П. Калканджиев, а на *ще ща* — у Д. Ганчев.

Употребата на двата вида отрицателни бъдещи форми е обяснена с вида на глагола в съответната положителна бъдеща форма от Н. Костов или с различни видове реч (говорима — писмена) от Л. Андрейчин — 1944. В отделни граматични съчинения се говори за известни тенденции в употребата на тези форми. Според Ат. Илиев (1888) и Кл. Карагюлев (1 кл.) формите с *няма да* се използват „понякога“. За други автори — А. Теодоров [Балан] (1900), А. Т.-Балан (1940), Л. Андрейчин (1938, 1942, 1944), отрицателните бъдещи форми в езика ни се образуват „обикновено“ с *няма да* и този вид форми са по-чести в речта в сравнение с формите с частица *не*. Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926) смятат, че за отричане на положителните бъдещи форми „*ща* (*да*) + глагол в сегашно време“ се предпочитат форми с *няма да*. Някои автори — С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, П. Калканджиев, свързват отрицателните бъдещи форми с *няма да* само с положителни форми от типа „*има да* + глагол в сегашно време“.

Макар и доста оскъдни, бележките за отрицателната форма на бъдеще време свидетелствуват, че отрицателната бъдеща форма с *няма да* още през последните десетилетия на XIX в. постепенно е започнала да измества формата с частица *не*. Конкуренцията в употребата на двата вида форми продължава досега, като процесът все още не е завършил. Препоръката на Н. Костов (1940) за използване на две нормативни форми при отрицателната форма за бъдеще време в книжовния ни език съществува и днес. Само Ат. Илиев (1888) и Ст. Младенов отбелязват диалектна отрицателна бъдеща форма (*няма* + глагол в сегашно време).

Поради смесване на значение и употреба на глаголни форми Д. Ганчев представя употребата на сегашно време при глаголи от св. в. (за означаване на бъдещи действия) като отделно глаголно време — „бъдеще предварително“.

В граматичната литература през разглеждания период е посочен различен брой бъдещи времена — най-често бъдеще определено и бъдеще неопределено или бъдеще определено, бъдеще неопределено и бъдеще предварително. Повече бъдещи времена има у Д. Цветков (1936), П. Калканджиев, А. Т.-Балан (1940) и Л. Андрейчин (1938, 1944) — четири; у Й. Трифонов и Д. Попов — пет; у Б. Цонев (1911) — седем; у Н. Костов — десет. По-голяма част от авторите са единни обаче по въпроса, че формите от типа *ще пиша* и *писа ща* са две самостоятелни глаголни времена (за термините вж. по-нататък). А. Й. Трифонов се опитва дори да обоснове специално бъдеще неопределено като отделно глаголно време. По въпроса за съществуването на бъдеще неопределено време в езика ни само Н. Костов и Л. Ан-

дрейчин (1938, 1944) взимат критично отношение. На формите от типа *пиша* като „по-стара пора“ обръща внимание и Д. Попов. В граматичните трудове на Л. Андрейчин бъдещите форми със съкратен инфинитив не са посочени в темпоралната система на българския глагол. Т. К. Коджов говори за две форми на бъдеще време. Подобно е положението и в граматиката на Д. Попов. Само един вид бъдеще време — с частица *ще*, има в съчиненията на Ив. П. Славейков (1898), Н. Илиев, Ив. Кравков — Хр. Иванов (I кл.), Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, Л. Андрейчин (1938, 1942, 1944).

Единствен А. Теодоров [Балан] (1898) представя формите с *ще* и със съкратен инфинитив в различни наклонения — изявително и условно. По-късно (1899, 1900) част от формите (*ща*+съкратен инфинитив) смята за бъдеще време в изявително наклонение, стар образец. В редица съчинения са посочени два вида форми на бъдеще неопределено време — *ща*+съкратен инфинитив и съкратен инфинитив+*ща* (вж. и по-нататък).

Могат да се отбележат още някои различия между авторите при представяне на бъдеще време в българския език. Някои автори търсят пълно съответствие между глаголните форми и значението им в старобългарски и в съвременния ни език (*имаамъ носити — има да нося*). Поради неразличаване на семантични от модални съединения изразите с *има да* са представени за отделно глаголно време (П. Калканджиев, Н. Костов) или за форми на бъдеще определено време (И. Трифонов, Д. Цветков, Д. Попов). Само Ст. Младенов обръща внимание, че глаголът *имам* в новобългарския език не образува форми за бъдеще време. Изразите с *има да* са посочени от П. Калканджиев (I изд.) като начин за описателно изказване на бъдещи действия. Л. Андрейчин (1944) ги определя като „глаголни изрази за означаване на бъдещи действия“.

Формите с частица *да* (*ще да пиша*) са отделени в подчинително наклонение на бъдеще определено време само от Д. Мишев (II кл., до VI изд.).

Като отделно глаголно време са представени формите за условно наклонение с наставка *-вам* — Б. Цонев (1911), Н. Костов, и употребата на формите за сегашно време при глаголи от св. в. — Д. Ганчев.

В много от разгледаните съчинения — Ив. Богоров (1880), Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Т. Икономов (1881), С. Илиев, Ив. П. Славейков (II изд.), Д. Кавалджиев, Д. Мишев (II кл.), Д. Ганчев, М. Иванов (I кл.), Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов (II кл.), Ив. Дорев — Д. П. Койчев, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, Н. Костов, А. Марков — П. Лаков, са отбелязани две бъдещи времена и на спомагателния глагол *съм*: бъдеще определено — *ще съм* и *ще бъда* (а у Д. Мишев и Д. Ганчев — по една форма), и бъдеще неопределено — *би ща* (а в речника на С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев — и втора форма: *ща би*). Други автори са посочили едно бъдеще време с няколко форми — три (Т. К. Коджов, Д. Попов), две (Н. Илиев, Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, Л. Андрейчин — 1942, 1944) или една (Ив. Кравков). Авторы като Ив. П. Славейков (I изд.), А. Теодоров [Балан] (1898, 1900), П. Калканджиев, Д. Попов разглеждат *съм* и *бъда* като два глагола.

Малко са съчиненията, в които са посочени две бъдещи времена на глагола *ща* — *ще ща* и *щя ща* (Ст. Д. Веженев, П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев). Две форми за бъдеще определено време (*ще ща* и *ще и ща*) са представени от Ст. Д. Веженев. Д. Ганчев отбелязва само форма за бъдеще определено време. Една бъдеща форма (*ще*

ща) се среща и в учебника за II кл. на В. Симов и Хр. Матеев. Н. Костов, А. Т.-Балан (1940), Л. Андрейчин (1944) смятат, че спомагателният глагол *ща* няма форми за бъдеще време.

В отделни граматики са отбелязани и някои други бъдещи форми — на глаголи от страдателен залог, на възвратни, т. нар. местоименни, безлични глаголи, неправилни глаголи. Според едни автори глаголите от страдателен залог имат две бъдещи времена — бъдеще определено и бъдеще неопределено (Д. В. Манчов — 1886, Д. Мишев — II кл., Ат. Илиев — 1888, Д. Ганчев, П. Калканджиев), а според други автори — едно време — бъдеще определено (Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Ив. П. Славейков — II изд., 1898, Ат. Илиев — 1887, А. Теодоров [Балан] — 1899, В. Симов — Хр. Матеев — II кл., М. Иванов — I кл., Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов — II кл., Ив. Дорев — Д. П. Койчев — II кл., Ст. Младенов — Ст. Попвасилев), или едно бъдеще време с няколко форми (Т. К. Коджов, Д. Попов). Обикновено авторите посочват един вид форми за изразяване на страдателен залог, но се срещат и два вида форми за страдателен залог (вж. по-нататък).

Бъдещи форми за две времена на възвратни глаголи са посочени от Ст. Д. Веженев, С. Илиев (III изд.), Д. В. Манчов (1886), М. Иванов (II кл.), Ив. Дорев — Д. П. Койчев (II кл.). Също с две бъдещи времена са и „местоименните глаголи“ у Ив. Богоров (1880), Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Д. Мишев (II кл.), Д. Ганчев, Т. К. Коджов. Безличните глаголи имат две бъдещи времена (у Ив. Богоров — 1880, Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, С. Илиев — III изд., Ив. П. Славейков — II изд., Д. Мишев — II кл., Д. Ганчев, Т. К. Коджов) или едно бъдеще време (Т. Икономов — V изд., Ив. П. Славейков — 1898), което има различни форми за изявително и условно наклонение (А. Т.-Балан — 1940). Някои автори дават бъдещи форми и на неправилни глаголи, (Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Ат. Илиев (1887), Д. Ганчев, Т. К. Коджов).

За първи път в учебника на Ат. Илиев (1888) се обръща внимание на отрицателната форма за бъдеще време в нашия език. По-късно и други автори кодифицират два вида отрицателни бъдещи форми — *няма да пиша* и *не ще пиша* (А. Теодоров [Балан] (1898, 1899), Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Ст. Младенов, Н. Костов, А. Т.-Балан (1940), Л. Андрейчин (1938, 1942, 1944). Една отрицателна форма (*с няма да*) е представена от П. Калканджиев и Д. Попов.

Авторите са обърнали специално внимание на о б р а з у в а н е т о на формите за бъдеще време. Тази особеност е свързана и с характера на голяма част от разгледаните съчинения, както и с тяхното предназначение. Обясненията по този въпрос не се различават от бележките в изданията през периода до Освобождението.

Формите за бъдеще определено време не се отличават по начин на образуване от употребяваните днес в книжовния ни език. Почти всички автори препоръчват форми с частица *ще* и сегашно време на даден глагол. Всъщност такава е тенденцията и в доосвобожденския период. Бъдещи форми със спрегателен спомагателен глагол *ща* се срещат като изключение, напр. у Ив. Богоров (само в изд. от 1879 г.), Ст. Д. Веженев, Н. Р. Алтънков (само за I л. ед. ч. в XII изд.), Й. Трифонов (отбелязал е форми и с *ща да*). В отделни случаи са посочени два вида форми — с частица *ще* и с глагол *ща* (или *ща да*) — Т. Икономов (V изд.), Ц. Гинчев, Ат. Илиев (1887, 1888).

Някои автори са отбелязали произхода на частицата *ще* (от глагол *ща*) — Ив. П. Славейков (II изд.), Д. Ганчев, Ив. Кравков — Хр. Иванов

(1913), Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, Н. Костов, Л. Андрейчин (1942), или на глагола *ща* — Ц. Гинчев. В редица съчинения е направен опит да се очертае развитието на старобългарската форма за бъдеще време и да се обясни голямото формално разнообразие в езиковата практика у нас през 80—90-те години на XIX в. и през първите четири десетилетия на XX в. Някои интересни данни има напр. в трудове на А. Т.-Балан: през 1883 г. той говори за четири фази на развой, а по-късно — за стар, среден и нов вид при формата за бъдеще време (1898), за четири вида на изразяване на частицата *ще* във формите за бъдеще време (1899), за стар, среден и нов образец (1900) или за пет „облици“ в развитието на съвременната бъдеща форма с *ще* (1940). Различните бъдещи форми — четири вида у Ат. Илиев (1888) или четири видоизменения у Й. Трифонов, са разгледани като резултат от историческото развитие на една старобългарска форма. Исторически бележки за бъдещата форма в нашия език има и в съчиненията на П. Калканджиев, Н. Костов, Д. Попов. Изяснени са също пътят от „синтактично единство“ до „морфологична цялост“ при бъдеще време (Й. Илиев), причините за предпочитане на спрегаем глагол вм. инфинитивна форма (М. Иванов — 1892—1894), както и на частицата *ще* (вм. глагол *ща*) и на отпадане на частицата *да* (Д. Попов).

В някои съчинения са отбелязани фонетични варианти на частицата *ще* или на глагола *ща* в различни български говори, напр. у Ат. Илиев (1888), Ц. Гинчев, М. Иванов (1892—1894), Й. Илиев, Ст. Младенов, П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, Д. Попов, А. Т.-Балан (1940). За предпочитане на частица *ще* (вм. глагол *ща*) и в българските диалекти е обърнато внимание от Й. Трифонов.

Бъдещите форми със съкратен инфинитив се задържат трайно и в след-освобожденската ни граматична литература. Обикновено не се наблюдават особености по отношение на образуването и строежа на формата им — преобладават съчинения, в които е посочена като нормативна само един вид форма — *писа ща* (със съкратен инфинитив на първо място), напр. у Ив. Богоров, Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Т. Икономов (1881), С. Илиев, Ив. П. Славейков (II изд.), Д. Кавалджиев, Д. Мишев (II кл.), Н. Р. Алтънков, Д. Ганчев, Т. К. Коджов, В. Симов — Хр. Матеев (II кл.), Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов (II кл.), Б. Цонев (1911), Д. Мирчев (II кл.), Ив. Дорев — Д. П. Койчев (II кл.), Кл. Карагюлев (II кл.), В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров (II кл.), Ив. Дорев — Ив. Унджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, Н. Костов, Д. Попов, А. Марков — П. Лаков. Форми със съкратен инфинитив на второ място (*ща писа*) има само у М. Иванов (II кл.). Някои автори обърщат внимание на подвижността на глагола *ща* във формата на бъдеще неопределено време, напр. А. Теодоров [Балан] (1883) говори за две фази, а Ат. Илиев (1888) — за два вида на възможно бъдеще време. Два вида форми при бъдеще време със съкратен инфинитив са посочени още от Ц. Гинчев, А. Теодоров [Балан] (1899), Й. Трифонов, Д. Цветков, Й. Илиев, Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Ст. Младенов, П. Калканджиев, А. Т.-Балан (1940), Л. Андрейчин (1938, 1944). Причината за наличие на тези два вида бъдещи форми (*писа ща* и *ща писа*) се обяснява от едни автори с логическото ударение (Й. Трифонов, Д. Цветков), а от други — със словоред на енклитичните думи (Л. Андрейчин — 1944).

Кратка бележка за развитието на формата за бъдеще време от старобългарския период („от неопределена към определена форма“) има у М. Иванов (1892—1894). На произхода на бъдеще неопределено време се спира и А. Т.-Балан (1940).

Само в граматиката на Н. Костов се говори за образуването на глаголни изрази за бъдещи действия с *има да*. В отделни случаи е обърнато внимание, че бъдещото значение на посочените изрази може да бъде „изяснено и засилено“ с помощта на частицата *ще* (срв. у П. Калканджиев, Д. Попов). В някои съчинения не е направено разграничение между изразите с *имам да* и с *има да* (Д. Цветков, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Д. Попов).

Образуването на формите с наставка *-вам* е разгледано подробно от Н. Костов, а произходът им е обяснен от Б. Цонев.

Обикновено авторите посочват един вид форми за изразяване на страдателен залог — образувани със страдателно причастие на глагола и спомагателен глагол *съм*, напр. Ст. Д. Веженев, С. Панаретов, Ив. П. Славейков (II изд., 1898), Д. В. Манчов (1886), Д. Мишев (II кл.), Ат. Илиев (1888), Д. Ганчев, А. Теодоров [Балан] (1899), Т. К. Коджов, М. Иванов (I кл.), Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов (II кл.), Ив. Дорев — Д. П. Койчев (II кл.), А. Т.-Балан (1940). Изразяване на страдателен залог по два начина — чрез възвратна форма на глагола и чрез сложни форми (глагол *съм* + страдателно причастие), е отбелязано от малко граматичи — Ат. Илиев (1887), П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Пспвасилев, Д. Попов.

Не се наблюдават особености при образуване на бъдеще време на спомагателния глагол *съм*. Според А. Теодоров [Балан] (1898) бъдещите форми на този глагол по произход са два глагола. По въпроса за произхода на съвременните бъдещи форми на *съм* (*ще съм* и *ще бъда*) има най-точно и ясно обяснение в граматиката на Л. Андрейчин (1944).

Малко автори обръщат внимание на отрицателната бъдеща форма. Образуването на две отрицателни форми за бъдеще време — с *няма да* + сегашно време на даден глагол (*няма да пиша*) или с частица *не* + положителна бъдеща форма (*не ще пиша*) е обяснено от някои автори (Н. Костов) с видови различия на глаголите в положителните бъдещи форми. Други автори (С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Д. Цветков — 1936, П. Калканджиев) свързват неточно образуването на отрицателните форми с *няма да* само с положителни форми с *има да*. Единствен Кл. Карагюлев (I кл.) посочва, че отрицателната бъдеща форма се образува с глагола *нямам*.

Някои автори са обърнали внимание и на отделни акцентни, правописни и словоредни особености на бъдещите форми. Отбелязва се неудараеността на частицата *ще* (Н. Костов, Д. Попов, А. Марков — П. Лаков, Л. Андрейчин — 1944) и на глагола *ща* (Н. Костов, Д. Попов, А. Марков — П. Лаков), тяхната акцентна промяна в отрицателната бъдеща форма (Д. Попов, Л. Андрейчин — 1944). Н. Костов разглежда главно и второстепенно ударение на отрицателните бъдещи форми — *не ще чета*, *няма да дойда* и на изразите с *има да* (*има да пиша*). На правописа на частицата *ще* се спират А. Марков — П. Лаков, а на формата за бъдеще неопределено време — Н. Костов, Д. Попов, А. Марков — П. Лаков. Н. Костов и Л. Андрейчин (1944) посочват, че *ще* стои винаги пред глагола. Л. Андрейчин (1944) отбелязва някои словоредни особености на бъдещите форми с *ще* — разделяне на съставните елементи на бъдещата форма с енклитични местоимения, понякога с възпросителната частица *ли*, а при архаични форми с глагол *ща* или с частица *да* — и с други думи. Последният случай е разгледан и от Ат. Илиев (1887).

В граматичната ни литература от Освобождението до Втората световна война се наблюдава също пъстрота и неустановеност в терминологично отношение. Това се отнася не само до общия брой на термините

за бъдеще време или за видовете бъдещи времена, но и до различни названия, употребени в едно и също съчинение или в съчиненията на един автор. Понякога има различия между авторите при използване на някои от термините, срв. *бъдно неопределено* у А. Теодоров [Балан] (1898) (за формите *ще съм спал*, т. е. за бъдеще предварително време), *бъдъще предварително* у Д. Ганчев (за формите на сегашно време при глаголи от св. в. за означаване на бъдещи действия).

Съвременният термин *бъдеще време* за първи път се среща у А. Теодоров [Балан] в статия от 1887 г. и в учебника му от 1898 г., но като синоним на термина *бъдно*. По-късно се употребява и от други автори: Хр. Матеев — В. Симов (1898), Ив. Топков (II кл.), В. Симов — Хр. Матеев (I, II кл.), М. Иванов (I, II кл.), Й. Трифонов, Д. Цветков (1911), Ив. Кравков — Хр. Иванов (1913), Д. Мирчев (II кл.), Н. Илиев, Ив. Кравков, Кл. Карагюлев (I кл.), В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров (I кл.), Ив. Дорев — Ив. Унджиев, П. Калканджиев, А. Марков — П. Лаков, Л. Андрейчин (1942, 1944). В литературата са използвани още термините *бъдъще* — Т. Икономов (1881), С. Илиев, Д. Кавалджиев, Ат. Илиев (1887), Д. Мишев (II кл.), Ц. Гинчев, М. Иванов (1892—1894), Н. Р. Алтънков (XII изд.), Д. Ганчев, Ив. П. Славейков (1898), *бъдно* — Ив. Богоров, Ст. Д. Веженев, А. Теодоров [Балан] (1883, 1898), Ив. Топков (III отд.), Б. Цонев, Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1927), Д. Цветков (1936), Н. Костов, Д. Попов, *бъдаще* — Н. Р. Алтънков (XXIII изд.), Ат. Илиев (1922), Ив. Дорев — Д. П. Койчев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, *бъдещо* — Т. К. Коджов, *бъдуще* — С. Панаретов, *идущо* — Ив. П. Славейков (I изд.) и *идуще* — Ив. П. Славейков (II изд.). Термините *бъдеще* и *бъдно* са посочени като еднозначни освен от А. Теодоров [Балан] (1898) също и от В. Симов — Хр. Матеев (II кл.), Д. Цветков, Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов, Л. Андрейчин (1938), А. Т.-Балан (1940). И така през разглеждания период най-често са се използвали термините *бъдеще*, *бъдъще* и *бъдно* време.

С различни термини са означени и отделните видове бъдещи времена. При формите от типа *ще/ща пиша* се срещат следните названия:

бъдаще определено време — Ив. Дорев — Д. П. Койчев (II кл.), Ст. Младенов — Ст. Попвасилев

бъдеще време — Л. Андрейчин (1942, 1944)

бъдеще (бъдно) време — Ив. Хаджов — Т. Атанасов — А. Атанасов

бъдеще (бъдно) уверено време — Д. Цветков (1911)

бъдеще или бъдно време — Л. Андрейчин (1938)

бъдеще определено време — Ив. Топков (II кл.), В. Симов — Хр. Матеев (II кл.), М. Иванов (I кл.), Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов (II кл.), Ив. Кравков — Хр. Иванов, Д. Мирчев (II кл.), Й. Илиев, Кл. Карагюлев (II кл.), В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров (II кл.), Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), Ив. Дорев — Ив. Унджиев, П. Калканджиев, А. Марков — П. Лаков

бъдеще уверено време — Й. Трифонов (1905)

бъдеще уверено (определено) време — Й. Трифонов (1908)

бъдещо време (първа форма) — Т. К. Коджов

бъдно (бъдеще) определено време — Д. Цветков (1936)

бъдно време определено или допустително — С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев

бъдно време с ще — Н. Костов

бъдно (несвършено) време — А. Теодоров [Балан] (1898)

- бъдно определено време* — Ст. Д. Веженев, Б. Цонев (1911), С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Д. Попов
- бъдно пределено време* — Ив. Богоров (1879, 1880)
- бъдно просто време* — А. Т.-Балан (1940)
- бъдуще определено време* — С. Панаретов
- бъдъще време* — Ат. Илиев (1887)
- бъдъще определено време* — Т. Икономов (1881), С. Илиев, Д. Кавалджиев, Д. Мишев (I, II кл.), Н. Р. Алтънков (XII изд.), Д. Мишев (1894), Д. Ганчев
- бъдъще положително, определено време* — М. Иванов (1892—1894)
- определено бъдеще време* — Хр. Матеев — В. Симов (1898)
- първо идущо време* — Ив. П. Славеиков (II изд.)
- I (определено) бъдъще време* — Ат. Илиев (1888).
- При формите от типа *писа ща/ща* писа се срещат следните названия:
- бъдаще неопределено време* — Ив. Дорев — Д. П. Койчев (II кл.), Ст. Младенов — Ст. Попвасилев
- бъдеще време с инфинитив* — Л. Андрейчин (1944)
- бъдеще възможно (неопределено) време* — Д. Цветков (1911)
- бъдеще неопределено време* — В. Симов — Хр. Матеев (II кл.), М. Иванов (I кл.), Ив. Д. Топков — Д. А. Шопов (II кл.), Й. Трифонов (1908), Ив. Кравков — Хр. Иванов (1913), Д. Мирчев (II кл.), Й. Илиев, Кл. Карагюлев (II кл.), В. Думев — Р. Петкова — Ст. Димитров (II кл.), Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски (1926), Ив. Дорев — Ив. Унджиев, П. Калканджиев, А. Марков — П. Лаков
- бъдеще неуверено време* — Й. Трифонов (1905)
- бъдещо време (втора форма)* — Т. К. Коджов
- бъдно време в условно наклонение (бъдно условно I)* — А. Теодоров [Балан] (1900)
- бъдно време с неопределена глаголна форма* — Н. Костов
- бъдно неопределено време* — Ст. Д. Веженев, Б. Цонев (1911), С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Д. Цветков (1936), Д. Попов
- бъдно неопределено време (в условно наклонение)* — А. Т.-Балан (1940)
- бъдно неопределено време* — Ив. Богоров (1879, 1880)
- бъдно условно време* — А. Теодоров [Балан] (1899)
- бъдно условно неопределено време* — А. Т.-Балан (1940)
- бъдущо неопределено време* — С. Панаретов
- бъдъще неопределено време* — Т. Икономов (1881), С. Илиев, Д. Кавалджиев, Д. Мишев (II кл.), Ц. Гинчев, М. Иванов (1892—1894), Н. Р. Алтънков (XII изд.), Д. Ганчев
- второ бъдъще време* — Ат. Илиев (1887)
- второ идущо време* — Ив. П. Славеиков (II изд.)
- II (възможно) бъдъще време* — Ат. Илиев (1888).
- неопределено бъдеще време* — Хр. Матеев — В. Симов (1898)
- условно бъдно време* — А. Теодоров [Балан] (1898).
- Някои автори имат критично отношение към термините *бъдеще определено време* — Й. Трифонов (1908), Н. Костов, и *бъдеще неопределено време* — Й. Трифонов (1908), Н. Костов, Л. Андрейчин (1944).
- Формите за условно наклонение с наставка *-вам* са наречени от Н. Костов *бъдно условно време (бъдно за условна готовност)*. Глаголните изрази с *има да* са определени от П. Калканджиев като *бъдеще предполагаемо време*, а от Н. Костов — като *бъдно време с има да*.
- Въпроси на бъдеще време в езика ни са разгледани и в някои граматични трудове и отделни специални проучвания на чужденци. След Освобожде-

нието са издадени и книги на чужди езици от български автори. Отличителна черта на повечето от тези съчинения е, че те са доста кратки пособия за практическо изучаване на българския език от чужденци. Ето защо в тях няма обяснения и разсъждения във връзка с различни граматични въпроси, а също и за особеностите на бъдеще време в българския език. Най-често авторите поясняват как са образувани формите, а по-рядко разглеждат семантиката и употребата на бъдещите форми.

За значението на бъдещите форми говорят Я. Вагнер (II изд.), А. И. Манов, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, Т. Флорински, Х. Генадиев, Р. Бранд, Г. Вайганд, В. Н. Щепкин, Г. Н. Бакърджиев, С. Г. Пранчов. Прави впечатление, че в повечето случаи са изяснени названията, термините, а не значението на бъдеще време. Най-често се говори за определено и за неопределено време на извършване на глаголното действие. Когато изяснява значението на бъдеще неопределено време, А. И. Манов говори и за съмнително действие, а Г. Вайганд — за несигурност, неизвестност на действието. В. Н. Щепкин определя значението на бъдеще I и бъдеще II според отношението им към сегашното. Единствен Х. Генадиев обяснява значението на двете бъдещи времена на видова основа. Различаването на бъдеще определено и бъдеще неопределено време е подложено на критична оценка само в съчинението на Р. Бранд. Г. Н. Бакърджиев свързва мястото на глагола *ща* във формата за бъдеще неопределено време с различия в значението.

За семантиката на изразите с *има да* говорят Г. Вайганд, В. Н. Щепкин, Г. Н. Бакърджиев. В граматиката на Л. Больо е определено значението и на „бъдеще време за вероятност“ (*ще да пиша*) и на „хипотетично или условно бъдеще време“ (*писвам, оравам*).

Както до Освобождението, така и през разглеждания период малко автори засягат въпроса за употребата на бъдеще време в нашия език. Този въпрос е разгледан най-подробно само от Л. Больо (във връзка с вида на глагола). В посочените съчинения е обърнато внимание главно на използването на сегашно време при глаголи от св.в. в значение на бъдеще в подчинени изречения за условие и време (у Х. Генадиев, Г. Вайганд, Л. Больо) и на употребата на сегашно време в значение на бъдеще в самостоятелни изречения (у А. Щраус — Ем. Дугович, Л. Больо). Други автори отбелязват рядката употреба на бъдещи форми със съкратен инфинитив (Л. Больо, Н. Миркович, Фр. Вимазал (II). Г. Нурижан посочва формите за бъдеще неопределено време на глагола *съм* (*би ща*) като народни.

Автори на много от посочените съчинения представят формите от типа *ще/ща пиша* и *писа ща/ща писа* като две отделни времена — бъдеще определено време и бъдеще неопределено време, напр. Я. Вагнер, С. И. Доброплодни, А. И. Манов, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, А. Щраус — Ем. Дугович, Т. Флорински, П. И. Леунис, В. Н. Щепкин, Г. Нурижан (само при безлични глаголи), Г. Н. Бакърджиев, Фр. Вимазал (II), С. Г. Пранчов. Две бъдещи времена с частица *ще*, различаващи се на видова основа, са представени от Х. Генадиев. Други автори говорят за едно бъдеще време, напр. П. В. Горбанов, в „Говорите ли по български?“, У. Р. Морфил (изразено с два начина), Р. Бранд (има две основни разновидности, два начина на изразяване), Й. Бенигар (в две форми), Г. Вайганд (с три вида форми), В. Симеонов, Й. Т. Шиников, Г. Нурижан, Н. Миркович, А. Пировков. В някои съчинения е представено и бъдеще предварително време — Я. Вагнер, Фр. Хлеборад (но се различава по форма от употребяваното днес), Ж. Павлов, Т. Флорински, Р. Бранд, Й. Бенигар, Г. Вайганд, В. Н. Щепкин, бъдеще време в миналото — „Говорите ли по български?“

Много автори засягат въпроса за образуването на бъдещите форми и за някои особености в това отношение — Я. Вагнер, С. И. Доброплодни, А. И. Манов, А. Щраус — Ем. Дугович, Т. Флорински, „Говорите ли по български?“, Х. Генадиев, У. Р. Морфил, Р. Бранд, Й. Бенигар, Г. Вайганд, В. Н. Щепкин, „Piccola grammatica bulgara“, Вин, Л. Больо, Г. Н. Бакърджиев, Е. Дамиани, Фр. Вимазал. Почти всички посочват като нормативни формите с частица *ще* — Я. Вагнер, П. В. Горбанов, А. И. Манов, Ж. Павлов, А. Щраус — Ем. Дугович, Т. Флорински, „Говорите ли по български?“, Х. Генадиев, П. И. Леунис, Й. Бенигар, Г. Вайганд, В. Н. Щепкин, В. Симеонов, Й. Т. Шиников, „Piccola grammatica bulgara“, Вин, Г. Нурижан, Л. Больо, Н. Миркович, Г. Н. Бакърджиев, Е. Дамиани, А. Пиронков, Фр. Вимазал, С. Г. Пранчов; с неизменяема форма *щж* или с частица *ще* — С. И. Доброплодни, а два вида форми — с частица *ще* и с глагол *ща* (в сегашно време), са препоръчани само от Фр. Хлеборад и У. Р. Морфил, който в обясненията си дава неизменяема форма *щж*; различни форми, но без препоръка има и у Р. Бранд — *щж да*, *щж* в сегашно време и частица *ще*, *щж*.

От образците на формите за бъдеще неопределено време може да се установи, че авторите приемат един вид бъдеща форма — с глагол *ща* след съкращения инфинитив. Само Г. Вайганд и Г. Н. Бакърджиев отбелязват, че глаголът *ща* може да стои и на първо място, т. е. да предхожда съкратената инфинитивна форма. Според Г. Вайганд това се среща по-рядко, в определени изрази, а според Г. Н. Бакърджиев води до промяна на значението.

Рядко се обръща внимание на бъдещите форми с *ще да*. Според Ж. Павлов и А. Щраус — Ем. Дугович това са форми на подчинително наклонение на бъдеще определено време, а за Л. Больо — бъдеще време за вероятност. Формите с *ще да* се посочват като синонимни на бъдещите форми с *ще* (Р. Бранд, Г. Вайганд) или като по-стари форми за бъдеще време (В. Н. Щепкин).

Глаголните изрази с *има да* обикновено се свързват с отрицателна бъдеща форма с *няма да* — Х. Генадиев, Г. Вайганд, Г. Н. Бакърджиев, или се разглеждат като заместници на бъдеще време с *ще* — Л. Больо.

В отделни съчинения е посочена връзката на някои бъдещи форми с вида на глагола. Според Г. Вайганд и Л. Больо при бъдеще време с *ще* преобладават свършените по вид глаголи.

Освен книжовни форми за бъдеще време в българския език (с частица *ще* или с глагол *ща*) някои автори дават в съчиненията си и диалектни бъдещи форми (Я. Вагнер — II изд., Т. Флорински, Р. Бранд, В. Н. Щепкин).

За произхода на частицата *ще* говорят Я. Вагнер (II изд.), Т. Флорински, Р. Бранд, Е. Дамиани. Развитието на бъдещата форма от старобългарския период е проследено накратко от В. Н. Щепкин.

Бъдещи форми на глаголи от страдателен залог са посочени от Я. Вагнер, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, А. Щраус — Ем. Дугович, Х. Генадиев, Г. Вайганд, В. Н. Щепкин, В. Симеонов. За значението на страдателните бъдещи форми говори само В. Н. Щепкин. В съчиненията на Фр. Хлеборад и А. Щраус — Ем. Дугович са дадени две бъдещи времена и за страдателен залог — бъдеще определено и бъдеще неопределено. Форми на безлични глаголи са посочени от Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, А. Щраус — Ем. Дугович, П. И. Леунис, Г. Нурижан, а на неправилни глаголи — от Я. Вагнер, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, Х. Генадиев, У. Р. Морфил. Възвратна бъдеща форма се среща у В. Симеонов.

Спомагателният глагол *съм* е представен с две бъдещи времена (определено и неопределено) от Я. Вагнер, С. И. Доброплодни, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, А. Щраус — Ем. Дугович, Т. Флорински, П. И. Леунис, Г. Н. Бакърджиев, Фр. Вимазал (II), С. Г. Пранчов. За едно бъдеще време (*ще бъда*) говорят А. И. Манов, В. Симеонов, Г. Нурижан, Н. Миркович, Е. Дамиани, както и Й. Бенигар (в две форми — *ще съм* и *би-щя*). Бъдещите форми *ще съм* и *ще бъда* най-често са представени като синонимни (Я. Вагнер, П. В. Горбанов, С. И. Доброплодни, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, Т. Флорински, „Говорите ли по български?“, У. Р. Морфил, П. И. Леунис, Р. Бранд, Й. Бенигар, Г. Вайганд, Й. Т. Шиников, „Piccola grammatica bulgara“, Вин, Г. Н. Бакърджиев, Фр. Вимазал (II), С. Г. Пранчов). За разлика в употребата им говори само Е. Дамиани. Във основа на видови различия като две отделни времена са представени само от Х. Генадиев.

Малко автори обръщат внимание на отрицателната форма за бъдеще време. Обикновено се отбелязват два начина на образуването ѝ — с частица *не* и положителната бъдеща форма или с *няма да* и сегашно време на даден глагол (Ж. Павлов, Х. Генадиев, В. Н. Щепкин, Г. Н. Бакърджиев). Фр. Вимазал посочва само една форма — с *няма да*. Важно е наблюдението на Х. Генадиев за предпочитането на отрицателни бъдещи форми с *няма да*. Г. Вайганд и Л. Больо свързват отрицателните форми с *няма да* не с всички положителни глаголни форми, а само с изрази с *има* (*имам*) *да*. В. Н. Щепкин установява и по-различно модално значение на отрицателните бъдещи форми с *няма да* — на „силна увереност“. Дадени са и някои други бъдещи форми — въпросителна (Ж. Павлов, Вин) и отрицателно-въпросителна (Ж. Павлов, Вин, Фр. Вимазал (I)).

Някои автори се стремят да разгледат въпросите и на по-широка езикова основа. Така образуването на бъдещите форми в български език е сравнено с други балкански езици — сръбски (Т. Флорински, У. Р. Морфил) и хърватски (Й. Бенигар), новогръцки (Я. Вагнер — II изд.), албански (Я. Вагнер — II изд., Т. Флорински), с немски език (С. И. Доброплодни), а употребата им — със сръбски (Н. Миркович), италиански (Е. Дамиани) и френски език (Х. Генадиев).

По отношение на термините за бъдещите времена в разгледаните съчинения може да се отбележи следното. У най-много автори се среща терминът *бъдъще* (*определено и неопределено*): С. И. Доброплодни, А. И. Манов, Фр. Хлеборад, Ж. Павлов, А. Щраус — Ем. Дугович, „Говорите ли по български?“, П. И. Леунис. В няколко съчинения (Я. Вагнер — II изд., П. В. Горбанов, Т. Флорински) е употребен терминът *бъдуще* (*определено и неопределено*). Само Г. Н. Бакърджиев използва термина *бъдно* (*определено и неопределено*). Със съвременния термин *бъдеще време* си служат Вин и Л. Больо. Но Л. Больо допуска употреба и на термина *бъдаще*, който се среща и в съчиненията на В. Симеонов и Г. Нурижан.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпросите на литературния узус, книжовната норма и кодификацията получават различно решение в отделните езици (напр. славянските), което зависи от дадена съвременна езикова ситуация и от историческите условия за литературно и езиково развитие, определено от държавни, политически и културни фактори⁵⁰. Посочените проблеми на книжовния език са решени по специфичен начин и у нас.

⁵⁰ Срв. A. Jedlička. Josef Dobrovský a jeho význam v procesu českého (a slovanského) jazykového obrození. — Slavica, 1979, № 2—3, p. 154.

В резултат на проучване макар и само на едно морфологично явление могат да бъдат отбелязани някои характерни особености на кодификацията в българския книжовен език през XIX и първата половина на XX в. и може да се очертае известно движение и промяна в кодификацията на нормата на съвременния ни книжовен език за период от 120 г.

Начин на кодифициране на книжовната норма

Успоредно с развитието на книжовноезиковата практика у нас се наблюдава и усилена кодификационна дейност. През време на Възраждането и след Освобождението до Втората световна война са издадени много граматични съчинения, които имат за задача не само да опишат българската езикова система и да вникнат в особеностите и проблемите на българския книжовен език, но и да помогнат за установяване на единство и стабилност в книжовния ни език.

Много характерно за кодификацията на нормата (в случая в морфологията) на българския книжовен език през възрожденския период е, че о с н о в а н а к о д и ф и к а ц и я т а става съвременният узус — както книжовен (писмена книжовна практика), така и говорим (устна говорна практика)⁵¹. Подборът и закрепването на нормата се основават на формиралата се книжовна традиция на езикова употреба в съответствие с живата езикова действителност, с езиковото развитие. Нито един граматик не описва и не препоръчва нормативна особеност на по-старо състояние в развитието на книжовния ни език (напр. през старобългарския период). Интерес представят формите с глагол *има* (а по-късно *има*), активизирани в началото на националния период чрез черковнославянския език (но само като модел, а изразявани с новобългарски езикови средства) и намерили известно отражение в книжнината през XVIII—XIX в. Всички граматикари отбелязват някои много характерни особености на бъдеще време в езика ни през новобългарския период — аналитично образуване на бъдещите форми, образуване на формите за двата глаголни вида (св. в. и несв. в.) по един и същ начин. Както във възрожденския узус са и представените два основни типа бъдещи форми, най-често посочени за две отделни глаголни времена: 1) форми с частица *ще* или с глагол *ща* и сегашно време на даден глагол (*ще пиша*, *ща пиша*) и 2) форми със съкратен инфинитив и глагол *ща* в сегашно време (*писа ща* или *ща писа*). Следователно кодификацията на книжовната норма на езика ни през Възраждането няма архаичен, изкуствен, задържащ характер, а е съвременна, съобразена е единствено с живата, с реалната книжовна норма на българския език по това време, съответствува на езиковата действителност.

По-късно обаче (след Освобождението, особено през XX в.) характерът на кодификацията се променя. Някои кодификатори се опират освен на съвременния им узус и на по-старо книжовноезиково състояние, като са

⁵¹ Според Н. Рилски трябва да се „сочинат“ граматика на природния език“. И допълва, че не е написал граматика „на новоизмислен и неупотребяем език“. Той обяснява по следния начин защо не е включил причастието като част на речта: „Но аз не можах да се согласим да положим част слова в языкат, която нито в простолюдното произношение се употребява на сегашното време, нито друг който писател я е употребил“ (Българска граматика, с. 50, 67, 84). Ив. Богоров изтъква „потребността на някоя словница за бащинят ни язык, основана на народен изговор, за нашето начялно просвещение“. Той съветва: „По-добре щем сполучим, га пишем чисто български, както говори народът“ (Първичка българска словница, с. а, 18). Г. Миркович отбелязва: „За предмет на правилата имах говоримият и пишменият наш днес вообще българский язык“ (Кратка и методическа българска граматика, с. II).

регистрирали книжовна норма напр. на старобългарския период или на по-късни периоди в развитието на езика ни (срв. глаголните изрази с *има да*, бъдещите форми със съкратен инфинитив). Така с време кодификацията престава да бъде напълно адекватна на реалната съвременна норма, започва да изостава от развитието на книжовната норма и се засилва консервативният ѝ характер. Ето защо и у нас са се налагали корекции в кодификацията в съответствие с промените в книжовната норма, което бива осъществено през третия период (от края на Втората световна война до днес).

При кодифициране на бъдещите форми и условията за употребата им в нашия книжовен език се наблюдава известна последователност. Така през първия период основно внимание е обърнато на формата — избор на вариант, систематизиране на най-главното и да се дадат правила за образуването на бъдещите форми от различни глаголни спрежения, на глаголи от страдателен залог, на глагола *съм* и някои други. През втория период наред със закрепване на бъдещата форма са уточнени условията на употребата ѝ. До 80-те години на XIX в. са кодифицирани само положителните бъдещи форми, а от края на 80-те години на миналия век — и отрицателните форми на бъдеще време в книжовния ни език.

Доста дълго в граматичната литература у нас липсва система и пълнота при разглеждане на въпросите на бъдеще време в книжовния ни език (главно по отношение на значението и употребата, но и при образуването на някои форми), макар че много автори са изказали отделни правилни мисли. За цялостна научна разработка на проблемите може да се говори от края на XIX и началото на XX в. и особено от 30—40-те години на XX в.

Както беше посочено в началото на изследването, характерно за възрожденския книжовен узус у нас е наличието на значителен брой варианти езикови средства. По това време книжовната норма на съвременния ни език още не е напълно стабилизирана и диференцирана, границата на възможните колебания е много по-широка (в сравнение напр. със състоянието ѝ през XX в.), отличава се с по-богата вариантност⁵².

Особен интерес представя въпросът за отношението на кодификацията (и на кодификаторите) към отделните в а р и а н т и, появили се и диференцирали се в процеса на езиковото развитие. Най-често кодификаторите регистрират съвременната норма, но без движение, без да признават динамичния характер на нормата. Книжовниците представят за нормативна обикновено само една от формите, употребявани в писмената или говоримата реч, т. е. от всички варианти избират един — *ще пиша* или *ща пиша* (през първия период) и *ще пиша* (през втория период). При подбора на вариантите и препоръките на граматиките намират отражение и езиковото чувство на кодификаторите, и възгледите им по езикови въпроси (напр. схващането им за пътя на изграждане на единен български книжовен език), отношението им към тенденциите в езиковата практика и др. Така например за критерий служат произходът на формата (Н. Рилски), широкото ѝ разпространение в говоримата народна реч (Т. Икономов — 1881), по-честата ѝ употреба в езиковата практика (Й. Илиев, Н. Костов, Д. Попов). В съответствие с по-честата езикова практика са и някои промени в по-късни издания на граматиките на Ив. Богоров, Н. Р. Алтънков. Дори когато са препоръчани като равностойни и други форми (с глагол *ща* вм. с частица *ще*), в текста на граматиката е отразена преобладаващата книжовноезикова

⁵² Вж. кратка характеристика на книжовната норма в диахронен план у Г. Х ю т л ъ - В о р т. К нормализация русского литературного языка нового времени. — В: Восточнославянское и общее языкознание. М., 1978, 198—199.

практика — бъдещи форми от типа *ще пиша* (Т. Икономов — V изд., Ат. Илиев — 1887).

В отделни случаи е допусната и вариантност на нормата. Така няколко нормативни форми са посочени от Н. Рилски (*ще пиша* и *ще да пиша*, форми с частица *ще* или с *ше, ша, ша, са, жда*), Т. Хрулев (*ще пиша* и *ще да пиша*), С. Радулов — 1863 (*писа ща* и *ща писа*). Ив. Момчилов и Т. Шишков (1872) посочват варианти при страдателен залог — *ще съм мит* и *ще бъда мит*. Други автори (Й. Груев, Д. Манчев — 1874, Д. Войников, Ив. Момчилов, Н. Първанов, Т. Шишков) кодифицират два варианта при бъдещите форми на спомагателния глагол *съм* — *ще съм* и *ще бъда*, запазени до днес.

И през втория период само някои автори препоръчват за нормативни повече бъдещи форми, напр. с частица *ще* и с глагол *ща* (Т. Икономов — V изд., Ц. Гинчев, а А. Теодоров [Балан] — 1883 — само за I л. ед. ч.), с *ще* и с *ща да* (Д. Попов — в табл. на бъдещите времена), с *ща да* и с *ще* (Ат. Илиев — 1887, 1888). В други случаи вариантите при бъдещите форми са по отношение на частицата *да*: с *ще* и с *ще да* (А. Теодоров [Балан] — 1899, 1900, а в 1940 — само при глаголите *ям* и *дам*, В. Симов — Хр. Матеев — II кл., С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Ст. Младенов), с *ща* и с *ща да* (Й. Трифонов, Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926). Два вида бъдещи форми са посочени и при формите със съкратен инфинитив (вж. примери на с. 65), както и при някои други глаголи — *съм* (вж. на с. 60), *ща* (Ст. Д. Веженев), безлични глаголи (А. Т.-Балан — 1940), както и на глаголи от страдателен залог (Ат. Илиев — 1887, П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, Д. Попов). Две отрицателни бъдещи форми — *няма да пиша* и *не ще пиша*, са кодифицирани от Ат. Илиев (1888), А. Теодоров [Балан] (1898, 1899), Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Ст. Младенов, Н. Костов, А. Т.-Балан (1940), Л. Андрейчин (1938, 1942, 1944). Сравнително рядко има обяснение за допуснатата вариантност, напр. Т. Икономов (V изд.) намира основание в говорната практика, а Н. Костов (1940) — в системата на езика. Както се вижда, тенденцията при кодифициране на бъдеще време в българския книжовен език през Възраждането и след Освобождението е да не се допуска вариантност на книжовната норма.

С установяване на книжовната норма неустойчивостта и вариантността съществено се ограничават, започва процес на вътрешна диференциация на нормата⁵³. Важен момент в кодификационната дейност е фиксирането на разпределението и използването в езика на различните видове вариантни реализации⁵⁴.

Прави впечатление, че във възрожденската граматична литература липсват бележки за диференциране на вариантите в стилистичен план. Много рядко се срещат указания, че авторите разграничават ясно книжовни и не книжовни форми (срв. напр. у Н. Рилски, Й. Груев, Г. Миркович — 1860). Редица нови моменти отличават граматичните съчинения, издадени след Освобождението (до средата на 40-те години на XX в.). Вече се посочва определено кои бъдещи форми са книжовни и кои диалектни, напр. по отно-

⁵³ Необходимо е да се има предвид, че въпросът за диференциацията (стилистична, семантична) на езиковите средства в историята на книжовния ни език все още не е проучен основно.

⁵⁴ Н. Н. Семенов к. Цит. съч., с. 576.

шение на образуваните с частица *ще* или с глагол *ща* (Ат. Илиев — 1888, Ц. Гинчев, М. Иванов — 1892—1894), Й. Илиев, Ст. Младенов, П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев, Д. Попов, А. Т.-Балан — 1940), както и в някои други случаи: при употреба на формите, в строежа на отрицателните форми.

От края на XIX в. започва кодифицирането на семантичната диференциация на бъдещите форми с *ще* и с *ще да* и на формите със съкратен инфинитив (вж. на с. 59).

В началото на XX в. и от края на 30-те години на този век авторите различават живи форми (при бъдеще неопределено време — Й. Трифонов) и архаични форми (при бъдеще неопределено време — Л. Андрейчин — 1938, Н. Костов; *ще да*-форми — Л. Андрейчин — 1938, 1944) в книжовния ни език. Някои форми са диференцирани по отношение на честота на употреба, напр. бъдеще неопределено време (Й. Трифонов, Т. К. Коджов, Н. Костов, Д. Попов, Л. Андрейчин — 1944), *ще да*-форми (Т. К. Коджов), *ща (да)*-форми (Т. К. Коджов, Н. Костов), глаголни изрази с *има да* (Н. Костов), бъдеще неопределено време на *съм* (П. Калканджиев), бъдеще време на *ща* (Д. Ганчев), отрицателни бъдещи форми (Ат. Илиев — 1888, Кл. Карагюлев — I кл., А. Теодоров-Балан — 1900, 1940, Л. Андрейчин — 1938, 1942, 1944).

В граматичните съчинения от втория период има наблюдения и за сферата на употреба на различните видове форми, напр. в писмена реч — бъдеще неопределено време (Н. Костов), в мерена реч — бъдеще неопределено време (А. Марков — П. Лаков, Л. Андрейчин — 1944), *ща (да)*-форми (С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев), формите с наставка *-вам* (Н. Костов), в диалектна реч — бъдеще неопределено време (П. Калканджиев, А. Марков — П. Лаков), *ще да*-форми (Л. Андрейчин — 1944), *ща (да)*-форми (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, П. Калканджиев, Ст. Младенов — Ст. Попвасилев), форми с наставка *-вам* (Н. Костов). Някои форми са характеризирани като присъщи на по-стари литературни произведения — *ще да*-форми (Н. Костов, Л. Андрейчин — 1942) и *ща (да)*-форми (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, С. Аргиров — Ст. Младенов — А. Т.-Балан — Б. Цонев, Н. Костов, Л. Андрейчин — 1938, 1942), а други, че се срещат в народното творчество — бъдеще неопределено време (А. Марков — П. Лаков, Л. Андрейчин — 1944), *ще да*-форми (Н. Костов), *ща (да)*-форми (Т. Атанасов — Ив. Хаджов — С. Барутчиски — 1926, П. Калканджиев, Н. Костов), форми с наставка *-вам* (Н. Костов).

Роля на кодификацията и кодификаторите за установяване на книжовната норма

За формирането на книжовни изразни средства, за стабилизирането на нормативната система на съвременния български книжовен език важна роля имат различни фактори, два от които са с основно значение — езиковата практика на няколко поколения книжовни дейци и кодификационната дейност (подборът и закрепването на езикови средства в граматика, речници, ръководства и под.). „В книжовния език от дадена епоха има елементи на подбор, но в условията на формиране и развитие на националния език подборът става особено интензивен и целенасочен. Във връзка с това общонационалната норма, въплътена в книжовния език, винаги е резул-

тат не от стихийен процес, а до известна степен от изкуствен подбор и „вмешателство“ в този стихийен процес.“⁵⁵

Характерно за оформяне на книжовната норма на съвременния ни език е, че има сполучливо съчетаване, уравновесяване на по-продължително спонтанно развитие и на целенасочен подбор и кодифициране на определени книжовни особености. Наблюдава се тясно взаимодействие между езикова практика и кодификационна дейност. Естествено, на различни етапи в развитието съотношението между тях не е едно и също. Така например през миналия век постепенно са нараствали ролята на кодификационната дейност, авторитетът и значението на граматичните съчинения, тяхната обществена значимост. Съзнателната намеса в книжовноезиковите процеси се засилва през втората половина на XIX в. (60—70-те години) и особено след Освобождението, когато формите на въздействие на обществото стават по-разнообразни и научнообосновани, получават подкрепа и от държавата.

Отличително за кодификацията у нас е, че тя подкрепя книжовноезиковото развитие в новобългарска посока, т. е. има прогресивен характер, играе положителна роля с оглед на тенденциите и основните процеси, с перспективата на езиковото развитие.

Кодификацията оказва влияние върху развитието на книжовния узус и книжовната норма. Като подкрепят по-разпространената или преобладаващата книжовноезикова практика, граматиките допринасят за намаляване на вариантите в узуса, за утвърждаване на нормативни варианти, за ускоряване на унификационните процеси в книжовния език, за постигане на стабилна и единна книжовна норма. Кодифицирането на бъдещи форми с частица *ще* (по-чести през Възраждането, а след Освобождението — преобладаващи, независимо от отделни колебания през 80-те години на XIX в. и в началото на XX в.) без съмнение е дало отражение и върху книжовния узус, подпомогнало е да се установи единство в книжовноезиковата практика. Следователно наблюдава се двустранен процес — от узус към кодификация и обратно: кодификацията не само има за основа определен книжовен узус, но и сама влияе върху характера на този узус. Кодифицирането на дадена езикова особеност е служело като стимул за стабилизирането ѝ и в узуса. От друга страна, кодификацията съдействува за дооформяне и унификация на нормата у нас през XIX в., а по-късно, през XX в. — за стабилизирането ѝ. Граматичните съчинения, както и книжовните произведения са изиграли роля за постепенно формиране на съзнание за съвременна книжовна езикова норма и за овладяването ѝ от все повече носители на езика.

ИЗТОЧНИЦИ

Алтънков, Н. Р. Начална граматика и сборник с материал за писмени упражнения по български език за средния курс (III и IV отделения) на първоначалните училища. XII изд. Пловдив, 1893; XXIII изд., прераб. по новото правописание. Пловдив, 1908.

Андрейчин, Л. Основна българска граматика. С., 1944.

Андрейчин, Л. Учебник по граматика за I прогимназиален клас. С., 1942.

Andrejczuk, L. Kategorie znaczeniowe koniugacji bułgarskiej. Kraków, 1938.

Аргиров, С., Ст. Младенов, А. Теодоров-Балан, Б. Цонев. Граматичен обзор на формите на имена и глаголи. — В: Български тълковен речник. Т. I. Св. I, С., 1927, 21—46.

⁵⁵ Срв. В. В. Виноградов. Проблемы стилистики русского языка в трудах М. В. Ломоносова. — В: Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, с. 216.

- Атанасов, Т., Ив. Хаджов, С. Барутчиски. Учебник по български език за VI клас на средните училища (теория и образци). Пловдив, 1927.
- Атанасов, Т., Ив. Хаджов, С. Барутчиски. Христоматия със стилистични бележки и разбори и граматика. Учебник за IV клас. С., 1926.
- Вакарџиев, G. N. *Sech v Bulharsku* (Bulharsky). Praha, 1937.
- Бессонов, П. Главные вопросы языка новоболгарского, условияющие собою правописание. — В: Болгарския песни из сборников Ю. И. Венелина, Н. Д. Катранова и других болгар. М., 1855, 139—148.
- Benigat, J. I. *Bugarska slovnica sa čitankom*. Zagreb, 1904.
- Берон, В. С. Първа българско-немска граматика. Болград, 1868.
- Берон, В. С. Първа българско-френска граматика. Букурещ, 1859.
- Берон, П. Буквар с различни поучения. Брашов, 1824.
- Богоров, Ив. Първичка българска граматика. Букурещ, 1844; II изд. Първичка българска словница. Стамбол, 1848.
- Богоров, Ив. Словница за изучаване народния наш език. II изд. С., 1879; III изд. С., 1880; IV изд. Словница за изучаване бащиния наш език. Русе, 1882.
- Beaulieu, L. *Grammaire de la langue bulgare*. Paris, 1933; II éd. Paris, 1950.
- Брандт, Р. Краткая фонетика и морфология болгарского языка. М., 1901.
- Wagner, J. *Krátká mluvnice jazyka bulharského*. Praha, 1879; II изд. *Mluvnice jazyka bulharského*. Praha, 1883.
- Weigand, G. *Bulgarische Grammatik*. Leipzig, 1907.
- Васкидович, Е. Първа лонятия за детинско употребление, когато начнът свободно да чът. Белград, 1847.
- Веженев, Ст. Д. Граматика за български език. Пловдив, 1880.
- Велев, Ф. Граматика гръко-българска. Цариград, 1860.
- Vutazal, Fr. *Die Kunst der bulgarischen Sprache*. Wien. (II) (б. г.)
- Vutazal, Fr. *Praktisches Lehrbuch der bulgarischen Sprache*. V Aufl. Wien. (I) (б. г.)
- Вин. Для русских грамматика болгарского языка. С., 1922.
- Войников, Д. Българска граматика за първоначални ученици. Пловдив, 1880.
- Войников, Д. Кратка българска граматика с упражнения. Браила, 1864; II изд. Виена, 1866; III изд. Българска граматика за първоначални ученици. Виена, 1869.
- Ганчев, Д. Ръководство по българска граматика. Ч. 1. Етимология. С., 1895.
- Gheppadiew, Ch. *Grammaire théorique et pratique de la langue bulgare à l'usage des Français*. Philippopoli, 1896.
- Гинчев, Ц. Писма за издирване на корените и законите на българския език; — Труд, I, 1887, № 1, 14—22; № 2, 77—83; № 3, 143—152; № 4, 203—216; № 5, 289—301; № 6, 336—344; № 7, 413—424; № 8, 474—483; № 9, 534—543; № 10 и 11, 627—642; № 12 и 13, 751—767; № 14 и 15, 898—920; № 16 и 17, 1014—1031; № 18 и 19, 1137—1161; № 20 и 21, 1269—1291; № 22—24, 1437—1481.
- Говорите ли по български? (Parlez-vous bulgare?) С., 1895.
- Горбанов, П. В. Ръководство за изучаване на българския език (Petit manuel pour apprendre la langue bulgare). С., 1879.
- Груев, Й. Начяла от българска граматика за ученици в предготовителни училища. Виена, 1869; II изд. Виена, 1872; III изд. Прага, 1873.
- Груев, Й. Основа за българска граматика. Белград, 1858; II изд. Виена, 1862; III изд. Виена, 1864; IV изд. Виена, 1865; V изд. Виена, 1869.
- Damiani, E. *Corso di lingua bulgara. Teorico — pratico*. Roma, 1942.
- Доброплодий, С. И. Нова лесна метода да се изучи български език, а практически руский и гръкий (Ελληνο-Βουλγαρική νέα μέθοδος κατ' Ὀλλενдорфф πρὸς ταχεῖαν ἐκμάθησιν τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης). Варна, 1885.
- Дорев, Ив., Д. П. Койчев. Граматика за I прогимназиален клас. С., 1926.
- Дорев, Ив., Д. П. Койчев. Граматика за II прогимназиален клас. С., 1926.
- Дорев, Ив., Ив. Унджиев. Българска граматика с църковнославянски четива за II клас. С., 1938.
- Думев, В., Р. Петкова, Ст. Димитров. Българска граматика и черковнославянско четене за I клас на народните прогимназии. С., 1926; II прераб. изд. С., 1932.
- Думев, В., Р. Петкова, Ст. Димитров. Българска граматика за II клас на народните прогимназии. С., 1926.
- Думев, В., Р. Петкова, Ст. Димитров. Българска граматика за III клас на народните прогимназии. С., 1932.
- Зографски, П. Кратка славянска граматика. Цариград, 1859.
- Иванов, М. Българска граматика за I клас. С., 1902.
- Иванов, М. Българска граматика за II клас. С., 1902.

- Иванов, М. За спрежението в новобългарския език. — СбНУ, 8, 1892, 82—136; 10, 1894, 362—371.
- Иванов, М. По историята на нашата граматическа терминология. — Псп., 1903, № 64, св. 1—2, 1—42; св. 3—4, 167—194; 1906, № 67, 1—67.
- Иванов, М. Синтаксис на българския език за III и IV клас. С., 1901.
- Икономов, Т. Българска граматика. Пловдив, 1881; III изд. Пловдив, 1882; V изпр. изд. Пловдив, 1886.
- Икономов, Т. Ръководство за словосъчинение на български език. Виена, 1875.
- Илиев, А. т. Граматика за I прогимназиален клас и славянско четене, II съвсем прераб. изд. по най-новата програма. Търново, 1922.
- Илиев, А. т. Начална практическа граматика с писмени задавки за III и IV отделения на първоначалните училища. Пловдив, 1887.
- Илиев, А. т. Синтаксис на българския език. Пловдив, 1888.
- Илиев, И. Изчезване на инфинитив и остатъци от него в българския език. — Изв. Сем. слав. филол., 4, 1921, 126—147.
- Илиев, Н. Помагало по български език за учители в основно училище. Габрово, 1910.
- Илиев [Сирманов], С. Начална граматика за отделенията и първите класове на трикласните и средни училища. Русчук, 1882; II изд. Пловдив, 1883; III погр. и доп. изд. Търново, 1884.
- Кавалджиев, Д. Граматическият способ за изучаване 10-те части на речта по нагледен кроеж (приблизително). Дял I и 2, II изд. Сливен, 1883—1884.
- Калканджиев, П. Българска граматика. II доп. изд. Пловдив, 1938; I изд. Кратка българска граматика. Пловдив, 1936.
- Карагюлев, К. л. Българска граматика и черковнославянски четива за I клас на прогимназиите. XII прераб. изд. Пловдив, 1932.
- Карагюлев, К. л. Българска граматика и черковнославянски четива за II клас на народните прогимназии. IX подобр. изд. Пловдив, 1926.
- Карагюлев, К. л. Българска граматика (синтаксис) за III клас на народните прогимназии. X прераб. изд. Пловдив, 1926.
- Караџић, В. Додатак к санктпетербургским сравнителным рјечницима свију језика и наречија, с особитим огледима бугарског језика. У Бечу, 1822. — В: Скупљени граматички и полемички списи. Књ. II, св. I. Београд, 1894, 178—240.
- Коджов, Т. К. Българска граматика. Ч. I. Етимология за II клас. II изд. С., 1900.
- Костов, Н. Българска граматика. С., 1939.
- Костов, Н. Случаи на неустановеност в българския книжовен език. — Училищен преглед, 39, 1940, 3, 265—286.
- Кочев, Я. Словосъчинение. Цариград, 1868.
- Кравков, Ив. Методика с практически уроци по граматиката на Ив. Кравков и Хр. Иванов за I прогимназиален клас. С., 1922.
- Кравков, Ив., Хр. Иванов. Български език. Граматика за I прогимназиален клас. VIII стереот. изд. С., 1925.
- Кравков, Ив., Хр. Иванов. Български език. Синтаксис за III прогимназиален клас. VII стереот. изд. С., 1925.
- Кравков, Ив., Хр. Иванов. Граматика. Учебник по български език за I и II гимназиален клас, нареден по новата програма. II прераб. изд. С., 1913.
- Кравков, Ив., Хр. Иванов. Граматика. Учебник по български език за II прогимназиален клас, съставен според новата програма. II изд. С., 1917.
- Леунис, П. И. Нова българско-гръцка граматика (*Néa Boulgaro-Éλληνική γραμματική*). Бургас, 1897.
- Μάνου, Α. I. Νέα μέθοδος πρὸς ἐκμάθησιν τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης (Нова метода за изучаване на българския език). Ἐν Βάρνῃ, 1885.
- Манчев, Д. Бачин език за малки деца. Трета година. Пръв дял — граматически. Първоначална практическа граматика с сборник. Виена, 1874.
- Манчев, Д. Учебник, който съдържа: граматика, география, всеобща история, аритметика, геометрия и физика, за употреба у първоначални училища. Цариград, 1862.
- Манчов, Д. В. Първоначална практическа граматика с сборник за първите класове на всяко училище. IV изд., доп. Пловдив, 1886.
- Марков, А., П. Лакров. Към книжовен български език. Граматика, правоговор, правопис. С., 1941.
- Miklosich, F. g. Bulgarisch. — In: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Bd. 3. Formenlehre. Wien., 1856, 220—241.
- Миркович, Г. Кратка и методическа българска граматика. Цариград, 1860.

- Миркович, Г. Кратко изложение за наредбата на глаголит в новобългарският език. — Български книжици, 2, 1859, ч. 3, № 18, 583—589; № 19, 617—623.
- Мирковић, Н. Бугарска граматика. Београд, 1937.
- Мирчев, Д. Българска граматика за I прогимназиален клас и славянско четене. VII стереот. изд. Търново, 1920; XII погр. изд. Българска граматика и славянско четене за I клас. Плевен, 1924.
- Мирчев, Д. Българска граматика за II прогимназиален клас и славянско четене, IV изд. Търново, 1916; X изд. Българска граматика и славянско четене за II клас. Плевен, 1923.
- Мирчев, Д. Българска граматика за III клас. Търново, 1909; VI погр. изд. Плевен, 1923.
- Мирчев, Д. Български език за III отделение. Плевен, 1920.
- Мирчев, Д. Български език за IV отделение. Плевен, 1920.
- Михайловски, Н. За новобългарски език. — Цариградски вестник, 7, № 320 [=330], 25 май 1857, 2—3; № 331, 1 юни 1857, с. 3.
- Мишев, Д. Ръководство по български език в три курса за долните класове на гимназиите. Курс първи — синтаксис и етимология за I клас. Пловдив, 1887; VII прераб. изд. Пловдив, 1895. Курс втори — етимология за II клас. Пловдив, 1887; VIII изд. Пловдив, 1895; VI прегл. изд. Пловдив, 1897. Курс трети — синтаксис за III и IV клас. Пловдив, 1887, II изд. Пловдив, 1892; III изд. Пловдив, 1895.
- Мишев, Д. Ръководство по български език. Устни и писмени упражнения. Пловдив, 1894.
- Мladenov, St. Geschichte der bulgarischen Sprache. Berlin und Leipzig. 1929. — Прев.: История на българския език. С., 1979.
- Младенов, Ст., Ст. Попвасилев. Граматика на българския език. С., 1939.
- Момчилов, Ив. Граматика за новобългарския език. Русчук, 1868; II изд. Виена, 1873; III изд. Търново, 1879; IV изд. Търново и Русе, 1881.
- Момчилов, Ив. Граматика за старобългарския ъезик по сичкото му развитие. Виена, 1865.
- Момчилов, Ив. Писменица на славянският език. Белград, 1847.
- Morfill, W. R. A Short Grammar of the Bulgarian Language with Reading Lessons. London, 1897.
- Morse, C. F. A Grammar of the Bulgarian Language with Exercises and English and Bulgarian Vocabularies. Constantinople, 1859.
- Начов, Н. А. Кратка българска граматика. Цариград, 1871.
- Неофит Бозвели, Е. Васкидович. Славеноболгарское детоводство за малките деца. Част третая, содержащая и обучающая известия славеноболгарской грамматики. Крагуевац, 1835.
- Неофит Рилски. Болгарска граматика, сега перво.сочинена. Крагуевац, 1835.
- Nurigián, G. Grammatica bulgara ad uso degli italiani. S., 1929.
- Павлов, Ж. Практическа българско-гръцка граматика с 85 упражнения. Варна, 1891.
- Павлович, Хр. Граматика славеноболгарская. Будин, 1836; II изд. Белград, 1845.
- Панаретов, С. Българска граматика. Ч. I. Цариград, 1881.
- Пастори, А. Българско-италианска граматика за българити. Виена, 1862.
- Piccola grammatica bulgara. С., 1919.
- Πρόνιφ, Α. Γραμματική της βουλγαρικής γλώσσας. Σόφια, 1942.
- Попов, Д. Българска граматика. С., 1941.
- Prantschoff, S. G. Bulgarisch. VI Aufl. Berlin (б. г.).
- Първанов, Н. Извод из българската граматика (Законете на българският ъезик). Русчук, 1870.
- Радулов, С. Начална граматика за изучение на българският език. Кн. 1. Болград, 1870; II изд. Болград, 1873; Кн. 2. Синтаксис. Болград, 1871.
- Радулов, С. Учебник за българският език. Болград, 1863.
- Раковски, Г. С. Забележаване. — Цариградски вестник, 10, № 471, 20 февр. 1860, 2—3, № 473, 5 март 1860, с. 4; № 476, 26 март 1860, с. 3.
- Ржига, Ф. В. Сравнительныя етимологическия таблицы славянских языков (древнеславянского, русского, польского, лужицко-сербского, чешского, словенского, сербского и болгарского). СПб., 1878.
- Rigs, E. Notes on the Grammar of the Bulgarian Language. Smyrna, 1844.
- Сичан-Николов, Хр. К. Граматика или буквеница славенска. Цариград, 1858.
- Симеонов, В. Самоучитель болгарского языка. СПб., 1910.
- Симов, В., Хр. Матеев. Учебник по български език (читанка и граматика) за I клас на средни училища. Пловдив, 1900.

- Симов, В., Хр. Матеев. Учебник по български език (читанка и граматика) за II клас на средни училища. Пловдив, 1900.
- Славейков, Ив. П. Малка практическа граматика за български език. Пловдив, 1883; II изд., прераб. и значит. доп., ч. 1 и 2. С., 1885.
- Славейков, Ив. П. Практическа българска граматика. Курс I. Ръководство за учениците. III изд. С., 1898.
- Strausz, A., E. m. Dugovich. Bulgarische Grammatik. Ein Handbuch zur Erlernung der modernen bulgarischen Schrift- und Verkehrssprache. Wien — Leipzig, 1895.
- Теодоров [Балан], А. Българска граматика за долните класове на средни училища (за I и II клас). Кн. 1. Пловдив, 1898, 1899.
- Теодоров [Балан], А. Български език. Методична граматика за долните класове на средни училища. Кн. 1. Пловдив, 1899; Кн. 2. Пловдив, 1900.
- Теодоров [Балан], А. Неуспехът по български език в нашите училища. — Псп., 1887, № 21—22, 500—522; 1889, № 28—30, 550—570.
- Теодоров [Балан], А. Рецензия за *Mluvnice jazyka bulharského* от J. Wagner. 1883. — Псп., 1883, № 6, 153—165.
- Теодоров-Балан, А. Нова българска граматика. С., 1940.
- Топков, Ив. Д. Упражнения по граматика, правопис и стил за III отделение. Пловдив, 1899.
- Топков, Ив. Д. Учебник по българска синтакса с упражнения по синтакса, правопис и стил в концентричен кръг за III клас. Пловдив, 1899.
- Топков, Ив. Д., Д. А. Шопов. Учебник по българска граматика за I клас. III прераб. изд. С., 1906.
- Топков, Ив. Д., Д. А. Шопов. Учебник по българска граматика за II клас. IV прераб. изд. С., 1906.
- Топков, Ив. Д., Д. А. Шопов. Учебник по български синтаксис за III клас. III прераб. изд. С., 1906.
- Трифонов, Й. Значение на сложните (описателните) бъдещи времена в новобългарския език. — Псп., 1908, № 69, св. 1—2, 1—40.
- Трифонов, Й. Синтактични бележки за съединението на минало действително причастие с глагола *съм* в новобългарския език. — Псп., 1905, № 66, св. 3—4, 155—192.
- Тумински, Д. Т. Славенски разговори у главним славенским језицима: руски, полски, чешки, бугарски и српскохрватски (латиницом и ћирилицом). У Београду, 1868.
- Филаретов, С. Карманная книга для русских воинов, находящихся в походах против турок по болгарским землям. СПб., 1854.
- Флоринский, Т. Лекции по славянскому языкознанию. Ч. 1. Введение. Юго-западные славянские языки (болгарский, сербо-хорватский и словенский). Киев, 1895, 45—189.
- Х. М. и В. С. [Хр. Матеев, В. Симов]. Конспект по български език. Помагало за ученици от IV клас на средните ни училища. Пловдив, 1898.
- Хаджов, Ив., Т. Атанасов, А. Атанасов. Граматика за I клас на прогимназията. С., 1937.
- Chleboǵad, F. g. Bulgarische Grammatik. Wien, 1888.
- Хрулев, Т. Българска граматика. Букурещ, 1859.
- San kof, A. und D. Kyriak. Grammatik der bulgarischen Sprache. Wien. 1852.
- Цветков, Д. Синтаксис на глаголните времена, предлозите, съюзите и препинателните знаци в новобългарски език. Т. Пазарджик, 1911.
- Цветков, Д. Строеж и особености на книжовната българска реч в образци из народната словесност и произведенията на големите майстори на словото ни (наръчна книга за всички, които боравят с перо). С., 1936.
- Цонев, Б. История на български език. А. Обща част. Б. Специални части. Т. 2. С., 1934.
- Цонев, Б. Определени и неопределени форми в български език (Ректорска реч, държана на 25. XI. 1910). — ГСУ. Ист.-филол. фак., 1910—1911, № 7, 3—18.
- Chinikov, J. T. Petite grammaire bulgare. S., 1919.
- Шишков, Т. Начална българска граматика. Цариград, 1872; II изд., попр. и доп. Търново, 1880.
- Шишков, Т. Н. За българската книга или за азбуката и правописањето на новобългарският език. — Български книжици, 2, 1859, ч. 3, № 21, 680—687; № 22, 724—730; № 23, 782—793; № 24, 820—827.
- Щепкин, В. Н. Учебник болгарскаго языка. М., 1909.

Юлия Балтова

ДВУСЪСТАВНИ СУБСТАНТИВНИ КОНСТРУКЦИИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ЕЗИКОВАТА НОМИНАЦИЯ

УВОД

Изследването на конструкциите¹, образувани от обединяването на две свободни съществителни имена като знаци за езикова номинация, поставя пред лингвистиката важни теоретични и теоретико-приложни проблеми: развитието на словообразователните процеси в една езикова система; разширяване на средствата за езикова номинация; попълване на лексикалните системи с нови номинационни единици; отношението между лексикология, словообразуване и синтаксис; определяне същността на конструкциите като езикови единици, което от своя страна изисква разрешаването на правописни и лексикографски принципни въпроси. Свързването на две съществителни имена в едно езиково единство е характерно за много съвременни стандартни езици, което определя и сравнително широкия интерес към тях в лингвистичната литература особено през последните няколко десетилетия². Тези конструкции са застъпени и в изследвания върху български език³,

¹ В тази работа под 'конструкция' се разбира двучленно езиково единство, образувано в резултат на обединяване на две субстантивни лексеми въз основа на определени граматични правила с дадена номинационна функция. Терминът 'конструкция' с посоченото съдържание намираме за най-подходящ да обхване в смисловия си обем съдържанието на всеки тип езикови единици, които се структурират от две съществителни и служат за назоваване на субстанции или за характеристика на субстанции в дадена ситуация.

² Вж. например: Т. А. Бертагаев. Отграничение словосочетаний с приложением от сходных сочетаний. — РЯШ, 1957, 1, 15—18; А. И. Мельникова. Старые и новые модели сложных существительных без соединительных гласных в современном русском языке. — Ученые записки МГПИ, 158, 1960; С. С. Вартапетова. О сочетаниях типа „изба-читальня“ в современном русском языке. К отграничению их от сходных сочетаний с приложением и сложных слов. — Ученые записки Азербайджанского пед. инст. языков, 1966, Серия языка и лит-ры, вып. I, 80—84; E. Benveniste. Formes nouvelles de la composition nominale. — In: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, 1966, T. 150, No 1; В. Н. Левит. К проблеме аналитического слова во французском языке. Минск, 1968; С. Д. Ашурова. К вопросу о наименованиях типа „плащ-палатка“ и „изба-читальня“. — Ученые записки МГПИ, 423, 1971, 52—61; Т. Н. Молошная. Двухкомпонентные субстантивные образования субстантивного типа в славянских языках. — В: Структурно-типологические исследования в области славянских языков. М., 1973, 87—104; D. Ward. Appositional compounds in Russian. — The Slavonic and East European Review, 51, No 122, London, 1973, 1—10; A. Giurgescu. Les mots composés dans les langues romanes. The Hague — Paris, 1975; Р. Панчевич, Ст. Шадыко. Сложные имена существительные и образования типа *брат-сестра, грусть-тоска, изба-читальня, меч-рыба, телефон-автомат, фабрика-кухня* в современном русском языке. — *Język rosyjski*, XXX (146), 1977, 2, 72—77 и др.

³ Б. Цонев. История на българския език. С., 1936; Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1944; С. Маслев. Към въпроса за образуването на

където те се характеризират винаги като специфично за книжовния език явление, което, макар да има дълбоки исторически корени, най-широко разпространение и продуктивност проявява в най-новия период на съвременния български книжовен език (СБКЕ).

Един от основните въпроси, който се поставя за разрешаване в изследванията върху посочените конструкции, е свързан с определяне на тяхната същност като езикови единици, т. е. дали това са думи или синтактични словосъчетания⁴. Като се излиза от факта, че по форма и функция на компонентите конструкциите са апозитивни словосъчетания (с определящ, атрибутивен компонент в апозиция), в лингвистиката най-широко се застъпва становището, че това са единици на синтактично езиково равнище, изградени върху специфична синтактична връзка между компонентите, всеки от които запазва признаците на свободна самостоятелна лексема. Въз основа на друг принцип — семантична неделимост на конструкцията или отсъствие на синтактична връзка за граматично съгласуване на компонентите — се оформя второ становище за същността на тези езикови структури: тъй като в тези случаи се назовава едно понятие, конструкциите принадлежат към категорията на композитумите, което ги прави единици на лексикално езиково равнище⁵.

В последно време в лингвистиката се оформя и трето становище, според което апозитивните изрази от типа *плащ-палатка*, *вагон-ресторант* и др. не представляват сложни думи, а фразеологизми (фразеологически апозитиви — ФА)⁶. Според привържениците на това становище⁷ апозитивните съчетания от този вид не могат да се разглеждат като сложни думи, тъй като те притежават фразеологическа възпроизводимост⁸ и две напълно самостоятелни ударения (при сложните думи едното ударение е второстепенно). Освен това „сложната дума непременно е цялостно оформена, нейните съставни части не се поддават на никакви изменения, докато ФА (в последна сметка — част от тези образувания) допускат различни по вид

Сложни думи в българския език, състоящи се от две съществителни имена. — Български език (БЕ), 1956, № 2, 153—156; Е. А. Захаревич. Признаци на неделимост на думите от типа *помощник-аптека*. — БЕ, 1967, № 4; Ел. Георгиева. Сложни съществителни в съвременния български книжовен език (с оглед към по-нови образци). — Изв. Инст. българ. ез., 13, 1967; Ю. Балтова. За границата между сложна дума и словосъчетание. — БЕ, 1971, № 2—3, 197—204; Многословие вместо яснота. — Отеч. фронт, 9 ян. 1981; Ст. Стоянов. Словообразуването в българския език. С., 1977; А. Гяппес. Loan Compounds in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafe-Construction. Oslo—Bergen—Tromsø, 1980; В. Мурдаров. Съвременни словообразователни процеси. С., 1983, и др.

⁴ Т. А. Бертагаев. Отграничение. . .; М. И. Привалова. Сложные слова или словосочетания. — Ученые записки ЛГУ, 243, 1958, Серия филологических наук, вып. 42—II, 53—83; А. И. Мельникова. Цит. съч.; Односложные приложения и переход сочетаний с приложением в сложные слова. — РЯШ, 1959, I, 108—112; А. Е. Супрун. Русский язык советской эпохи. Л., 1969, и др.

⁵ Най-категоричен в застъпването на това становище е френският езиковед Е. Бенвенист (вж. цит. съч.). У нас схващането, че апозитивните съчетания трябва да се разглеждат като сложни думи, се поддържа от Д. Тилков (За един вид сложни думи в българския език. — БЕ, 1978, № 1).

⁶ Л. И. Ройзензон. Лекции по общей и русской фразеологии. Самарканд, 1973, с. 161.

⁷ С. С. Вартапетова. Устойчивые словосочетания аппозитивного типа в современном русском языке. Канд. диссерт. М., 1968 (цитирана в кн. на Л. И. Ройзензон); Т. А. Бертагаев. Об основных типах аппозитивных сочетаний в русском языке. — Ученые записки МОПИ, 32, вып. 2, 1965, и др.

⁸ Под фразеологическа възпроизводимост Л. И. Ройзензон разбира способността на устойчивите словесни комплекси (УСК) да се възпроизвеждат в речта, а не да се създават, тъй като те съществуват в езиковото съзнание на носителите на езика като готови единици (Цит. съч., 101—119).

изменения на своите компоненти — морфологически, словообразователни, синтактични (елипса, словоредни и др.)⁹. Трябва да се подчертае, че с възпроизводимост се отличават и производните единици, а образуването на окказионални думи не означава, както твърди Ройзензон, че те се създават в потока на речта. Думата може да възникне в определен момент, но тя се създава по модел, изгражда се върху словообразователното значение на модела и е носител на неговата инвариантна словообразователно-семантична структура. При създаване на новата производна единица нови са само признаците, определящи конкретното лексикално значение на наименованието. Всяка производна единица, когато се образува, представя своеобразен окказионален лексикален елемент, тъй като нейното появяване е дело на отделна личност. Едва след нейното лексикализиране и възприемане от системата като единствено название на определена субстанция, признак или действие производната единица престава да се схваща като окказионализъм. Производните лексикални единици и фразеологизмите са възпроизводими езикови единици в своето конкретно съществуване в езиковата система. И това е признакът, който ги обединява и противопоставя на свободните синтактични словосъчетания.

Наблюденията върху езиковия материал показват, че значителна част от апозитивните субстантивни конструкции действително се характеризират с устойчива връзка между компонентите, което обуславя тяхната възпроизводимост в потока на речта и функционирането им в състава на изречението като отделен, самостоятелен строителен елемент. Устойчивият характер на връзката между компонентите и запазването на значението, което те притежават във функционирането си като самостоятелни лексикални единици, отнася този вид апозитивни конструкции обаче не към категория на фразеологизмите¹⁰, а към устойчивите съчетания, определяни в нашата лингвистична литература като сложни названия и термини. Това са съчетания, при които семантичната монолитност на цялото, т. е. неговата целенасоченост, доминира над структурната разделеност на компонентите, в резултат на което съчетанието функционира в изречението като еквивалент на отделна дума.

Структурно-формалният и семантичният анализ на апозитивните субстантивни конструкции в СБКЕ доказват при част от тях устойчива семантична връзка в структурната разделеност на компонентите и функционалното им изравняване с устойчивите сложни названия и термини¹¹. Този вид апозитивни съчетания се възпроизвеждат като готови единици и участвуват като самостоятелен член в структурата на изречението (срв. „*Ракетата-носител* се беше отделила от кораба точно в определено време“), който може да получи своите пояснения (срв. „*Последната ракета-носител* беше изгоряла малко по-рано от определеното време“), без да се налага обособяване на втория компонент (срв. със случаи като „*Леля Станка* имаше някаква далечна *роднина, гражданка*, която живееше в София“)¹².

⁹ Л. И. Ройзензон. Цит. съч., с. 161.

¹⁰ В работата същността на фразеологическата единица се приема според схващането на К. Ничева, С. Спасова-Михайлова и Кр. Чолакова, изразено във Фразеологичен речник на българския език. Т. I, С., 1974, с. 11 с корекцията относно сложните названия и термини като *момина съза* и под., направена по-късно от К. Ничева. Българска фразеология. С., 1983, 34—36.

¹¹ За същността на сложните названия и термини вж.: С. Спасова-Михайлова. Някои основни видове устойчиви съчетания в български език. — Изв. инст. бълг. ез., 6, 1959, 188—198; К. Ничева. Българска фразеология, 34—36.

¹² Когато определящият компонент има само синтактична функция на приложение, а определяемото има друг атрибут — съгласувано определение, обикновено в такива

Устойчивите апозитивни съчетания са твърде близки в номинационен план, а понякога и равностойни на производните сложни съществителни: те са названия на понятие, съотносимо с една субстанция, която се характеризира чрез един от признаците ѝ, превърнат в постоянен, същностен признак на понятието за субстанцията. При употреба на съчетанията в контекст с различно съдържание този признак остава неизменен. В структурата на словосъчетанието признакът се експлицира от определящия (апозитивен) компонент, докато първият (определяемият) компонент представя категориалната принадлежност на назоваваната субстанция, т. е. отнасянето ѝ към определен понятиен клас. Възпроизводимостта и еднозначната семантична монолитност допускат възприемането на устойчивите апозитивни словосъчетания като лексикализирани синтактични единици, които в комуникативния процес функционират като общоприети, обикновено единствени обозначения на определени понятия¹³.

Отпадането на определящия компонент в съчетанието (напр. в *ракета-носител* или *къща-музей*) и заменянето му с друг разрушава смисловата връзка между компонентите и създава условия за нови връзки, които ще бъдат присъщи на названия с друга предметна насоченост (напр. *ракета-автомат*, *къща-палат*). Следователно и към устойчивите апозитивни съчетания, разглеждани като номинационни единици, може да се отнесе изказаното за сложните названия и термини мнение, че с тях, „без да се увеличава броят на думите в езика, се обогатява в известен смисъл словното му богатство, увеличават се възможностите за означаване на различните видове понятия и предмети“¹⁴. В този труд категорично не се приема схващането, че конструкциите от апозитивен тип с устойчива връзка между компонентите са сложни съществителни имена. Не бива да се основаваме само на семантичния критерий — трябва да се имат предвид и формалните критерии, които в повечето случаи доказват пълното запазване на граматичните признаци и на двата компонента. Сложната дума е единица, характеризира се със семантична и морфологична цялостна оформеност¹⁵.

Сред двусъставните субстантивни конструкции се срещат единици обикновено с препозиция на определящия компонент, които притежават признаци на сложна дума и функционират в езиковата система със статут на дума (срв. *вакуумпомпа*, *скибаза*, *центърнападател* и под.). В тези конструкции първият компонент напълно е загубил своята граматическа парадигма, превърнал се е в неизменяема част вследствие на промяна и на функцията му.

Трети тип са апозитивните конструкции, които се характеризират с непостоянна връзка между компонентите. Вторият компонент изпълнява функцията на експликатор на признак, който се актуализира и характеризира субстанцията, назована чрез първия компонент само в определена ситуация. Този тип съчетания са най-широко застъпени в системата на СБКЕ. Признакът, актуализиран във втория (апозитивен) компонент, не разкрива същността на понятието за назоваваната субстанция, поради което не е и неин единствен постоянен представител, т. е. знак за предмета от действителността. Вторият компонент в съчетанията с неустойчива връзка има само

случай приложението се обособява. При устойчивите апозитивни съчетания обособяване е невъзможно и това доказва тяхната семантична еднопосочна монолитност.

¹³ Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов. Съвременен български език. С., 1956, с. 77.

¹⁴ С. Спасова-Михайлова. Цит. съч., с. 191.

¹⁵ А. И. Смирницкий. К вопросу о слове (Проблема „отдельности слова“. — В: Вопросы теории и истории языка. . . М., 1952, 182—203.

допълваща, уточняваща семантична функция. Съчетанията от този тип не са единствено название на дадена субстанция, не се отличават със семантична монолитност, поради което в речта, където се създават, не функционират като неделимо и възпроизводимо цяло (срв. *агроном винар, агроном растениевъд, бригадир, овчар, бригадир полевъд, инженер полиграфист, майстор строител, апарат самоснимач, страна ратификаторка* и т. н.). Съчетанията от този тип не назовават самостоятелен обект от действителността, а характеризират отделен субстанциален елемент от определена извънезикова ситуация, която се назовава с по-широк езиков комплекс (обикновено изречение). Те не притежават своя вътрешна форма, която се характеризира с устойчивост (както при производната дума), а се проявяват само като един от признаците, структуриращи вътрешната форма на синтактичната фраза. Като се вземе предвид, че вътрешната форма на фразата е подвижна и се създава всеки път във всеки нов комуникативен акт, от това произтича и неустойчивостта на връзките между компонентите в съчетанията от посочения тип¹⁶.

Изложеното дотук и разграничаването на три типа двусъставни субстантивни конструкции (сложни съществителни, устойчиви и свободни апозитивни съчетания) показва, че тези езикови единици са твърде интересно явление от гледна точка на езиковата номинация. Поради това основната цел на работата е да се направи анализ и да се характеризират двусъставните субстантивни конструкции в СБКЕ като номинационни единици, да се разкрият условията и правилата за тяхното образуване и утвърждаване в езиковата система, което досега не е било обект на самостоятелно изследване в лингвистичната литература.

Въз основа на резултатите от анализа могат да се решат правописни и лексикографски проблеми. Изследването ще се гради върху взаимната връзка на трите елемента, релевантни за всеки номинационен процес: *ч о в е к* — *п о з н а в а щ* *с у б е к т* и *н о м и н а т о р*, *д е й с т в и т е л н о с т* — *о п о з н а в а н* *о б е к т* и *е з и к о в* *з н а к*. Чрез използването на ономасиологичния подход за анализа на конструкцията ще се създаде възможност да се разкрие същността на отношенията на изследваните езикови единици към техните референти. Използуването на ономасиологичния подход за разкриване на ономасиологичната семантична структура (ОСС) на единиците се базира на теоретичната концепция на чешката словообразователна школа, според която ОСС на всяка производна единица се изгражда върху определена ономасиологична база (ОБ), ономасиологичен признак (ОП) и ономасиологичното смислово отношение между тях¹⁷. Прилагането на ономасиологичния подход за изследване на апозитивни устойчиви словосъчетания и на сложни думи, образувани от свързването на две съществителни в едно цяло, е оправдано от същността и функцията на тези конструкции като названия на отделни самостоятелни субстанции. Възможността за относителна номинационна самостоятелност при апозитивните съчетания с неустойчива връзка между компонентите в рамките на синтактичната фраза, характерна за всички свободни субстантивни словосъчетания, при която временно се осъществяват идентифициращи и диференциращи процеси, дава право ономасиологичният подход да се приложи и при този тип словосъчетания.

¹⁶ По въпроса за същността и номинационната функция на синтактичната фраза вж. В. Г. Га к. *Высказывание и ситуация*. — В: *Проблемы структурной лингвистики*, 1972, М., 1973, 349—372.

¹⁷ М. D o k u l f l. *Tvoření slov v češtině I*. Praha, 1962, 29—33; Х р. Х о л и о л ч е в. За класификацията на именни словообразователни структури. — *Изв. на Инст. бълг. ез.*, 19, 1970, 189—198.

Като основни методи за разкриване на ОСС на двусъставните субстантивни конструкции се използват трансформационният и компонентният анализ с предимство на първия от тях. Анализът по непосредствено съставлящи като анализ само на линейните синтагматични отношения се оказва недостатъчен за разкриване на смисловите отношения между компонентите, които са имплицитни за повърхностната структура на съчетанията. Двойната мотивираност на компонентите в редица конструкции може да се установи само при прилагане на трансформационния анализ, който дава възможност да се разграничат в семантичен и във функционален план всички съвпадащи по форма единици.

Изследването е насочено в синхронен план и има за цел да разкрие принципите на един от начините за лексикална и граматична номинация, характеризиращ системата на СБКЕ¹⁸.

Изследвани са около 600 двусъставни субстантивни конструкции, експеримирани от периодичния печат, научнопопулярна литература, различни кодифицирани документи — речници, енциклопедии и справочници, а също така са използвани и лексикалните картотеки в Секцията за българска лексикология и лексикография при Института за български език.

І РАЗДЕЛ. СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

Сложните съществителни имена, образувани чрез обединяване на две самостоятелни субстантивни лексикални единици, са явление, което характеризира лексиката на СБКЕ предимно от 40-те години насам. Определено може да се приеме, че непрекъснатото нарастване на техния брой се намира в пряка връзка със социалните изменения, настъпили у нас след Втората световна война, с постоянното развитие на човешкото общество, на човешките познания. Появата на редица нови явления и предмети, на понятия с най-разнообразно субстанциално съдържание е поставяла и поставя пред езиковата система задачата за намиране на нови начини и средства за осигуряване на наименования за различни страни от живота и дейността на човека.

Последните четири десетилетия могат да се определят като период на своеобразен „взрив“ в словообразователната система на СБКЕ. Прекалено силно нарасналите нужди от създаване на номинационни единици поставят езиковата система на изпитание: тя трябва да отговори в кратки срокове на изискванията на извънезиковата действителност, а това се осъществява не като се търсят само нови начини, а предимно чрез използване на познати, ясни и утвърдени езикови средства и знаци. Така се създават условия неизвестното да се означа, като се приведе към познатото, а новият човешки опит и знания по своеобразен път да се съединяват със старите.

Историческото развитие на книжовната българска лексикална система показва, че в периоди на ускорено лексикално строителство се прибягва най-вече към еднословни наименования, чиито признаци на формалната и семантичната им структура осигуряват тяхното бързо утвърждаване в езиковата система и включването им в речевата употреба. Въз основа на

¹⁸ За историческите корени на явлениято авторката се присъединява към изказаните досега мнения в цитираните вече трудове на Б. Цонев, Л. Андрейчин, Алф Гранес и др., както и към становището на М а я Б а й р а м о в а, аргументирано и убедително изразено в рецензията ѝ върху студията на Алф Гранес — вж. А. Granes. Loan Compounds in Bulgarian Reflecting the Turkish Indefinite Izafet-Construction (рецензия). — Съпоставително езикознание, 7, 1982, 4, 58—67.

това деривацията, композитообразуването и семантичното преосмисляне разширяват своята продуктивност. Не във всички случаи обаче в своите утвърдени форми те могат да задоволят нуждите, диктувани от екстралингвистичната действителност особено при твърде голямото видово диференциране на понятията, предметите и явленията. Това е наложило да се търсят и намерят нови форми за номинация, чрез които да се създадат еднословни названия, чиято структура да се поддава лесно на анализ (разчленяване) и да бъде ясна по значение. Така в системата на СБКЕ може да се обясни утвърждаването на начина за образуване на сложни съществителни имена от две самостоятелно функциониращи в езика лексикални единици.

При този начин за образуване на еднословни названия се наблюдават всички черти, специфични за словообразователния процес като номинационен акт¹⁹: 1) новата производна единица като наименование с нова семантична структура възниква на основата на съществуващи и употребявани в системата лексикални единици; 2) производната единица е еднословно наименование независимо от единиците, които я мотивират; 3) компонентите на производната единица са повторение на целите мотивиращи единици или на части от тях; 4) производната единица представлява нова дума, чиито формално-граматични признаци не повтарят изцяло признаците на мотивиращите единици. Тук се наблюдава истински словообразователен процес, при който настъпва промяна (формална и семантична) в единиците, мотивиращи компонентите на новото название.

От наблюденията върху сложните съществителни имена от този тип може да се направи извод, че при тяхното образуване се реализира по своеобразен начин вторична номинация²⁰: използването на съществуващите в езика самостоятелни лексикални единици (и правилата за тяхното комбинирание) се определя преди всичко от смислови мотиви, т. е. от пригодността им (въз основа на смисловото им съдържание) да изпълняват нова номинационна задача. Трябва да се подчертае, че вторичното използване на езиковите форми като названия винаги има опосредствуван характер и се мотивира от структурно-семантичните признаци на познатата в езика единица независимо от това, дали тази мотивираност се усеща като жива (напр. при производните имена) или се открива само в резултат на историко-етимологичен анализ. Така, когато става дума за вторична номинация, новото название се формира при взаимодействието (взаимовръзката) на четири компонента: 1) действителност; 2) понятийно-езикова форма на нейното отражение; 3) познато структурно-семантично значение на използваната езикова форма (в ролята на опосредствувачо звено) и 4) езикова форма в нейната вторична функция на название.

Формалната и семантичната структура на сложните съществителни, които се изследват тук, дават основание те да бъдат разглеждани като номинационни единици, при които в отношението между езиковия знак и действителността има опосредствувач елемент (звено): лексико-семантичните признаци на определяемия компонент свързват предметно-логически новото название (сложната дума) с друга реалия от действителността, която е от по-обща категория. По този начин частично се изменя функцията на мотивиращата свободна лексема — тя става изразител главно на категориалност и изпълнява роля на ономасиологична база в ономасиологичната семантична структура (ОСС) на названието. Сравни думи като *вакуумпмна*, *скицентър*, *центърнападател* и др., където понятието за назоваваната

¹⁹ Языковая номинация. Общие вопросы. М., 1977, 70—71.

²⁰ За вторичната номинация вж. Языковая номинация. . . , 73—75.

реалия се отнася като вид към обема на понятията, назовавани от вторите компоненти в свободна употреба — *помпа, център, нападател* и т. н. Така обемът на понятието за новоназоваваната реалия се пресича в някои свои части с обема на понятието с по-общо категориално значение, оформящо даден клас. Следователно при образуването на сложни думи от разглеждания тип едно от условията за избиране на езиковите единици, мотивиращи компонентите на производната лексема, може да се търси в пресичането на обемите на понятията за извънезиковите обекти, т. е. в откриването на общи елементи в техните признаци на базата на отношението род — вид.

Формата на изследваните сложни думи (главно звукоформалната обвивка на компонентите) дава възможност да се предполага, че във формално-структурно отношение те са сраствания на две свободни субстантивни лексикални единици в неделимо езиково единство. Причините за възможностите за такова „срастване“ обаче се намират (откриват) само в новата номинационна функция, която трябва да изпълняват тези езикови единици.

Сложните съществителни, образувани по този начин, се характеризират със сравнително голямо разнообразие както по отношение на номинационната си функция, така и по отношение на единиците, мотивиращи компонентите им. Поради това техният анализ може да се извърши въз основа на няколко критерия, сред които от първостепенно значение са: 1) номинационна функция на цялото название (сложните думи представляват названия на лица и на нелица — предмети, професии и длъжности, места и др.); 2) вид на единиците, мотивиращи компонентите им (производни и непроеизводни лексикални единици, домашни и чуждоезикови лексеми); 3) ономазиологично отношение между компонентите; 4) вид на връзката между двата компонента — подчинителна или съчинителна.

І. Сложни съществителни с подчинителна връзка между компонентите

1. Названия на лица, образувани от две съществителни с категориален признак 'нелице' и 'лице'

Към тази група се отнасят сложни думи като:

бормеханик балетмайстор центърнападател и др.

*бординженер кинорежисьор
концертмайстор
киноактьор
танцмайстор
скиспециалист
капелмайстор*

Обикновено и двата компонента са мотивирани от чуждоезикови лексикални единици, втората от които е с номинационна функция на деятелно професионално название (срв. *механик, инженер, майстор, нападател* и др.). Основание да се схващат като сложни думи дава първият компонент, който е неизменяем, т. е. граматичните признаци на свободната лексема са неутрализирани, както при всички сложни думи, образувани по класически модели. Вторият компонент е носител на граматичните признаци на цялото название. Напр.: „От капитанския мостик *бординженерът* ни махаше с ръка“; „Управлението търси да назначи *бормеханици*“; „Новата постановка на „Лешникотрошачката“ е дело на *балетмайстора* на Болшой театър“; „На-

шите *скиспециалисти* трябва да помислят за своевременна подготовка на своите възпитаници“; „*Центърнападателят* на домакините в днешната среща показва отлична спортна форма“; „Тази година двама *центърнападатели* получиха награди за спортсменска игра“.

Знанията, които носителите на български език имат за извънезиковата действителност и владенето на езиковата система, улесняват възможността за пълно експлициране на семантичните компоненти чрез трансформация на думата в синтактична номинационна единица. Така *центърнападателят* е 'нападател, който играе в центъра на нападението', *бординженер* е 'инженер, който работи на борд' (на кораб, самолет, космически кораб) и т. н.

Чрез изреченската парафраза се установяват елементите на ономасиологичната семантична структура на названието. Ономасиологичната база (ОБ), т. е. категориалното значение на названията, представлява субстанция — лице с професионална насоченост, и се експлицира във втория компонент. С други думи, тя съпада със субстанцията, назовавана чрез втория компонент. Първият компонент експлицира ономасиологичния признак (ОП) и конкретизира назоваваната нова субстанция, като я диференцира по отношение на по-общото, родово понятие (*нападател, инженер, механик, майстор* и т. н.).

Отношенията между ОБ и ОП са предимно локативни. Видовата диференциация на назоваваната субстанция се осъществява върху локативен признак, т. е. като се посочва мястото, където тя действа или се проявява.

Друг вид представя отношението между ОБ и ОП в сложни думи като *балетмайстор, кинорежисьор, скиспециалист* и др. Първият компонент експлицира ОП, представящ областта, сферата, в която назоваваната субстанция лице се проявява, реализира, срв. *балетмайстор* — 'специалист в балетното изкуство (специалист по балет)', *кинорежисьор* — 'режисьор в областта на киното', *скиспециалист* — 'специалист в ски спорта (специалист по ски спорт)' и т. н. Видовата диференциация следователно се осъществява върху признака 'сфера, област на действие'. Като се вземе предвид изложеното досега, може да се предположи, че свързването на деятелно название за лице (непроизводна или производна дума) със съществително, което съдържа в семантичната си структура признак 'място на действие' или 'област, сфера на действие', винаги се основава на локативна или обектна връзка между субстанциите, назовавани чрез двете свободни имена ($C \rightarrow [C'; C \rightarrow O]$).

Първият компонент се мотивира обикновено от съществително име с ограничена и точно определена лексико-семантична съчетаемост. Напр. *борд* предизвиква асоциация с лексеми, назоваващи водно или въздухоплавателно транспортно средство — *кораб, самолет, космически кораб*.

В системата на СБКЕ паралелно с някои от посочените сложни съществителни функционират и атрибутивни съчетания с еквивалентна номинационна функция и семантична натовареност, напр.:

бординженер — бордов инженер
бордмеханик — бордов механик
центърнападателят — централен нападателят.

Тези съчетания създават условия и за друга интерпретация на единицата, мотивираща първия компонент — прилагателно име (*бордов, централен* и т. н.). Синтактичното съчетание доказва атрибутивната (определяща) функция на първия компонент в сложната дума. Следователно има основание да се говори за двойна мотивация на първия компонент — от съще-

ствително (напр. *център*) и от прилагателно (напр. *централен*), което означава, че мотивиращи единици могат да бъдат или предикативна синтагма (изречение) или атрибутивно съчетание. В структурата на производната дума обаче първият компонент е неутрализиран във формално-граматичен план и по подобие на първия компонент в композитумите става носител само на лексико-семантични признаци. Тези признаци са присъщи на семантичната структура на субстантивната лексема, към която отвежда и семантиката на прилагателното име²¹ (срв. *бордов* — 'който се отнася до борд', *централен* — 'който се отнася до център'). Следователно сложните думи са образувани в резултат на срастване на две съществителни имена, а атрибутивните съчетания са се появили независимо, чрез използване на синтактични средства за лексикално номиниране. Препозитивната позиция на съществителното като компонент неутрализира неговата лексико-граматична принадлежност и го превръща в неизменяем структурен елемент.

С функция на определящ елемент е и първият компонент при названия като *танцмайстор*, *балетмайстор*, *концертмайстор*, *скиспециалист* и др. Някои от тези сложни думи функционират отдавна в лексикалната система на СБКЕ със строго определено лексикално значение, което е твърде отдалечено от семантиката на техните компоненти (срв.: *танцмайстор* — 'учител по танци' — БТР, *балетмайстор* — 'ръководител на балет' — РЧДБЕ, *концертмайстор* 'първи цигулар в оркестър, който изпълнява соловите партии и е водач на цялата струнна група' — РЧДБЕ).

И трите названия са лексикални заемки от други езикови системи²². Утвърждаването им в български език обаче има своите лексикално-лингвистични основи. В СБКЕ лексикалната единица *майстор* функционира с няколко значения, сред които основно, обобщаващо е 'опитен, изкусен човек, който владее добре професията си или някое изкуство'. С това значение лексемата *майстор* се изравнява по семантика със *специалист* — 'който се е отдал на някоя специалност и я владее добре' — БТР. Въз основа на това семантичната структура на посочените сложни думи може да се разглежда по следния начин: *танцмайстор* — 'лице, което е специалист по танци (в танцовото изкуство)'; *балетмайстор* — 'лице, което е специалист по балет (в балетно изкуство)'; *концертмайстор* — 'лице (цигулар), което е специалист в концертно изпълнение'.

Първият компонент и при тези сложни думи се мотивира формално и семантично от съществително име — *танц*, *балет*, *концерт*. Въпреки чуждия си произход последните три названия могат да се схванат като образувани от срастването на две съществителни имена с неутрализиране на формално-граматичните белези на първото в резултат на препозитивната му позиция и функцията му на определящ компонент.

От анализа на разгледаните дотук сложни съществителни може да се направи следният извод: те са образувани чрез срастване на две свободно функциониращи в езика субстантивни лексеми, чиито семантични структури допускат обединяването им в едно номинативно цяло със статут на дума. Като първи компонент едното съществително неутрализира своите граматични признаци и, превръщайки се в неизменяема част, се транспонира в атрибут, т. е. започва да изпълнява нова функция. Като компоненти и двете свободни единици претърпяват частични семантични и функционални

²¹ Не бива да се елиминира фактът, че относителните прилагателни са трансформирани на субстантив в атрибут.

²² М. Филипова-Байрова и др. Речник на чуждите думи в българския език. С., 1982.

промени. Формалната и ономаσιологичната семантична структура на изследваните сложни думи показват, че в българския език е възможно да се образуват и нови номинационни единици от този вид, когато съчетаващите се елементи могат да отговорят на всички посочени досега условия.

В лексикално-номинационен план тези имена са названия с двойна насоченост: 1) название на лице, което има професия или изпълнява дейност, назовавана чрез двата компонента, и 2) название на длъжността като състояние на лицето или на професията му (срв. „В нашата опера има вакантни места за *балетмайстор*“; „*Кинорежисьор* е много интересна професия“). Второто значение се реализира само в контекст, съдържащ елементи с допълваща номинацията информация.

2. Названия на лица, образувани от две съществителни с категориален признак 'лице'

Първият компонент се съотнася със съществително, название на деятел (производна или непроизводна дума), а вторият — със съществително, което може да бъде или название на деятел или лице на определена длъжност, с определена професия. Сред тези имена съществено място заемат названията с първи структурен елемент *заместник*- или *помощник*-, напр.: *заместник-министър*, *заместник-директор*, *помощник-началник*, *помощник-машинист* и др. Тук се отнасят още: *гост-режисьор*, *гост-художник*, *кандидат-студент*, *стажант-адвокат* и др.

На пръв поглед елементите *помощник*- и *заместник*- изглеждат напълно еднакви в семантично и формално отношение със свободните лексеми *заместник* ('този, който замества някого') и *помощник* ('този, който помага на някого').

В резултат на формално-морфологичен анализ на образуванията от този вид се установява, че те са носители на структурно-формалните признаци на моновербална езикова единица (дума). Компонентите на тези единици са елементи от структурата на едно семантично и морфологично единство. Първият компонент е неизменяем във формално-граматичен план, а граматичната изменяемост и признаците на втория компонент се отнасят към цялата производна езикова единица. Напр.: „*Заместник-директорът* на училището откри новата учебна година“; „Тази нощ дежурството по *помощник-аптекарката*“; „Висшите учебни заведения се ръководят от ректор и няколко *заместник-ректори*“; „Предприятието търси да назначи трима *помощник-машинисти* и двама *помощник-готвачи*“.

Със същото формално и семантично единство се характеризират и названията като *гост-режисьор*, *кандидат-студент*, *стажант-адвокат* и др. Напр.: „Новата постановка в Младежкия театър е дело на *гост-режисьора* Ив. Цв.“; „Спектакълът в Музикалния театър е направен от главния режисьор на Московския оперен театър и от *гост-художника* Н. Хренников“; „*Кандидат-студентите* трябва да подадат документите си в определения срок“; „В адвокатския колектив в нашия град дойдоха петима *стажант-адвокати*“.

Лексико-семантичната структура на изходните съществителни и познанията за извънезиковата действителност дават възможност чрез изреченска парафраза да се разкрие ономаσιологичната семантична структура на сложните думи от тази група: *помощник-директор* е 'лице, което изпълнява функции, подпомагаща дейността на директор' (= 'което помага на директора'); *заместник-командир* е 'лице, което изпълнява функции и замества командира при отсъствието му' (= 'което замества командира'); *гост-режи-*

сьор е 'лице, което гостува като режисьор (в друг театър)'; кандидат-студент е 'лице, което кандидатствува за студент'; стажант-адвокат е 'лице, което стажува за адвокат'. По същия начин се определя ОСС и на останалите сложни думи.

В сравнение с разгледаните вече сложни думи от типа на *бординженер* посочените тук названия се характеризират с по-широка категориална принадлежност. Тяхната ОБ е 'лице, изпълняващо определени функции', т. е. 'лице деятел'. При по-голямата част от названията функциите на деятел се конкретизират чрез семантиката и на двата компонента, която заедно с ономаσιологичното отношение между тях представя ОП. Видът на ОБ ('лице') се определя от категориалната принадлежност на свободните лексикални единици — 'названия на лица', и се експлицира във втория компонент, чиято граматична изменяемост се отнася за цялото название. Първите компоненти експлицират семантични признаци, които характеризират семантичната структура на глагола, произвеждащ деятелното име (срв. *замествам* → *заместник*, *помагам* → *помощник*, *стажувам* → *стажант*, *кандидатствувам* → *кандидат* и т. н.). В съчетаването със съществителни, включени като втори компоненти в названията, се експлицират глаголните семантични валенции, които се насищат с имена със строго определена номинационна функция — названия на лица с дадена професия, заемащи длъжност или намиращи се в някакво положение (срв. *директор*, *адвокат*, *готвач*, *командир*, *студент* и т. н.).

При названията с първи компонент *гост*- ОБ съвпада с втория компонент, който е определяемо в структурата на думата. Първият компонент експлицира ОП и само формално на пръв поглед наподобява свободното съществително *гост*. Съпоставянето им обаче в семантично отношение показва, че компонентът *гост*- е носител на признаци, които отвеждат към глаголната лексема *гостувам*, срв.: *гост* — 1) човек, дошъл в една къща да навести и да почете домакините; 2) човек, дошъл в един град или в една страна от друго място²³; *гостувам* — 1) прекарвам някъде или у някого като гост; 2) участвувам в театрално или оперно представление на чужда трупа²⁴.

Компонентът *гост*- в изследваните сложни думи се съотнася с онази част от семантичната структура на глагола *гостувам*, която го изравнява с *гастролирам*. Освен това *гост*- се превръща в експликатор и на признак 'непостоянен, временно изпълняващ професия, назована чрез втория компонент'. Този признак е присъщ на *гост*- само в структурата на производни единици от посочения тип. Отношението между ОБ и ОП е активно отношение на С към Д (Сл → Д), т. е. Сл е носител на процесуален признак.

Неизменяемостта на първия компонент в резултат на неутрализиране на лексико-граматичната му принадлежност и препозитивната позиция е свидетелство за атрибутивната му функция. Семантичната съотнесеност с глаголи и атрибутивната функция позволяват ОСС на названията да се представи и чрез синтагми, един от компонентите на които е сегашно деятелно причастие, напр.: 'лице, помагашо на директор'; 'лице, заместващо директор'; 'лице, кандидатстващо за студент'; 'лице, стажуващо за адвокат' и 'гостуващ режисьор' (само чрез атрибутивно съчетание).

Така могат да се определят три групи названия въз основа на тяхната ОСС:

С → (Д →) С' — *помощник-директор*, *заместник-командир*;

С → (Д →) С' — *кандидат-студент*, *стажант-адвокат*;

С → Д — *гост-режисьор*, *гост-художник*.

²³ Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник, 1963.

²⁴ Пак там.

В първите два типа отношението между назоваваната субстанция и субстанцията, назовавана чрез втория компонент, е отношение между деятел — адресат и деятел — цел. В третия тип се наблюдава прост ОП, който показва, че назоваваната субстанция — лице, се намира в определено състояние, положение, обусловено от действието, на което е носител.

В резултат на семантичните промени, настъпили след включването на свободните лексеми в нова номинационна цялост, лексикалните значения на сложните думи от разглеждания тип се обогатяват с нови елементи. Напр.: значенията на съществителните с първи компоненти *заместник*- и *помощник*- съдържат признаци, които не са присъщи на семантичната структура на свободните деятелни названия *заместник* и *помощник*, напр.: *помощник-директор* е: 1) длъжност с една степен по-ниска от длъжността директор, с която се подпомагат някои от функциите на директор; 2) лицето, което заема тази длъжност; *помощник-готвач* е: готвач, който подпомага дейността на главния готвач, без да има право да поеме изцяло неговите функции; *помощник-аптекар* е: аптекар, който няма висше, а средно или полувисше фармацевтично образование и не може да поема всички функции на аптекар с висше образование (магистър); *заместник-директор* е: 1) ръководна длъжност с една степен по-ниска от длъжността директор; 2) лице, което заема тази длъжност с право при отсъствие на директора да поеме неговите функции; *заместник-командир* е: 1) ръководна длъжност с една степен по-ниска от длъжността командир; 2) лице, което заема тази длъжност с право да представя командира или да го замества, когато отсъства.

По същия начин се определя значението и на останалите названия.

Въз основа на лексикалните значения названията с първи компоненти *заместник*- и *помощник*- могат да се отнесат към две групи:

а) названия на длъжности от дадена административна йерархия и на лицата, изпълняващи тези длъжности (*заместник-министър*, *помощник-началник*);

б) названия на лица, упражняващи дадена професия, схващана и като длъжност в дадена йерархия (*помощник-аптекар*, *помощник-готвач*).

При съчетаването със съществителни имена, назоваващи лица, които заемат определена длъжност или упражняват професия, схващана и като служебен пост (срв. *министър*, *директор*, *ректор*, *кмет*, *машинист*, *аптекар* и т. н.), лексикалните единици *заместник* и *помощник* участвуват в структурата на новото название като определящ компонент, носител на семантичен признак 'степен на длъжността на назоваваното лице'. Въз основа на това значението на новата реалия може да се определи така: 'една степен по-ниско от степента на длъжността, назовавана чрез втория компонент'.

Сложните съществителни с първи компонент *заместник*-, *помощник*-, *кандидат*-, *стажант*- и др. могат да се разглеждат като образувани по модел, чийто първи компонент се повтаря. Този факт се определя преди всичко от обобщената семантика и на компонента, и на свободното деятелно название, която се реализира пълно само в съчетание с други съществителни имена.

В СБКЕ функционират няколко названия, образувани от срастването на две съществителни имена, първото от които е *експерт*: *експерт-счетоводител*, *експерт-криминалист* и др. В свободната си употреба съществителното *експерт* назовава 'вещо лице, на което се възлага да се произнесе по някой важен въпрос', и 'опитен и добър познавач на нещо'²⁵. Във формално отношение първият компонент е неизменяем, а цялото название приема сво-

²⁵ Речник на съвременния български книжовен език. Т. 1, 1955.

ята граматическа характеристика чрез втория компонент: „Двамата *експерт-счетоводители* привършиха акта от ревизията“; „По-нататък думата по претъпленieto имаха *експерт-криминалистите*“.

Въз основа на неизменяемостта на първия компонент и граматическата изменяемост на цялото название може да се смята, че този тип названия представляват също сложни думи, а не устойчиви сложни названия. Чрез изреченска парафраза се разкриват основните елементи на ономаσιологичната им семантична структура: *експерт-счетоводител* е 'счетоводител, който действа като експерт', *експерт-криминалист* — 'криминалист, който действа като експерт'.

Следователно ОБ, към която се отнася новото название, се представя от втория компонент. Чрез първия компонент названието се диференцира като видово понятие и се характеризира чрез предназначението на субстанцията — *експерт*.

Семантичната структура на *експерт* показва, че ОБ, т. е. категориалното значение на субстанцията, е 'вещо лице'. Според КБЕ 'вещо лице' е 'лице, което има специални знания в някоя област на науката, изкуството, производството и др. и е натоварено от съда или от други органи да извърши експертиза', т. е. основните семантични признаци са: 'специалист' (в дадена област), 'извършващ' 'експертиза' ('изследване на фактите и даване на заключение').

Въз основа на тези семантични признаци *експерт-счетоводител* е 'счетоводител, който*експертизира', а *експерт-криминалист* — 'криминалист, който*експертизира'.

Така *експерт* участва в структурата на сложните думи като 'носител на деятелен признак' без граматичните белези на съществителното име. Като компонент представя ОП на названието и семантично експлицира признаци на глаголна лексема. Ономаσιологичната семантична структура на названията съдържа отношение на Сл към Д(Сл→Д).

Като носител на деятелен признак компонентът *експерт* се изравнява функционално с компоненти от типа на *гост*-, а цялото название може да се разглежда с ономаσιологична семантична структура, еквивалентна на структурата на *гост-режисьор*.

Чрез срастване на две съществителни с категориален признак 'лице' са образувани и названия като *министър-председател* и *министър-президент*. Двете названия са с тждествено значение, основано на тждеството в лексикалната семантика на вторите компоненти: *председател* — 'ръководител на организация, учреждение, съвет, отдел, комисия и под.'²⁶; *президент* — *председател*, ръководител; *министър-президент* — министър-председател²⁷.

Съществителното име, мотивиращо първия от компонентите, е с неутрализиран граматични признаци на самостоятелна лексема, срв.: „В заседанието на СИБ участвуват *министър-председателите* и *министрите на външните работи* на страните-членки“ и „На приятелско посещение у нас пристигна *министър-председателят* на република Н“.

С лексемата *министър-председател* се назовава 'министър, който стои начело на (председателствува) съвета на министрите', т. е. 'министър, който е председател на министерски съвет, на правителство'. Следователно ономаσιологичната семантична структура на названието се изгражда върху ОБ, експлицирана в първия компонент, и ОП, който се определя от елемен-

²⁶ Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник.

²⁷ Пак там.

тите, уточняващи функцията на назоваваната субстанция — 'действие' + 'обект', към който е насочвано действието. В структурата на названието се експлицира само първият елемент на ОП. Експлицирането на втория елемент не се налага: екстралингвистично той е точно определен и не се променя. Връзката между двата елемента е трайна, устойчива и известна. Въз основа на това в *министър-председател* ОБ съвпада с първия компонент, а вторият — с функция на определящо, диференцира новото название по отношение на категорията *министър*.

За разлика от разгледаните по-горе названия при *министър-председател* определящият компонент е в позитивна апозиция. Той експлицира семантичен признак, който отвежда към глаголната лексема *председателствувам*. ОСС на този вид названия се определя от положението на назоваваната субстанция спрямо друга субстанция, т. е. ОСС има вид: $C \rightarrow (D \rightarrow C')$. Втората субстанция ('министерски съвет, правителство') е имплицитна в структурата на сложната дума. Нейното предполагае се определя само от знанията за извънезиковата действителност и от паралелното функциониране в езика на синтактичното съчетание *председател на министерски съвет*.

В заключение за названията, разгледани в тази част, могат да се направят следните изводи:

1. Названията, образувани от две съществителни с признаци 'лице' + 'лице', са сложни думи.
2. В ОСС на тези названия задължително се съдържа признак 'действие', експлициран в първия и по-рядко във втория компонент. Този компонент формално се свързва с деятелна свободна производна единица, а семантично — с глагола, мотивиращ съществителното.
3. Въз основа на този признак названията имат функция на професионални имена или на имена за лица, заемащи определена длъжност.
4. Определящият компонент може да бъде в препозитивна и апозитивна позиция.
5. Повторяемостта на признака 'действие' в ОСС на няколко названия определя възникването и утвърждаването на словообразователен модел с повтарящ се компонент.

3. Названия на лица, образувани от две съществителни с категориален признак 'лице' и 'нелице'

Към този тип названия — сложни съществителни — се отнасят имена като *началник-вак*, *началник-гара*, *началник-отдел*, *началник-склад* и др. Правото да се разглеждат като сложни думи произтича от първия компонент, който, макар фонетично да се покрива със самостоятелното съществително *началник* ('лице, което заема ръководна длъжност в дадена област'), формално-граматически е неизменяем. Граматически изменяем е вторият компонент и чрез него се постига граматическа оформеност на цялото название, срв.: „Моят съсед постъпи на работа в завода като *началник-склад*“; „Днес се състоя съвещание на всички *началник-отдели*“; „През този месец ще бъдат определени *началник-ваковете* по линията София—Варна“.

В СБКЕ като названия на лица със същата функция се употребяват редовно и атрибутивни съчетания със структура с ъ щ. + п р е д л о г + с ъ щ. (срв. *началник на вак*, *началник на склад*, *началник на отдел*).

При трансформация на сложните думи и на атрибутивните съчетания в синонимна изреченска парафраза се установява ОСС с основни елементи 'лице' — 'действие' — 'субстанция, обект на действието'; напр.: *началник-вак* (*началник на вак*) — 'лице (началник), което ръководи вак'; на-

чалник-отдел (*началник на отдел*) — 'лице (началник), което ръководи, управлява отдел'; *началник-склад* (*началник на склад*) — 'лице (началник), което ръководи, управлява склад'.

От трансформацията се установява, че ОБ на сложните съществителни (респ. и на съчетанията) е с категориален признак 'лице — началник', съдържащ се в семантиката на първия компонент. Първият компонент е експликатор и на семантичен признак 'действие', присъщ на лексемата *началник* в нейната свободна употреба (вж. за това и трансформационните единици — 'лице, което ръководи'). Вторият компонент е експликатор на обекта, който се обхваща от действието на субстанцията лице и я диференцира по отношение на родовото название 'началник'.

Предикативната трансформа представя и признаците, определящи ОП — 'действие (имплицитно)+обект на действието'. Тук се наблюдава сложен ОП, част от който се предполага от семантиката на първия компонент. Тази специфика на названия като *началник-влак* може да се приеме като основание за осъществяване на номинация и чрез атрибутивно словосъчетание. Различието се дължи по всяка вероятност на избора за доминиращ признак: при номинация на признак 'действие' в същността на назоваваната субстанция, свързващ с глагола *ръководя*, се създава сложна дума. Субстанциалното предпочитание, което отвежда повече към деятелното название *ръководител*, определя възникването на словосъчетание. При такава интерпретация на ОСС на номинационните единици може да се обясни възможността за съчетаване на две съществителни с апозитивна връзка между тях, без да се възприема този факт само като чуждоезиково влияние (напр. руско).

Сложните думи от разглеждания вид са лексикални единици с две знания: 'длъжност' и 'лице, което изпълнява тази длъжност'. В семантичната структура на втората номинационна функция се добавя и признакът 'пол', т. е. това е 'мъж, който изпълнява тази длъжност'. Наблюденията върху еднословните названия и синтактичните съчетания показват, че между тях съществува разлика, която най-добре се проявява при експлициране на този признак във формалната им структура. Например при заемане на длъжността от жена в синтактичното съчетание настъпват и формални изменения, срв.: „*Началничката на влака* ни извика във фургона“; „*Началничката на гарата* беше младо, току-що завършило момиче“; „В нашето предприятие работят четири *началнички на складовете*“.

Образуване на названия за лица от женски пол чрез срастване на две съществителни имена е невъзможно, срв. *'*началничка-влак*'. Невъзможно е и формално изразяване на феминален признак и в края на названието за м. р., напр.: *„*Началничката-отдел* днес свикваше съвещание“; *„*Началничките-склад* разпределяха стоките“; *„*Началничката-влак* следеше за реда в композицията“.

Този факт показва, че названията с първи компонент *началник* притежават дефективна парадигма — те назовават субстанция с категориална принадлежност 'длъжност в дадена йерархия' и 'мъж, изпълняващ тази длъжност', или обобщено — 'лице, изпълняващо тази длъжност', при което се изключва, неутрализира опозицията по семантичен признак 'пол'. Въз основа на това в семантичната структура на сложните съществителни от този тип могат да се определят следните основни елементи: *началник-влак* 'длъжност'+ 'ръководител'+ 'обект за ръководене'; *началник-влак*: 'лице'+ 'ръководител'+ 'обект за ръководене'; *началник-влак*: 'мъж'+ 'ръководител'+ 'обект за ръководене'.

Дефективността на модела за образуване на имена за ж. р. от имената за м. р. в този случай може да се обясни както с препозитивната позиция на определяемия компонент, така също и с категориалната принадлежност на съществителното, мотивиращо втория компонент — название на 'нелице'. При такова съчетаване парадигматичното изменение по признак 'пол' винаги ще се блокира.

Дефективността на модела може да се разгледа и като причина за паралелното функциониране в СБКЕ и на двата типа названия: сложни думи и атрибутивни съчетания от две съществителни с предлог.

4. Названия на нелица с детерминиран (определящ) първи компонент

Сложните съществителни със структура от посочения тип (о п р е д е л я щ о + о п р е д е л я е м о) са най-многобройната група имена, образувани чрез срастване на две свободни субстантивни лексеми. Към тях се отнасят названия, като:

блоккалендар	джазклуб	джазфестивал
блумингавтомат	скибаза	кинофестивал
вакуумизпарител	скицентър	тениссреща
вакуумпомпа	тенискорт	скиакробатика
киноапарат	джазквартет	скиспорт и др.
скишанца	скисекция	
скитрамплин	скифедерация	

Прави впечатление, че почти във всички сложни думи първият компонент съвпада фонетично с лексикални единици от чужд езиков произход (срв. *вакуум*, *джаз*, *кино*, *ски* и т.н.). Граматическата неизменяемост на първия компонент и функционирането на названията като формално езиково единство са едно от основанията тези названия да се схващат като думи, а не като синтактични съчетания, срв.: „В *скискоковете* купата спечелиха швейцарците“; „В столицата броят на *джазклубовете* непрекъснато расте“; „За студентите построиха три *тенискорта*“; „Вчера купих два *блоккалендара*“; „*Вакуумпомпите* имат широко приложение“; „Днес в *скицентъра* се състоя пресконференция“ и т. н.

Парафразирането на названията в предикативни съчетания показва не само градивните елементи на ОСС, но и възможността за определяне на три типа с оглед характера на ОСС. Напр. названия, като: *скицентър*, *скибаза*, *скисекция*, *джазклуб*, *киноапарат*, *вакуумпомпа*, *скитрамплин*, *тенискорт* и др., се характеризират с признак 'предназначение/цел' (за осъществяване на неща), определян от характера на отношението между ОБ (*център*, *база*, *клуб*, *апарат*, *помпа*, *трамплин* и т. н.) и ОП. Ономасиологичният признак обаче е сложен — съдържащ деятелен или процесуален признак (имплицитно съществуващ в знанията за действията или процесите, които стават/се извършват) — срв. 'подготвя скиори' — *скицентър*, 'произвежда вакуум' — *вакуумпомпа*, 'проектира филми' — *киноапарат* и т. н.) и обекта, който е резултат от или е обхванат от тези действия, процеси. Ономасиологичната семантична структура на названията от този тип може да се представи по следния начин:

$C \rightarrow (D < C')$ — *вакуумпомпа*, *скитрамплин*, *киноапарат*;
 $C \rightarrow | (D \rightarrow C')$ — *скицентър*, *джазклуб*, *кинофестивал*.

Друг тип представят названия, като *скиспорт*, *скискок*, *скиакробатика* и др. ОБ *старт*, *акробатика* и др. в ОСС е резултат от отношението между определено действие и средството, чрез което се реализира. В този смисъл от словообразователна гледна точка посочените названия могат да се разглеждат като резултативни имена с ОСС: $C \leftarrow (D \rightarrow)$.

Трети тип представят имена като *блоккалендар*, чиято семантика се основава на отношение за съпоставяне, сравнение. Така *блоккалендар* е 'календар с форма (вид) на блок'. Отношението между ОБ (*календар*) и ОП (*блок*) е компаративно (сравнително).

В лексико-семантичен план това са сложни думи, назоваващи предмети, места за действия, видове спорт, организирани прояви и т. н.

Паралелно с някои сложни думи от посочения тип в СБКЕ функционират еквивалентни по семантика синтактични съчетания със структура $p \text{ и } l \text{ а г а т е л н о } + \text{ с њ с њ е с т в и т е л н о}$. Тези съчетания са лексикализирани като устойчиви терминологични названия, срв.: *вакуумна помпа*, *газов генератор* и др. Поради това съществува преобладаващо схващане, че първият компонент представя основа на прилагателно име, т. е. че се мотивира от прилагателно.

Ако се приема все пак, че формално първият компонент се извежда от прилагателно име, съдържащо се в структурата на изходно атрибутивно съчетание, то посочените признаци 'предназначение', 'цел' или 'сходство' могат да се установят само между две субстанции, а на езиково равнище между две съществителни. Следователно не прилагателно, а съществително име мотивира първия компонент на разглежданите названия. Препозитивната позиция на определящия компонент го изравнява функционално с атрибут и неутрализира формално-граматичните белези на свободното съществително име.

Съществително име мотивира и компонента *ски-* в редица сложни думи, някои от които бяха посочени тук. Известно е, че думата се употребява предимно като *plurale tantum* (*ски*) и много рядко в единствено число, напр.: „Дай ми лявата *ска*.“ Прилагателно име от нея не се образува. В съчетание с други съществителни и в препозиция *ски* поема функция на атрибут, превръщайки се в неутрален от граматична гледна точка елемент, носител само на определени семантични признаци. Новите названия формално-граматично се изравняват с втория компонент, който е тяхна ономаσιологична база. Напр.: *скибаза* (ж. р.) от *ски* (pl. t.) + *база* (ж. р.), *скицентър* (м. р.) от *ски* (pl. t.) + *център* (м. р.).

В семантичен план компонентът *ски-* се изравнява със: 1) значението на свободната лексема *скиорство*, употребявана в нашия език като название на 'спортуване със ски; скиспорт' (срв. *скисекция*, *скифедерация*), 2) съществителното *ски* като неизменяем атрибутивен структурен елемент (срв. *скискок*, *скитрамплин* и др.) и 3) съществителното *скиор* в названия като *скибаза*, *скицентър* и др. Следователно компонентът *ски-* е полисемантичен. Този факт показва, че той се мотивира и семантично, и формално от съществително име. Повторяемостта на *ски-* в сложни думи с различна ОСС дава основание да се говори за продуктивен словообразователен модел в СБКЕ.

5. Названия на нелица с детерминативен (определящ) втори компонент

Към названията от този тип се отнасят сложни съществителни, които по структура и характер на връзката между двата компонента наподобяват апозитивните съчетания в СБКЕ, срв. *вагон-платформа*, *вагон-накло-*

нител, вагон-фургон, вагон-ресторант, вагон-салон и т. н. Анализът на названията от тази група разкрива интересни езикови явления и доказва несъстоятелността на някои образувания. Както се вижда от посочените примери, повечето от тези названия имат първи компонент, съотнасящ се със свободната лексема *вагон*.

Съществителното име *вагон*, употребявано свободно, е познато като название на 'железопътна кола' или 'кола, предназначена за пътници и товари по релсов път'. Поради предназначението си вагоните биват *пътнически, товарни, спални* и др. Чрез втория компонент на изследваните тук названия се уточнява специализацията (вида) на вагона и така цялото название се превръща в номинационна езикова единица на отделен вид вагони. Изключение прави само съчетанието *вагон-наклонител*. За назоваване на 'платформа с подемно-хидравлично или механично устройство за разтоварване на насипни материали от вагони чрез надлъжното или напречното им наклоняване' в СБКЕ се използва композитумът *вагононаклонител*. Следователно *вагононаклонител* е 'това, което наклонява вагони', т. е. названието е попен *agentis* с ономасиологична семантична структура, която разкрива деятелно отношение на една субстанция спрямо друга [С→(Д→С')]. Образоването на название с формална структура *вагон-наклонител* не е оправдано, тъй като по аналогия на другите названия с първи компонент *вагон* то би трябвало да се определя със значение 'вагон, който наклонява'. А това е в противоречие с извънезиковата действителност, където такава реалия не съществува.

От структурата на названието *вагон-платформа* и от значението на двата компонента в свободна употреба се определя значението — 'вагон, който е платформа или е във вид на платформа'. В СБКЕ *платформа* означава: 1) товарна каросерия на превозно средство и 2) открит товарен вагон. Следователно в семантиката на названието *вагон-платформа* се съдържа своеобразна тавтология: чрез лексикалното значение на двата компонента се установява, че обемът на понятието, назовавано с *вагон*, се включва в обема на понятието, назовавано чрез *платформа*. Поради това образуване на съчетание *вагон-платформа* като номинационна единица в СБКЕ не се налага, т. е. то не е необходимо за лексикалната система.

Така въз основа на случаи като анализирания тук може да се направи извод, че когато първият компонент се включва със семантичния си обем във втория, обикновено се създава полисемия при втория компонент в свободната му употреба и се неутрализира необходимостта от название със структура на апозитивно субстантивно съчетание.

Безспорен случай на название с функция на моновербална единица от тази група е *вагон-ресторант*. Във формално отношение *вагон-ресторант* се изравнява със сложните съществителни, образувани от срастването на две свободни имена — неизменяемост на първия компонент, граматическа изменяемост на втория, отнасяща се за цялото название, срв.: „Във *вагон-ресторанта* ще намерите винаги чай и кафе“; „В композицията освен 4 спални вагона бяха включени и два *вагон-ресторанта*“.

Вагон-ресторант е название на 'специален вид вагон, който е пригоден за ресторант (служи за ресторант)'. Тук се установява, че първият компонент експлицира ОБ, т. е. чрез него се определя категориалната принадлежност на назоваваната субстанция — *вагон*, а *-ресторант* уточнява нейното предназначение и представя ОП. Между двата компонента съществува ономасиологично отношение за предназначение, аналогично на отношението в атрибутивни съчетания, като *пътнически вагон, спален вагон, товарен вагон, туристически вагон* и др. Компонентът *-ресторант* е носител на се-

мантичен признак и изпълнява атрибутивна функция в структурата на цялото название, наподобяващо апозитивно словосъчетание. Граматическият род се определя от граматическия род на двете изходни свободни единици.

В разговорна реч е възможно изпускането на компонента *вагон*- и употреба на *ресторант* като название на същата субстанция, назовавана от сложната дума, срв.: „Ние пътувахме добре във влака — през цялото време бяхме в *ресторанта*“ (т. е. *вагон-ресторанта*). Този факт се обуславя от употребата на единица, която пояснява ситуацията в по-предишния контекст (*във влака*). Възможността за натоварване на *ресторант* със значението на цялото сложно название в такива случаи е текстуално обусловено. Така може да се обясни и възможността за конструиране на изречения като „В *ресторанта* на експресния влак може да получите винаги горещ чай и кафе“.

Върху същото ономасиологично-семантично отношение — 'предназначение' — е изградена връзката между компонентите и в названието *вагон-салон* — 'специален вагон, използван като салон' — (C → |C'). И тук ОБ е *вагон*, а ОП — *салон*. Компонентът, експлициращ ОП от ОСС, участва като носител на лексико-семантичен признак — 'предназначен за почивка и за забавления'. Следователно вторият компонент, изпълняващ функция на определящ елемент, е граматически неутрализиран наред с първия. Формално-граматическите белези в края на названието се отнасят към цялата производна единица, която представлява сложна дума, образувана от срастването на две самостоятелни съществителни имена.

Въз основа на анализираните тук сложни думи с апозитивна връзка между компонентите е ясно, че в СБКЕ при съчетаването на название за транспортно средство и название на помещение могат да се образуват моновербални лексикални единици с ономасиологичен признак 'предназначение'. Когато обектът, за който е предназначена назоваваната ситуация, е лице или пък предназначението се свързва с определено действие, състояние, тогава езиковата система реагира със създаване на атрибутивни съчетания (срв. *пътнически вагон*, *спален вагон*).

В заключение може да се каже, че сложните съществителни, названия на нелица, са разнообразни по функция, но голяма част от тях се основават на ономасиологичен признак 'предназначение', 'цел'. Поради това названията на конкретни предмети обикновено са средства за постигане на тази цел. От съществено значение за образуване на тези единици е също лексикално-семантичната структура на свободните лексеми, участващи като компоненти на сложните думи.

II. Сложни съществителни със съчинителна връзка между компонентите

В СБКЕ названията от този тип непрекъснато нарастват. С тях се назовават субстанции от различно естество. Въз основа на категориално-семантичната им принадлежност, определяна от признака 'лице', тези названия се формират в две големи групи: *названия на лица* и *названия на нелица* (срв. *касиер-домакин*, *секретар-бирник*, *кула-водоєм*, *кафе-сладкарница* и др.).

Съчинителната връзка между компонентите е основание, което осигурява сравнително по-голяма структурна и семантична самостоятелност на двата компонента на названието. От гледна точка на фонетичните белези и двата компонента са равностойни в акцентно отношение. Формалната неиз-

меняемост на първия компонент и граматичните признаци на втория, отнасящи се към цялото название, са един от критериите, определящи тези единици като сложни съществителни имена.

1. Названия на лица

Към тази категория се отнасят названия, като *секретар-бирник*, *касиер-домакин*, *акушер-гинеколог* и др.

Названието *секретар-бирник* е познато в СБКЕ с лексикалното значение 'общински чиновник', който изпълнява едновременно административна и финансова длъжност'. Съществителните имена, мотивиращи двата компонента, в свободното си функциониране означават: *секретар* — 'ръководител на канцелария, дружество или партия'²⁸; *бирник* — 'служебно лице, което събира данъци, такси и др.; данъчен агент'²⁹.

При съчетаването си те се включват със значенията 'ръководител на канцелария' и 'служебно лице, което събира данъци'. Възможността за свързване на двата компонента се определя от екстралингвистични и ономасиологично-семантични условия. В действителността съществува субстанцията лице, която съчетава двете дейности. В ономасиологичен план базата на *секретар* съвпада с базата на *бирник* — 'общински чиновник'. Названието се оформя с ОСС: $C| \leftarrow (C' + C')$. В този смисъл *секретар* и *бирник* са елементи от ОП на назоваваната субстанция, носители на семантичен признак — 'който ръководи канцеларията и урежда финансови въпроси'. Двата признака се намират в равностойно съчинително отношение помежду си и едновременно определят отличителните белези на субстанцията лице. В СБКЕ *секретар-бирник* е сложна дума, а остаряването на реалията все повече засилва за носителите на езика идиоматичния характер на значението. На същия ономасиологично-семантичен принцип е създадено и названието *касиер-домакин*.

Когато назовавана субстанция се характеризира чрез действията, които извършва, а структурата на производната единица се оформя от елементи, мотивирани от деятелни имена, първоначалната конструкция съществително + съществително може да се видоизмени и да се оформи със съединителен словообразователен формант (срв. *зидар-мазач* → *зидаромазач*, *товарач-разтоварач* → *товароразтоварач* и др.). Названията със съединителния елемент се превръщат в деятелни имена, назоваващи субстанция, която върши определено действие (срв. *зидаромазач* — 'лице, което зида и маже', *товароразтоварач* — 'лице, което товари и разтоварва'). В тези случаи първият компонент семантично се мотивира вече от глагол, а не от деятелно съществително име.

С друга ономасиологично-семантична и формална мотивировка са названия като *акушер-гинеколог*. Лексикалното значение на *акушер-гинеколог* — 'лекар, специалист по акушерство и гинекология', разкрива единица с деятелна семантика, характеризирана чрез областта, в която се проявява. Формално двата компонента се мотивират от свободни лексикални единици — съществителни, назоваващи лица, а семантично — от специалността (срв. значенията на *акушерство* и *гинекология*). Названието приема за ОБ категориалната принадлежност на лексемите *акушер* и *гинеколог*, като семантично обаче се съотнася и с названията за специалността. В този случай се наблюдава типична двойна мотивация на ОСС. Двата компонента оформ-

²⁸ Л. Андрейчин и др. Български тълковен речник.

²⁹ Речник на българския език. Т. 1, 1977.

мят формална и семантична цялост. Първият компонент е неутрализиран граматически, поради което граматичните признаци на втория компонент стават признаци на цялата езикова единица. Може да се предполага, че това се определя от тъждеството на ОБ на двете мотивиращи единици и на тяхната лексико-граматична принадлежност — названия на лица, съществителни от мъжки род. При сложни думи от типа *секретар-бирник*, *касиер-домакин*, *акушер-гинеколог* е невъзможно свързване на компонентите със съединителна гласна. Тази трансформация е допустима при съотнасяне конкретно с лексема глагол и при по-голяма обобщеност на лексикалната семантика на деятелните имена.

2. Названия на нелица

Названията от тази категория са много повече и заемат по-съществено място сред имената със съчинителна връзка между компонентите. Някои от тях са образувани отдавна в системата на СБКЕ, други непрекъснато възникват, но винаги се появяват след появяването на съответната реалия в действителността. В по-голямата си част тези сложни думи са названия на определени помещения, заведения или съоръжения (срв. *кафе-сладкарница*, *хотел-ресторант*, *вододел-водоем*, *култиватор-сеялка* и т. н.). Има основание да се предполага, че много от тях са заети като готови единици от други езици, особено от руски (срв. в български език: *кафе-бюфет*, *кафе-закусвалня*, *вход-изход*, *мачта-антена* и др., срещу руските *кафе-бюфет*, *кафе-закусочная*, *вход-выход*, *мачта-антенна* и др.). За повече от тези имена заемането им в нашия език не е необходимо, тъй като те не обогатяват лексикалната система с названия на реалии, които в български не са намерили своя езиков израз. Напр. названието *кафе-бюфет* не внася нищо ново в информацията, която се съдържа в лексемата *бюфет*, с която се именува и 'малко помещение на гара, в театър, учреждение и под., в което се продават напитки (включително и кафе), леки закуски, цигари и др.,

Създаването на номинационни единици от вида на *кафе-сладкарница*, *хотел-ресторант* и др. са обусловени от извънезиковата действителност и от структурните възможности на езика.

В СБКЕ двата компонента на *кафе-сладкарница* в свободна употреба означават заведения, в които се поднасят определен вид напитки или нещо за храна (срв. *кафе* — в едно от значенията си назовава 'заведение, дето поднасят кафе, чай и пр.; кафене'; *сладкарница* — 'заведение, в което се продават сладкиши и захарни изделия'). При възникване на нова реалия, съчетаваща признаците на двата типа заведения и с допълнителни елементи, се създават условия за появата на новото название — 'заведение, в което се поднасят кафе, чай, сладкиши и различни видове напитки — алкохолни и безалкохолни'. Ономасиологично-семантичните условия за образуването на названието се намират в идентичността (тъждеството) на ОБ — 'заведение' — за новото название и на названията, мотивиращи двата компонента (*кафе* с посоченото по-горе значение е ново образувание). Във формално отношение базата се експлицира в суфикса на втория компонент (*-ница*). Трансформацията на названието в семантично еквивалентна изреченска единица разкрива функцията на компонентите, носители на двата семантични признака, характеризиращи същността на назоваваната реалия и намиращи се в съчинителна връзка помежду си. Ако се съпоставят новото название и съставлящите го елементи в понятиен план, установява се, че в обема на новото понятие се включват изцяло обемите на другите две. Формалното единство

се проявява и в неизменяемостта на първия компонент: „В нашия град има две *кафе-сладкарници*“; „В *кафе-сладкарницата* винаги има кафе еспreso и пресни сладкиши.“ Новото название би могло да се определи като название на своеобразно родово понятие по отношение на понятията, назовавани чрез *сладкарница* и *кафене*.

Названието *хотел-ресторант* се определя винаги като образувано от две съществителни, между които има съчинително отношение: *хотел* + *ресторант*. В свободна употреба *хотел* е название на 'голяма сграда, заведение със стаи и легла за пътници', а *ресторант* — 'заведение, в което се получава храна срещу заплащане'. Субстанцията, назовавана с образуването *хотел-ресторант*, се схваща като 'заведение, което се състои от хотел (заведение, пригодено за спане) и от ресторант (заведение, пригодено за хранене)'. Следователно ОБ (категориалното значение) на новото название е също 'заведение'. ОП обаче се изгражда върху по-широк обем, включващ в себе си признаците на понятията, назовавани от *хотел* и *ресторант* в свободна употреба. Поради това двата компонента са само елементи на ОП в ОСС на сложната дума. Формално-граматическите признаци при втория компонент се отнасят за цялото название: „В новия курортен комплекс има четири *хотел-ресторанта* и пет хотела.“

В заключение може да се направи извод, че сложните съществителни със съчинителна връзка между компонентите, назоваващи лица и нелица, се образуват, когато се назовава реалия с понятиен обем, включващ обема на реалитите, назовавани от компонентите в свободна употреба. Своеобразната автономност на всяка реалия в новото цяло може да се приеме като един от факторите, определящи съчинителния характер на връзката между елементите и на езиковата единица в резултат от номинационния процес. Твърде важен фактор за номинацията представят и знанията на субекта номинатор за извънезиковата действителност. Съчетани с владенето на езиковата система, те обуславят възможността за създаване на тип номинационни единици от две съществителни имена, за изразяване на езиково равнище съществуването на две видови понятия в едно обединяващо ги родово понятие.

За цялата категория сложни съществителни имена, изследвани тук, определено може да се каже, че от първостепенно значение за тяхното създаване е лексико-семантичната структура на произвеждащите единици, които в по-голямата си част са непроизводни думи или чуждоезикови лексеми, т. е. заемки в СБКЕ. Този факт може само да потвърди огромната роля на лексиката в номинационните процеси, нейното значение за тяхното понататъшно развитие и обогатяване на езиковата система с нови словообразователни начини за лексикална номинация.

II РАЗДЕЛ. АПОЗИТИВНИ СУБСТАНТИВНИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Апозитивните субстантивни съчетания са синтактично явление, което характеризира езиковата система на СБКЕ, особено през последните няколко десетилетия, когато непрекъснато нараства и се разширява тяхната поява и употреба. Съществуването им може да се разглежда като следствие от спецификата на езика ни, от възможността да се обединяват в езикова цялост две съществителни, второто от които има детерминираща функция. Въпреки различното отношение към тях, проявявано от някои езиковеди (нужни ли са те за нашия език или трябва да останат извън нормата на СБКЕ), апозитивните съчетания представят и трябва да се разглеждат като специ-

фично явление, което засяга „не само синтаксиса на съществителното име, но изобщо целия граматически строеж на българския език, цялата система на неговото формо- и словообразуване“³⁰.

Ако за съвременния синтаксис, от гледна точка на формалната им структура, тези единици са определени като двукомпонентна езикова цялост, в която вторият компонент е с функция на приложение, то от гледна точка на теорията за езиковата номинация те представят явление, в което трябва да се решат проблеми, свързани с определяне същността и функцията им на номинационни единици, с връзката между словообразуването, синтаксиса и фразеологията на СБКЕ.

Само в ономазиологичен аспект може да се приеме твърдението, че това са образувания, в които се загубва границата между сложни съществителни и синтактични съчетания³¹.

Изследването на апозитивните субстантивни съчетания в СБКЕ показва, че от гледна точка на устойчивостта на връзката между компонентите, на способността за възпроизвеждане в речева употреба или за конструиране в речта с цел да се характеризира дадена субстанция от определена ситуация, те представят два основни типа: а) а п о з и т и в н и с ъ ч е т а н и я с ф у н к ц и я н а с л о ж н и н а з в а н и я и б) с в о б о д н и а п о з и т и в н и с ъ ч е т а н и я.

Първият тип е характерен главно за терминологичните системи на СБКЕ.

I. Апозитивни съчетания с функция на сложни названия

Този тип номинационни единици могат да се анализират и класифицират въз основа на прилагане на няколко критерия: 1) лексикално-номинативна функция на цялото название; 2) формална структура на втория компонент, който може да бъде дериват, композитум или непроеизводна лексема и 3) същност на отношенията между компонентите в ОСС на названието.

От гледна точка на лексикално-номинативната си функция апозитивните сложни названия представят н а з в а н и я н а н е л и ц а, които от своя страна могат да се делат на н а з в а н и я н а п р е д м е т и и н а з в а н и я н а ж и в и о р г а н и з м и (насекоми, риби, животни). Според формалната структура на втория компонент сложните названия от апозитивен тип се разпределят в две групи: с втори компонент производна лексема (дериват или композитум) и с втори компонент непроеизводна лексема.

1. Апозитивни сложни названия с втори компонент производна лексема

Към тях се отнасят названия на предмети (в най-широк смисъл) и названия на насекоми. В СБКЕ с много голяма активност и по-широка сфера на употреба се характеризират названията на предмети. Вторият компонент, както беше посочено, представя дериват или композитум. Към този вид названия се отнасят:

названия на предмети
автомобил — бегач
автомобил — влекач

названия на насекоми
бръмбар — бегач
бръмбар — плувец (плувач)

³⁰ Б. Н о р м а н. Словосъчетанието и словосложението — синтез от значение и форма. — Език и литература, 1973, № 1, с. 54.

³¹ К. П о ц о в. Съвременен български език. Синтаксис, С., 1963, с. 158.

автомобил — поливач
вагон — теглилка
вагон — хладилник
ракета — носител и др.

брѣмбар — стригач
брѣмбар — водолаз
брѣмбар — корояд
брѣмбар — носорог
брѣмбар — рогач и др.

Прави впечатление, че по-често като втори компоненти са застъпени лексикални единици, които от словообразователна гледна точка представят *potius agentis*. В посочените по-горе названия само *брѣмбар* — *носорог* и *брѣмбар* — *рогач* имат апозитивен компонент *poimen attributiva*.

Названията от този тип се разглеждат като синтактични езикови единици въз основа на няколко фактора:

а) граматическа изменяемост по число едновременно при двата компонента, срв.: „Дърветата бяха обелени от армия *брѣмбари* — *корояди*“; „Няма серийно производство на *ракети* — *носители*“;

б) формален израз на признака 'определеност' само при първия компонент. Този факт показва, че вторият компонент в синтактичен план изпълнява функция на приложение, срв.: „Точно в определения момент корабът се отдели от *ракетата* — *носител*“; „*Автомобилът* — *бегач* е нов модел спортна кола“; „*Брѣмбарите* — *водолази* се срещат много рядко у нас“;

в) отразяването на бройна форма за множествено число се наблюдава само при първия компонент, когато той се представя от съществително име в м. р.: „В последното рали взеха участие над 100 *автомобила* — *бегачи*“; „В ралито от България участваха трима състезатели с три *автомобила* — *бегачи*“.

Ономасиологичният семантичен анализ на апозитивните названия установява, че първият компонент представя тяхната ОБ, а вторият — ОП, напр.: *брѣмбар* — *стригач* — 'брѣмбар, който стриже (=отрязва) стъблата на растенията'.

Първият компонент отнася категориално насекомото към семейството 'брѣмбари', а вторият го характеризира чрез негов специфичен признак (действие, назовавано с глаголната лексема 'стрижа') и видово го диференцира в общата категория, поставяйки го и в опозиция на останалите видове. Така съчетанията от този тип като езикова цялост представят названия на субстанции, чиято категориална принадлежност се експлицира в първия компонент, изпълняващ функция на определяемо, а вторият компонент, с функция на определящо, има уточнително-диференциращо предназначение, т. е. той е носител на смисло-различителния признак, експликатор на белег, характеризиращ същността на назоваваната субстанция. Отношението между ОБ и ОП е деятелно. Назоваваната субстанция се характеризира със способността си да извършва определено действие (С→Д). Този признак, определян от отношението между ОБ и ОП е присъщ на всички названия, които имат способността или предназначението да извършват някакво действие или процес (срв. *вагон* — *хладилник*, *ракета* — *носител*, *брѣмбар* — *бегач*, *брѣмбар* — *корояд* и др.).

В друга част от анализираните названия отношението между ОБ и ОП може да разкрива предназначението, за което е създадена назоваваната субстанция, а цялото название в ономасиологичен семантичен аспект представя 'средство за извършване на определено действие или процес' (срв. *автомобил* — *поливач* — 'автомобил, с който се полива', *вагон* — *теглилка* — 'вагон, с който се тегли (=мери)' и др.). Като се вземе предвид, че предметите, които се назовават с апозитивни съчетания от разглеждания вид, са едновременно и вършители на действие, и средство за действие, съществува осно-

вание тези единици да бъдат сравнявани по функция с производните лексеми *nomina instrumenti*. Този факт се потвърждава и от позицията им в структурата на изречението — роля на субект и инструмент, средство за действие, присъща и на типичните *nomina instrumenti*. Напр.: „*Ракетата — носител* се издигна на определената височина“; „*С ракети — носители* се изстрелват в орбита космическите кораби и станции“; „*Автомобилът — бегач* летеше по пистата с шеметна скорост“; „Най-висока скорост се постига с *автомобил — бегач*“. Апозитивните названия на живи организми в изречението имат само функция на субект, срв. „*Бръмбарите — корояди* бяха нападнали младата брезова гора“.

Вторите компоненти в изследваните сложни названия се съотнасят с лексикални единици, които са познати и утвърдени в системата на СБКЕ, срв.: *бегач, влекач, водолаз, носител, плувец, хладилник* и т. н. Изключение прави само компонентът *стригач*, срещу който не съществува самостоятелна лексема.

Съотносимостта със свободни лексеми предполага и семантична еквивалентност с тях. В действителност обаче при съпоставяне на семантичните структури на компонентите и свободните думи се установяват различия и в лексико-семантичен и във функционален план.

Така производната единица *носител* се употребява в СБКЕ с две лексикални значения: 'човек, който носи някакво отличие или нови идеи' и 'човек или организъм, който пренася, разпространява заразни болести'. В апозитивното съчетание *ракета — носител* компонентът *носител* участва само като елемент, експлициращ инвариантното, т. е. словообразователното значение на деятелно име, мотивирано от глагола *нося* — 'този (това), който (което) носи нещо'. В съчетание с *ракета носител* се включва като структурен елемент от цялостно название, функциониращо в езиковата система със значението 'ракета, с която се изстрелват в космоса кораби, космически станции и под.'. От предварителните знания за назовавания предмет като елемент от извънезиковата действителност обектът, за който е предназначено действието, макар и имплицитен, е винаги известен. Той е определено тяло, което трябва да бъде изведено в орбита около земята или е предназначено за достигане до други небесни тела — кораб, станция, спътник и под. С други думи, съществува лексикална ограниченост при записване на обектната валенция на глагола *нося* в значението му 'изнасям, извеждам нещо в орбита'. Цялото съчетание представя название само на определен *вид ракети*. По този начин апозитивното съчетание се възприема като еднозначна, номинационна единица, насочена само към определена субстанция. Компонентът с ОСС на помен *agentis* като детерминатор представя съществен признак на субстанцията, която се назовава — нейното предназначение. Еднозначността на апозитивното название, изграждаща се на устойчивата ономаσιологична семантична връзка между компонентите, способността за възпроизводимост като цяло в речевата употреба и функцията да се назовава субстанция от действителността, характеризирани само чрез един същностен признак, който става представител на цялото понятие за предмета, отнася съчетанието *ракета — носител* към категорията на устойчивите синтактични словосъчетания, определяни в лексикологията като *с л о ж н и н а з в а н и я*.

Основание за устойчивия характер на връзката между компонентите в съчетанието *ракета — носител* представя и фактът, че двата компонента са лексеми с различна родово-граматична принадлежност: *ракета* е съществително от ж. р., а *носител* — съществително от м. р.

В изследвания езиков материал се срещат няколко апозитивни съчетания, чийто първи компонент се представя от съществителното *автомобил* с функция на ОБ. Общото значение на съществителното — 'кола, привездана в движение по безрелсов път от монтиран в нея двигател, която служи за превозване на хора и товари' — се конкретизира чрез втория компонент, в резултат на което цялото съчетание се превръща в название на нова субстанция, представляваща вид по отношение на субстанцията, назована чрез лексикалната единица *автомобил*.

При съчетанията с първи компонент *автомобил* също се наблюдава формално-структурна и частична семантична еквивалентност между вторите компоненти и свободните деятелни имена, срв.: *бегач*, *поливач* и т. н.

В лексико-семантичен план обаче и при тези названия съществуват признаци, които разграничават семантиката на втория компонент от значението на свободната единица. Например в СБКЕ съществителното име *бегач* се употребява с четири значения: 1) човек, който може да бяга бързо, изкусен в бяг; 2) спортист, който участва в бягане на дълги или на къси разстояния; 3) породист кон, който може да бяга бързо и се използва при надбягвания; 4) велосипед за надбягване. Най-близко до значението на компонента в словосъчетанието е последното значение: то се свързва с превозно средство, с което може да се развива по-висока скорост и затова се използва за надбягване. Следователно *автомобил* — *бегач* е 'автомобил, който развива най-голяма скорост и се използва при надбягвания'. Конкретното значение на *бегач*, свързано с *велосипед*, в структурата на названието се неутрализира, т. е. сменя се идиоматичността в значението на лексемата *велосипед*.

Същите процеси се наблюдават и при сложното название *автомобил* — *поливач*. В СБКЕ функционира свободната лексема *поливач*, назоваваща 'работник, който полива паркове, градини и др.' В апозитивното съчетание деятелното име се включва като втори компонент със своето инвариантно словообразователно значение: 'това, което полива'. Категориално новото название се отнася към рода на автомобилите. ОСС на апозитивното съчетание се оформя с ОБ — *автомобил* и ОП — 'който полива', експлициран чрез втория компонент. Между ОБ и ОП се установява отношение на агентивност/деятелност. Преминаването на названието в категорията на предметите определя и неговата инструментална функция, т. е. средство за действие.

Освен апозитивното съчетание със същата номинационна функция в езика функционира и производната лексема *автополивачка* — 'специално пригоден автомобил за поливане на улици, алеи, засети площи и др.' Производната лексема *автополивачка* е название на същата субстанция, получено по словообразователен път. Високата степен на продуктивност на словообразователния модел, произвеждащ имена с първи компонент *авто* със значение 'автомобилен', обикновено не създава затруднение за разбиране значението на новата единица. Разлика между лексикалната единица и апозитивното съчетание освен в начина за номинация се наблюдава и при категориалната им принадлежност, т. е. в ономаσιологичната база: при апозитивното название тя отнася към конкретно родово понятие *автомобил*, а при *автополивачка* към по-обобщено родово понятие, представляващо ОБ 'предмет — машина'. Експликатор на ОБ в производната дума е деятелният суфикс *-ачк(а)*.

Паралелното съществуване на апозитивно название и производна дума като номинационни единици може да се обясни с две основни причини: омонимията на компонентите *авто* (*автомобилен* и *автоматичен*) допуска

значение на *автополивачка* 'автоматична поливачка'; недостатъчната идиоматичност на значението на производната дума (възможност за двойна семантична интерпретация) води до предпочитане на апозитивното название.

Лексикалната единица *влекач* е позната в системата на СБКЕ като деятелно название на предметна субстанция от категорията на плавателните съдове, срв. 'параход, който тегли шлепове или безмоторни кораби'. Употребена като компонент в апозитивното словосъчетание *автомобил — влекач* тя също претърпява известни семантични промени: 1) компонентът *влекач* става носител само на инвариантното словообразователно значение на деятелното име *влекач* — 'нещо, което влечи (=тегли) друго нещо' — обикновено безмоторни превозни средства. В семантичната структура на сложното название категориалната връзка с плавателните съдове се неутрализира; 2) в състава на устойчивото апозитивно съчетание новото название чрез първия компонент се отнася към втория и характеризира нова категориална база — *автомобили*. По този начин названието се оформя с ОСС, в която ОБ е *автомобил*, а ОП — *влекач*. Отношението между базата и признака е деятелно (C→C').

Следователно тук се наблюдава също разрушаване на идиоматичността в лексикалното значение на свободната лексема, основана на връзката между точно определената база и нейния признак.

При образуването на сложни названия като *автомобил — бегач*, *автомобил — влекач*, *ракета — носител* и под. с вторите компоненти се извършват едни и същи номинационно-семантични процеси: 1) свободната лексикална единица загубва своята идиоматичност и участва като компонент, назоваващ понятие с по-широк семантичен обем, т. е. тя се представя само със своето словообразователно значение на *nomina agentis*; 2) в съчетание с лексема, схващана като название на родово понятие, деятелното име е носител само на диференциращ семантичен признак. Цялото апозитивно съчетание е название на видово понятие по отношение на понятието, назовавано чрез първия компонент. Извън структурата на апозитивните съчетания *бегач*, *влекач*, *носител* и др. не се употребяват като свободни единици, експлициращи само инвариантното си значение на *nomina agentis*. Въз основа на тези факти може да се предполага, че същински *nomina agentis* без други допълнителни семантични признаци в СБКЕ се срещат само в структурата на апозитивните названия. От това се определя и възможността за по-нататъшни промени в тяхната номинационно-лексикална функция. Напр. може да се предполага, че след окончателна лексикализация, базиреща се и на фактите от извънезиковата действителност, някои апозитивни съчетания могат да се превърнат чрез вторите си компоненти в основа за словообразователни процеси или за развиване на полисемия. Напр. възможно е *влекач* да поеме функцията на родово название по отношение на всеки вид моторно (сухоземно или водно) превозно средство, което „влечи“ други безмоторни средства. Пътят на развитие на номинационните процеси ще има следния вид: (Вж. схемата на 109 с.)

Тогава в езика ще бъдат възможни изречения като: „*Влекачите* биват най-различни по вид: автомобили, параходи, трактори и др.“

За сегашното състояние на лексикалната система на СБКЕ вторите компоненти все още не функционират като самостоятелни единици с обобщена родова семантика.

Същите ономаσιологични семантични процеси се наблюдават и при съчетанията — названия на насекоми. Повечето от тези съчетания са утвърдени терминологични български названия, срв.: *бръмбар* — *плувец* — 'вредно хищно твърдокрило насекомо, което може дълго да живее във вода'

Заслужава да се обърне внимание на втория компонент от съчетанието *брѣмбар — стригаѣ*. Беше посочено, че този компонент няма съответствие в лексикалната система на СБКЕ. Въз основа на това може да се предполага, че компонентът *стригаѣ* е възникнал при създаването на апозитивно съчетание: 'брѣмбар, който стриже'. Субстанцията се характеризира чрез действието, което тя извършва и представлява неин отличителен, диференциращ признак. Така названието се отнася към категорията на *potiŋa agentis*, която се експлицира чрез втория компонент. От анализирания досега названия с втори компонент деятелно име може да се направи извод, че тези компоненти в структурата на апозитивни съчетания или се създават (образуват) в процеса на структуриране на названието, т. е. едновременно с него и съществуват само като елементи на структурата му (срв. *брѣмбар — стригаѣ*), или се използват съществуващи в системата производни единици, които се включват в названието само със своето инвариантно словообразователно значение (срв. *брѣмбар — плувец*).

Апозитивните съчетания с такива компоненти са източник за образуване на чисти *potiŋa agentis*.

С друга връзка между ОБ и ОП са съчетанията *брѣмбар — носорог* и *брѣмбар — рогаѣ*. Тяхната ОСС се изгражда върху признака 'снабденост с', поради което те могат да бъдат отнесени към категорията на *potiŋa attributiva* (срв. *брѣмбар — носорог* — 'брѣмбар с рогче на главата', *брѣмбар — рогаѣ* — 'брѣмбар с две рогчета на главата'). При образуването на тези названия не без значение са били знанията за извънезиковата действителност, които на базата на откриване на аналогия със съществени белези на животните носорог и рогаѣ елен са позволили използването на готовите лексикални названия като компоненти на новите апозитивни съчетания. От синтактичната парафраза се вижда, че и тук лексемите *носорог* и *рогаѣ* се включват само като носители на семантични диференциращи признаци.

Към разгледаните досега апозитивни съчетания се отнася и съчетанието *ангел — хранител* с вариантност при втория компонент *ангел — пазител*. Тези съчетания са стари в системата на българския книжовен език и са свързани по произход с християнската религиозна терминология. В СБКЕ намират широка употреба в разговорната реч вече с ново, производно значение. Първият компонент е свързан със свободната лексема *ангел*, назоваваща 'свръхестествено безплътнo същество, божи вестител, изобразявано като крилат юноша'. образуването на устойчивото апозитивно съчетание *ангел — хранител (пазител)* се основава на представата, че „всеки един християнин има свой частен ангел, който при него стои и го чува, затова и се нарича ангел — хранител“³³.

В този смисъл съчетанието е название на една-единствена субстанция, характеризирана чрез действието, което тя извършва като неин специфичен отличителен белег. При съпоставяне на съчетанието в двата варианта с разгледаните досега устойчиви апозитивни съчетания се установява пълно функционално семантично и формално тъждество: 1) първият компонент е определяемо, назовава родово понятие и експлицира ОБ в ОСС на цялото название; 2) вторият компонент е определящо, еквивалентно в синтактичен план на приложение и експлицира ОП, който характеризира назоваваното понятие. От словообразователна гледна точка той представя само *potiŋa agentis*.

³³ Догматическо богословие. Превод от руски от Мелетий Зографски. Кишинев, 1869, с. 107.

Определянето на *ангел* — *хранител* и *ангел* — *пазител* като устойчиви апозитивни съчетания с функция на сложни названия се обуславя от семантичната им монолитност и от тяхната възпроизводимост като цялостна единица в потока на речта. Компонентите на тези съчетания запазват граматичните признаци на мотивиращите ги свободни единици: изменяемост по число и определеност при първия компонент, срв.: „Според християнската религия има толкова *ангели* — *хранители*, колкото са християните на земята“, „*Ангелите* — *хранители* са божии вестители, божии очи“.

В СБКЕ старото религиозно название е развило ново значение — 'човек, който се грижи за някого, бди над него, предпазва го от нещастия, бедн' ³⁴. Отдалечаването на семантиката на съчетанието от първоначалното значение приближава устойчивото название към ФЕ, в резултат на идиоматизация на цялата конструкция. Частите на съчетанието запазват граматическата изменяемост на свободните лексеми, поради което в този случай не може да се говори за формално превръщане на апозитивната конструкция в моновербална единица (дума). Следователно *ангел* — *хранител* (*пазител*) и в новото значение представя устойчиво апозитивно съчетание с функция на сложно название. Промяната в семантиката е резултат от семантичната промяна на първия компонент, който отнася вече цялото название към категорията 'названия на лица'.

2. Апозитивни названия с втори компонент непроеводна лексема

Този тип словосъчетания представят названия на предмети (в най-широк смисъл) и названия на живи организми (риби, някои видове животни). Както при първия тип — с втори компонент производна лексема, така и тук най-широко са застъпени в СБКЕ съчетанията, назоваващи предмети.

Към названията на предмети се отнасят съчетания като:

<i>автомобил</i> — <i>помпа</i>	<i>автомобил</i> — <i>амфибия</i>	<i>вагон</i> — <i>платформа</i>
<i>автомобил</i> — <i>стълба</i>	<i>велосипед</i> — <i>амфибия</i>	<i>вагон</i> — <i>цистерна</i>
	<i>самолет</i> — <i>амфибия</i>	и др.
	<i>танк</i> — <i>амфибия</i>	

Както се вижда, голяма група представят названията на моторни или безмоторни превозни средства — автомобили, вагони и др.: *автомобил* — *помпа*, *автомобил* — *стълба*, *автомобил* — *амфибия*, *вагон* — *платформа*, *вагон* — *цистерна* и др. В няколко от тях се наблюдава повтораемост във втория компонент — *амфибия*: *автомобил* — *амфибия*, *велосипед* — *амфибия*, *самолет* — *амфибия*, *танк* — *амфибия*.

Извънезиковата ситуация свидетелствува за твърде голямото видово разнообразие на превозните средства, назовавани с лексемите *автомобил* или *вагон*. От този факт се обуславя разширяването на обема на понятията, назовавани с двете лексеми, което води към обобщение на лексикалното им значение. Като резултат от това понятията 'автомобил' и 'вагон' се превръщат в родови понятия и се включват в номинацията с функцията на ОБ, срв.: *автомобил* — 'кола, привеждана в движение по безрелсов път от монтиран в нея двигател, която служи за превозване на хора и товари'; *вагон* — 'кола за превозване на товари и пътници по релсови пътища, теглена от локомотив'.

³⁴ Вж. Речник на българския език. Т. 1.

Следователно и тук в структурата на апозитивно съчетание първият компонент, представян от *автомобил* или *вагон*, е определяемо и експлицира категориално-понятната принадлежност (ОБ) на назовавания предмет, срв.: *автомобил — помпа* — 'противопожарен автомобил, снабден с пожарогасителна помпа'; *автомобил — стълба* — 'противопожарен автомобил, снабден с пожарникарска стълба'; *вагон — платформа* — 'открит товарен вагон за превозване на релси, машини и под.'; *вагон — цистерна* — 'специален вагон за превозване на течности'.

Вторият компонент е определящ и носител на диференциращ субстанциален признак, който характеризира назоваваната реалия, т. е. той експлицира ОП от ОСС на названието. В посочените и подобните на тях апозитивни съчетания вторият компонент от синтактична гледна точка има функция на приложение. Първият компонент експлицира категорията 'определеност' и бройна форма на имената от м. р. Двата компонента запазват своята граматическа самостоятелност, изразяваща се в едновременно изменение по число. Напр.: *„Автомобилът — помпа навлезе широко в употреба в противопожарната охрана“*; *„Влаковата композиция включваше три вагона — платформи и четири вагона — цистерни“*; *„Автомобилите — стълби все по-често се използват за високо монтиране на реклами“*.

В СБКЕ се срещат и производните лексеми *автостълба*, *автопомпа*. Съществуват основания да се предполага, както и при названието *автополивачка*, че появата на двете имена е вторично езиково явление. Това е било възможно само при лексикализация на посочените по-горе устойчиви апозитивни съчетания. Наличието и производителността на префиксалния модел с *авто-* (със значение 'автомобилен') също е обусловило образуването на двете производни думи. Перифразирането на лексемите в еквивалентни синтактични единици обаче дава основание да се приеме, че в този случай полупрефиксалният елемент *авто-* не означава 'автомобилен', а 'автомобил', напр. *автостълба* не е 'автомобилна стълба', а 'автомобил, снабден със стълба'; *автопомпа* не е 'автомобилна помпа', т. е. помпа за автомобил', а 'автомобил, снабден с помпа'.

Този факт е резултат от съществуването на апозитивните названия в системата на СБКЕ и от функцията на първия им компонент — ОБ в ОСС на названието. В производните единици *автостълба* и *автопомпа* съществува същата възможност, както и при *автополивачка* първият компонент да се интерпретира със значение 'автоматичен'. Тогава цялото значение на названията ще има структура 'автоматична стълба' и 'автоматична помпа', която може да се отнася към съвсем други предмети от действителността. Недостатъчната лексикализация на производни единици от посочения вид правят не само възможно паралелното им функциониране с апозитивните названия, но дори предпочитане на синтактичните номинационни единици, като недопускащи двойна семантична интерпретация.

Следователно изреченската парафраза разкрива признаците, изграждащи ОСС на новото название: *автомобил — помпа* — 'автомобил, снабден с помпа'; *автомобил — стълба* — 'автомобил, снабден със стълба'; *вагон — цистерна* — 'вагон като цистерна'; *вагон — платформа* — 'вагон като платформа'.

Така новото название се образува въз основа на ономаσιологичното отношение между две реалии, изразяващо се в признаците 'снабденост', 'притежание' или 'сравнение' с друг предмет ($C > C'$; $C \sim C'$).

Образуването на сложните названия се определя от знанията за извънезиковото кръстосване на две реалии в едно цяло, като едната става изразител на категориална принадлежност, а другата — като носител на диферен-

циращ ономаσιологичен признак, експлициращ функцията, предназначението на новия предмет. На езиково равнище номинацията се осъществява при неутрализиране на семантични признаци и от двете единици, участващи като компоненти на названията. Така от названието на 'превозно средство' (*влак, автомобил*) се неутрализира признакът 'предназначение' ('превозване на хора, товари'). Този признак се експлицира чрез предназначението на названията, участващи като втори компонент, напр.: *автомобил — помпа* е 'автомобил за потушаване на пожари'; *автомобил — стълба* — 'автомобил за работа на голяма височина'; *вагон — цистерна* — 'вагон за пренасяне и съхраняване на течности'.

Вторият компонент участва само като носител на ономаσιологичния семантичен признак. Промяната на категориалната принадлежност при вторите компоненти обуславя устойчивостта на връзката между двете съставки на съчетанията и осигурява тяхната възпроизводимост като цялостна езикова единица в потока на речта.

В СБКЕ се употребяват няколко съчетания, в които като втори компонент участва лексемата *амфибия*, срв.: *автомобил — амфибия, танк — амфибия, самолет — амфибия, велосипед — амфибия*.

Значенията на тези названия и знанията на човека за същността на назоваваните с тях предмети дават възможност те да се обединят в една лексико-семантична група с общи структурно-семантични признаци:

а) 'превозно средство' — (назовавано чрез първия компонент на съчетанието, който представя и ОБ);

б) 'среда на действие' — суша и вода или вода и въздух (имплицитно съдържаща се във втория компонент на съчетанието) и

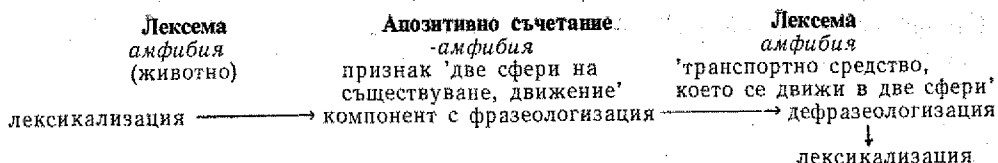
в) 'сходство' — между ОБ и ОП. ОП в тези названия се определя от средата на действието и от сравнението на назоваваната субстанция с друга субстанция.

В лексикалната система на СБКЕ *амфибия* се употребява като название на 'земноводно животно, чиито личинки дишат с хриле, а възрастните животни с дробове'. В ономаσιологичната структура на апозитивното назоваване лексемата *амфибия* се включва с част от признаците на своето лексикално значение 'способност да живее (= да се движи) в две сфери'.

Категориално-понятийният клас (ОБ), към който принадлежи реалитата, и допълнителните признаци от лексикалното значение се неутрализират. Вследствие на това става възможно съчетаването на *амфибия* с лексикални единици като *автомобил, велосипед, самолет, танк*. Тази възможност се определя и от извънлингвистичната действителност, в която съществуват предметите, назовавани чрез първия и чрез втория компонент в тяхната свободна употреба. В новия предмет, назоваван чрез апозитивното съчетание, се открива общ признак на сходство между две съвсем различни в категориално отношение реалии — две сфери на движение или съществуване.

Въз основа на това ономаσιологичното отношение между базата и признака и в този случай е отношение на сходство: *велосипед — амфибия* — 'велосипед, който е като амфибия', т. е. *С~С'*.

Съществуващите съчетания в СБКЕ са станали основа за нови деривационни процеси, при които лексикалната единица *амфибия* се е обогатила с още едно значение, т. е. превърнала се е в двузначна лексикална единица. Тя означава вече и 'транспортно средство, което може да се движи по суша и по вода или във въздух и по вода'. Пътят на промените в семантиката на лексемата *амфибия* е преминал през следните етапи:

В последния етап от развитието на номинационния процес *амфибия* се превръща в название на родово понятие, а посочените апозитивни съчетания назовават видови понятия в този род.

Следователно чрез апозитивните съчетания се създават благоприятни езикови условия за семантична деривация при вторите компоненти, което обуславя отново тяхната свободна употреба като самостоятелни лексеми, но вече с нова ОБ. Семантичният обем на понятието, назовано с лексемата *амфибия*, се разширява, а това води до генерализация на нейното значение, т. е. до увеличаване на възможностите ѝ за лексикална съчетаемост в синтагматичен план. Генерализацията в значението на думата е предпоставка за полисемантичната ѝ същност.

Беше посочено, че към апозитивните съчетания с втори компонент непроизводна лексема се отнасят и названия на живи организми — риби, някои видове животни. Тези апозитивни съчетания обикновено представляват названия на определен разред, клас или семейство, които се противопоставят за определени характерни белези на другите разреди, класове, семейства от един и същ род. Сравни апозитивните названия на различни видове риби: *риба* — *трион* — 'род риби от подразред скатове. . . със странични зъбовидни израстъци' (*Pristis*)³⁵; *риба* — *чук* — 'акулова риба, главата на която е с два масивни странични израстъка, на чиито върхове са очите' (*Sphyrna zygaena*); *риба* — *меч* — 'риба от разред костурови. . . със силно източена мечовидна челюст (*Xiphias gladius*); *риба* — *луна* — 'риба от разред сраслочелюстни със силно скъсено и сплеснато странично, в профил почти кръгло тяло' (*Mola mola*).

Още от структурата на тези (и подобните на тях) съчетания се вижда, че първият компонент (*риба*) има функцията на определяемо. Той експлицира лексико-семантичната категориална принадлежност, т. е. ОБ на назоваваната чрез съчетанието субстанция. Вторият компонент е определящ, експлициращ диференциращия признак от значението на названието. Същността на двата компонента, функцията им и отношението между тях изпъкват най-добре при трансформация на съчетанието чрез използване на изреченска парафраза. Възможност за най-точна изосемантична изреченска трансформация се получава на основата на енциклопедичната характеристика на всеки вид, напр.: *риба* — *меч* — 'риба с челюст, подобна на меч'; *риба* — *чук* — 'риба с глава, подобна на чук'; *риба* — *трион* — 'риба с израстъци, подобни на зъбците на трион'; *риба* — *луна* — 'риба с кръгло тяло, подобно на луна'.

Следователно ОСС на названията се определя от четири основни признака:

а) категориална лексико-семантична принадлежност на назоваваната субстанция (ОБ), намираща езиков израз в първия компонент на съчетанието — 'риба';

б) част от тялото на субстанцията, която притежава (съдържа) диференциращия признак, назован от втория компонент. Тази част е имплицит-

³⁵ Терминологичните значения на посочените устойчиви апозитивни словосъчетания са взети от „Енциклопедия А—Я“ (С., 1974).

на във формалната структура на апозитивното съчетание, но е елемент от неговия ОП;

в) диференциращ субстанциален признак, който се експлицира чрез втория компонент, представящ също елемент от ОП на названието;

г) отношение на сходство между назоваваната чрез съчетанието субстанция и субстанцията, назовавана от втория компонент. Това ономасиологично-семантично отношение е също имплицитно във формалната структура на устойчивото апозитивно съчетание, но е от съществено значение за неговата ОСС.

Образуването на названия като *риба — меч* и под. е типичен случай на проява на косвена номинация³⁶. Между субстанцията, назована с апозитивно синтактично съчетание, и субстанцията, представляваща диференциращ признак, се намира имплицитно опосредствувачо (съединително) звено — истинският носител на субстанциалния диференциращ признак, който в своята природна същност дава основание за свързване на двете съществителни в една езикова цялост — устойчиво съчетание. В този случай новите названия се мотивират от „природата на вещите“, като за основна понятийна база се използва понятие с точно определени видови диференциални признаци. От това пък се обуславя съотнасянето на цялото название с една-единствена реалия, а чрез косвената номинация се определя нейният субстанциален признак (*меч, трион, луна* и т. н.) по сходство.

Възможността за използване на косвена номинация и преосмисляне на езиковата форма при посочените и подобни названия се определя от знанията за извънезиковата действителност, от познаването на обектите, които се назовават и в които се открива сходство с тях. Обемът на понятието на новата реалия и този на понятията, назовани чрез лексикалните единици *меч, трион* и др., съвпадат в някои определени части, които се превръщат в признак на новото название. Връзката между двата компонента се оформя като устойчива, а названието се възпроизвежда като цялостна единица в потока на речта.

По структура названията от този тип са идентични със свободните апозитивни синтактични словосъчетания, чийто втори компонент е приложение (срв. *река Искър, град Лом* и др.).

В сравнение с останалите апозитивни съчетания с втори компонент неизводна дума и със съчетанията с втори компонент производна единица тези съчетания притежават някои специфични черти по отношение на граматичната изменяемост на вторите компоненти. Напр.: „*Рибата — чук* се среща рядко в нашите водни басейни“; „Най-силно впечатление в аквариума ми направиха *рибите — меч*“; „В преградката с надпис „*риба — луна*“ имаше две *риби — луна* и три малки *риби — трион*“.

Своята самостоятелност на лексема с всичките си граматични белези за изменение запазва само първият компонент. Вторият компонент загубва способността си да се изменя граматически и придобива функцията на собствено име. Следователно промяната в семантиката на свободната лексема при включването ѝ в състава на апозитивно съчетание води към промяна и в парадигмата ѝ на съществително име.

Апозитивните конструкции от вида *риба — меч* със своята еднозначност и устойчивост на връзката между компонентите и възпроизводимост са типични терминологични сложни названия.

³⁶ По въпроса за косвена номинация вж. Языковая номинация. Общие вопросы, 75—76.

Към тази група названия се отнася също и названието *вълк* — *кенгуру*, което се употребява за назоваване на определен вид австралийско животно — 'вълк, който е двуутробен като кенгуру' (=торбест вълк'). И тук вторият компонент е граматически неизменяем, срв.: „*Вълкът* — *кенгуру* е разпространен в Австралия“; „Отвреме-навреме по пътя към вътрешността на континента срещаме *вълци* — *кенгуру*“. Вторият компонент участва в ОСС на названието само с най-съществения си отличителен лексико-семантичен признак — 'двуутробно животно', от който следва и признакът за сходство между двата вида животни — вълк и кенгуру.

Прави впечатление, че ОСС на всички разгледани досега апозитивни названия на живи организми се изгражда въз основа на един общ признак — 'сходство' между ОБ и ОП (С~С'). Вторите компоненти са винаги граматически неизменяеми.

В СБКЕ са създадени и се употребяват устойчиви апозитивни съчетания с втори компонент непроизводна единица, които на пръв поглед изглеждат самостоятелни, отделни, без възможности за групиране с останалите съставни названия. Такива са съчетанията като:

<i>звезда</i> — <i>гигант</i>	<i>кораб</i> — <i>майка</i>	<i>град</i> — <i>държава</i>
<i>звезда</i> — <i>джудже</i>	<i>кухня</i> — <i>майка</i>	<i>глагол</i> — <i>връзка</i>
		<i>кухня</i> — <i>бокс</i> и др.

Някои от тези названия създават впечатление за случайно и неоснователно образувани съчетания, без устойчива връзка между компонентите. Анализът на всяко от тях обаче разкрива признаци, които ги обединяват в ономасиологично-семантичен план с някои от анализираните досега устойчиви апозитивни словосъчетания. Ако се вземе предвид, че това са названия на нежива материя, на предмети или на отвлечени понятия, може условно да бъдат отнесени към категорията на названията на предметите. Значителна част от тези съчетания имат вече широка употреба в СБКЕ, където функционират със следните значения: *звезда* — *гигант* — 'звезда, която има диаметър много по-голям от Слънцето'; *звезда* — *джудже* — 'звезда, която има диаметър много по-малък от Слънцето'; *кораб* — *майка* — 'кораб, който обслужва други кораби' (за лекуване на екипажи, за осигуряване на почивка, за събиране на уловена риба от рибарски кораби и т. н.); *кухня* — *майка* — 'кухня, която обслужва други кухни' (в нея се приготвя храната и след това се разнася в другите кухни); *кухня* — *бокс* — 'кухня, която има вид на бокс'; *град* — *държава* — 'град, който е със статут на държава' и т. н.

С оглед на формално-граматическата изменяемост на компонентите тези апозитивни съчетания се характеризират със запазване на формално-граматическите признаци и при двете съставки, срв.: „*Звездите* — *гиганти* се виждат и с просто око“; „Показаха ми през телескопа двете най-близки *звезди* — *джуджета*“; „*Кухните* — *майки* намират все по-голямо приложение в системата на общественото хранене“. Граматическата проява на категорията 'определеност' само при първия компонент представя неговата роля на определяемо в структурата на съчетанието.

При повечето от посочените съчетания първият компонент е носител на категориалното значение (ОБ) и ОСС на названието, а вторият изпълнява функцията на атрибут и експлицира част от ОП. Отношението между ОБ и ОП е отношение на сходство (на подобие) (С~С'), срв. *звезда* — *гигант*, *кораб* — *майка* и др. Трябва да се подчертае, че в случаи като *кораб* — *майка* съчетанието значително се доближава към фразеологичните единици. Вторият компонент при тези единици се включва като носител на обобщено

значение, почти напълно абстрахирано от значението на свободната лексема *майка*. Той назовава субстанция, която обслужва други подобни на нея субстанции. От значението на *майка* е използван само признакът 'грижа за (отглеждане на децата)'. С тази функция лексикалната единица *майка* се включва само в структурата на апозитивни названия, когато се съчетава със съществителни, назоваващи родово понятие по отношение на назоваваната чрез съчетанието реалия, срв. *корпус, завод, кухня, кораб* и под. Следователно значението, представяно от втория компонент, е конструктивно и лексикално обусловено значение.

По-различно е отношението между ОБ и ОП в структурата на съчетания като *град — държава; кухня — бокс, глагол — връзка* и под. В първите две това е отношение на притежание на част от признаците, съдържащи се в ОСС на названията, или сходство между две субстанции, срв. *държава, бокс* в самостоятелна употреба ($C > C'$; $C \sim C'$), т.е. 'град, който има статут на държава', 'кухня, която има вид на бокс'. При съчетанието *глагол — връзка* отношението между ОБ и ОП е отношение на предназначение, цел — 'глагол, който се използва за връзка' ($C \rightarrow C'$).

Към тази група съчетания може да се отнесе и спортният термин *среща — реванш*, с който се назовава 'футболен, шахматен и под. мач, който се играе за втори път с падналия противник'. Възможността за съчетаване на лексемите *среща* и *реванш* в едно цяло като название на нова реалия се определя и от екстралингвистичните условия, и от семантиката на двата компонента в свободната им употреба, срв.: *среща* — в спортната терминология е 'спортно състезание' или 'мач'; *реванш* — в спортната терминология е 'повторна игра или борба с паднал противник, за да си отвърне'.

Следователно *среща — реванш* е название на 'повторно спортно състезание (мач) за реабилитация на падналия противник'. В състава на апозитивното съчетание *реванш* се превръща в неизменяем компонент, носител само на диференциращия семантичен признак без своя собствена граматична характеристика. Сравни: „Днес в страната се играха последните *срещи — реванш* за първенството на Б футболна група“; „Днес се състояха *срещите — реванш* в шахматния турнир за европейско първенство“. Цялото съчетание приема граматичните признаци на първия (определяемия) компонент, който представя и ОБ: „Днешната *среща — реванш* завърши отново с победа на домакините“. ОП се представя от втория компонент и от отношението за предназначение, цел между ОБ и ОП ('среща за реванш — $C \rightarrow C'$). И тук, както при съчетания като *риба — меч, вълк — кенгуру* и под., вторият компонент се деграматикализира, загубва формално-граматичните си белези на свободна единица и се превръща само в носител на семантични признаци. Съществува основание да се приеме, че конструкции от този вид заемат междинно положение между думата и съчетанието.

II. Апозитивни словосъчетания с неустойчива връзка между компонентите

Словосъчетанията от този тип представят едно от най-характерните синтактични явления в СБКЕ. От ономазиологична гледна точка те са специфични единици за езикова номинация, които за разлика от думите (словесните знаци) и от устойчивите апозитивни названия не назовават (като цяло) самостоятелни субстанции, а само обозначават конкретни реалии, като актуализират в потока на речта един от техните признаци, релевантен за описваната ситуация. Този признак не изчерпва същността на съответната субстанция, не е неин единствен и постоянен квалификатор, т. е. пред-

ставител на понятието за субстанцията от действителността. В контекст, описващ друга ситуация, признакът се неутрализира и може да се замести с друг. От това се определя неустойчивият, временен характер на връзката между определяемия и определящия (апозитивен) компонент. Наблюденията върху съчетания от този тип показват, че е възможна различна степен на споеност между двата компонента, основана на значението на признака като квалификатор на обекта от извънезиковата действителност: при признак, по-близък до същностните признаци на понятието, за обозначавания денотат се реализира по-устойчива връзка с определяемия компонент (срв. *летец изпитател, летец изтребител, географ икономист, инженер химик* и т. н.), а при признак, релевантен само за определена ситуация, връзката е временна и напълно свободна (срв. *бригадир полевъд, скиор любител, агитатор комунист, лекар специалист, работник емигрант* и т. н.). Сравнително по-устойчивият характер на връзката между компонентите в апозитивните словосъчетания създава условия за повторяемост при някои от определяемите компоненти (срв. *агроном винар, агроном овощар, агроном растениевъд; инженер механик, инженер полиграфист, инженер металург* и т. н.). Лексикалната и конструктивната обусловеност за свързването на двете съществителни в едно апозитивно единство непосредствено произтичат обаче от извънезиковите явления, които съществуват обективно и независимо от мисловната човешка дейност.

От изложеното дотук следва, че апозитивните словосъчетания с неустойчива (непостоянна) връзка между компонентите могат да се групират според степента на споеност между определяемото и определящото. Въз основа на този критерий част от съчетанията са съотносими със свободните синтактични словосъчетания, а други са доближават до фразеологизирани езикови конструкции, без да се изравняват по функция с апозитивните сложни названия.

Апозитивните съчетания с непостоянна връзка между компонентите могат да характеризират субстанции лица и нелица. Апозитивният компонент е производна дума (derivat или композитум) или непроизводна лексикална единица. В самостоятелна свободна употреба той може да назовава лица и нелица. Съществуват апозитивни съчетания, в които определящият компонент не се среща самостоятелно употребяван в лексикалната система на СБКЕ.

1. Апозитивни съчетания, характеризиращи субстанции с категориален признак 'лице'

При словосъчетанията с такава функция също се наблюдава различна степен на споеност между компонентите (срв. *летец изтребител, агроном овощар, инженер химик, майстор сладкар, студент агроном, лекар специалист, художник изпълнител* и т. н.). Вторият компонент обикновено е производна единица: девербативно или десубстантивно съществително, или композитум (срв.: *музикант изпълнител, майстор копач, шлосер регулировчик, скиор любител, агроном винар, агроном растениевъд, бригадир полевъд, бригадир тракторист, инженер тухлар, инженер полиграфист, географ икономист, търговец житар* и т. н.). Непроизводните апозитивни компоненти се срещат сравнително по-рядко (срв. *инженер генерал, инженер майор* и др.).

Към съчетанията, характеризиращи субстанции лица, се отнасят още: *летец космонавт, майстор свирач, майстор строител, електрошлосер заварчик, геолог търсач, агроном мелиоратор, агроном полевъд, бригадир овчар, майстор тръбар, географ физик, инженер лейтенант, инженер ме-*

талург, инженер механик, лекар ортопед, лекар хирург, студент медик, студент филолог и др.; въстаник селянин, поет съвременник, старшина школьник, учител социалист, беглец балканджия и др.).

Апозитивните съчетания от анализирания вид са често употребими и широко разпространени в СБКЕ. За разлика от сложните думи и апозитивните устойчиви словосъчетания обаче, макар да характеризират единичен денотат, като актуализират отделен негов признак, те не функционират като единствени названия на този денотат. Вторият компонент е носител на семантичен признак, чрез който се конкретизира, актуализира ономасиологичната семантична структура на определяемия компонент според ситуацията, която се описва. Така апозитивните словосъчетания с неустойчива връзка могат да се разглеждат като номинатори на елемент (фрагмент) от по-широка ситуация. При съчетанията с по-стабилна връзка между компонентите, което определя и сравнително самостоятелната им позиция в речевия акт, може да се каже, че първият компонент е с функция на ОБ, а вторият — на ОП в рамките на ситуацията, която се описва (срв. *летец космонавт, летец изтребител; агроном винар, агроном овощар; бригадир полевод, бригадир тракторист; инженер тухлар, инженер полиграфист, инженер майор* и т. н.).

Определящите компоненти са названия на лица, които упражняват или имат някаква професия, или заемат дадена длъжност (срв. *инженер механик, летец изпитател, бригадир полевод* и т. н.). Вторият компонент има конкретизираща функция: той подчертава професионалната специализация на лицето или дейността, която то конкретно върши. Чрез втория компонент се осъществява видовата диференциация в определена родова категория на лица с еднаква професия или длъжност (срв. *агроном, инженер, летец, бригадир* и т. н.) и противопоставянето им на останалите видове професии (срв. *инженер механик — инженер полиграфист; летец изпитател — летец изтребител; бригадир полевод — бригадир овчар — бригадир тракторист* и т. н.). Семантичната функция на вторите компоненти се установява при перифразирането на апозитивните съчетания в изреченска синтактична единица, напр.: *музикант изпълнител* — 'музикант, който изпълнява музикални произведения'; *летец изпитател* — 'летец, който извършва (прави) изпитания (=изпитателни полети)'; *летец изтребител* — 'летец, който управлява изтребител'; *геолог търсач* — 'геолог, който търси нови находища'; *майстор копач* — 'майстор (=работник), който копае въглища в рудник'; *агроном растениевод* — 'агроном, който има специалност растениеводство'; *артист имитатор* — 'артист, който има специалност имитаторство'; *майстор сладкар* — 'майстор, който има специалност сладкарство'; *майстор строител* — 'майстор, който има специалност строителство'; *инженер полиграфист* — 'инженер, който има специалност полиграфия'; *лекар хирург* — 'лекар, който има специалност хирургия'; *бригадир полевод* — 'бригадир, който ръководи полеводна бригада', и т. н.

Изреченската парафраза потвърждава определящата функция на апозитивния компонент и разкрива същността на ономасиологичната връзка между него и определяемия компонент. Субстанцията 'лице', експлицирана чрез първия компонент, се характеризира: а) като 'деятел' според действието, което върши (срв. *геолог търсач, майстор копач, музикант изпълнител* и др.), чрез предназначението на своята дейност (срв. *летец изпитател*); чрез средството, с което извършва действието (срв. *летец изтребител*); чрез обекта, към който е насочена дейността (срв. *бригадир полевод* и др.); б) като 'специалист — професионалист' чрез обекта на своите действия (срв. *майстор сладкар, инженер тухлар, агроном овощар, студент филолог*

и т. н.). Така отношенията между ОБ и ОП се разкриват като: деятелни ($C \rightarrow D$) или посесивни ($C > C'$). В първия случай между базата и признака има непосредствена, а във втория — опосредствувана връзка, т. е. ОП е сложен.

Наблюденията върху този тип апозитивни съчетания показват, че определящият компонент в своята самостоятелна употреба като лексикална единица е най-често название на лице с определена професия (срв. *строител, регулировчик; винар, овощар, овчар, сладкар, тухлар; растениевъд, механик, физик; ортопед; агроном, филолог* и т. н.), деятелно название (срв. *изпълнител, копач, търсач* и др.) или производно название на предмет с функция 'средство за действие' (срв. *изтребител*).

Възможността за съчетаването на тези лексикални единици с други професионални имена се определя от два фактора: а) знанията на говорителя и слушателя за извънезиковите обекти и б) възможностите на езиковата система.

От първия фактор се определя изборът на признака, който се актуализира на езиково равнище при описание на точно определена ситуация. Вторият фактор изисква познаване на ономаσιологичната семантична структура на лексикалните единици, които се съчетават, и на възможността определена изреченска структура да се номинализира, т. е. да се изрази чрез съществително име. Номинацията е ситуационно обусловена, поради което създаденото апозитивно съчетание представя само елемент и функционира като част от по-голям синтактичен номинационен комплекс, т. е. то се реализира само в речевия акт. Този тип апозитивни съчетания не са самостоятелни номинационни единици независимо от факта, че при тях може да се срещне връзка между компонентите с по-голяма устойчивост (срв. *летец космонавт, геолог търсач* и др.) или пък повтораемост на определяемия компонент (срв. *агроном винар, агроном овощар; бригадир овчар, бригадир тракторист* и т. н.). В речта тези съчетания се включват обикновено при описание на ситуация, в която се съдържат поне два вида от определен род, или когато ситуацията допуска само един вид, който обаче е добре познат за тази ситуация (срв. „На аеродрума бяха само *летците изтребители*“; „Завършиха полетите на *летците изпитатели*“; „В експедицията тази година бяха включени само трима *геолози търсачи*“; „В моята секция има трима *географи икономисти* и двама *географи физици*“; „В залата на първите редове бяха седнали *бригадирите трактористи*, а малко по-назад се редяха *бригадирите овчари и полевъди*“). Неустойчивият характер на връзката между двата компонента се потвърждава и от възможността да се изпуска определяемият компонент при изреждане на няколко вида от един род (срв.: „Днес във факултета се състоя среща на *агрономите овчари и растениевъди*“).

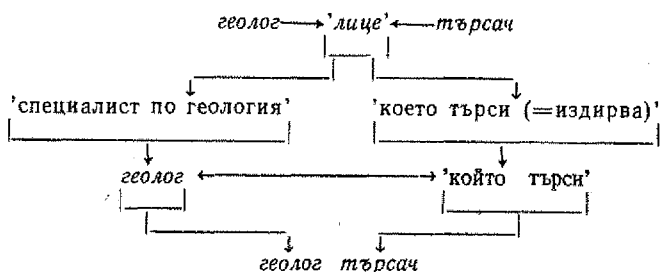
Свързването на две съществителни имена в едно апозитивно съчетание се определя, както беше посочено, и от лексикално-семантични условия, т. е. зависи и от ономаσιологичната семантична структура на двата компонента в тяхната свободна употреба. Съчетават се предимно имена, назоваващи лица с определена професия (срв. *агроном + винар*) или специализация (срв. *музикант + изпълнител*). Двете съществителни като апозитивно номинационно цяло трябва да експлицират признак, който е присъщ и на субстанцията лице, назовавана от втория компонент в неговата свободна, самостоятелна употреба, напр.: *агроном винар* 'агроном, който има специалност винарство'; *винар* — 'лице, което прави вина и търгува с вина'.

Общият елемент тук е обектът (областта) на професионалната насоченост на лицата. При *винар* той се съдържа само в част от признака на ОСС на назоваването — 'прави вина'.

Когато вторият компонент не съдържа признак 'лице', той представя название на субстанция средство, чрез което субстанцията лице, експлицирана в първия компонент, осъществява действието си (срв. *летец изстребител*).

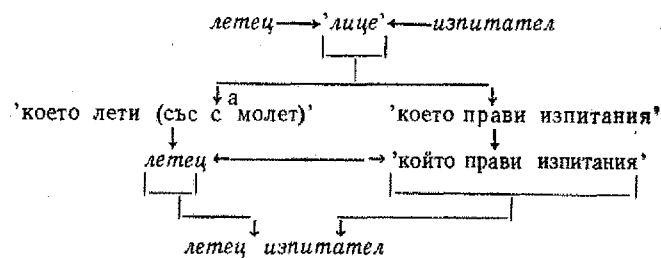
Условията за образуване на апозитивни съчетания с неустойчива връзка между компонентите могат да се проследят в следните примери:

свободни лексикални единици:

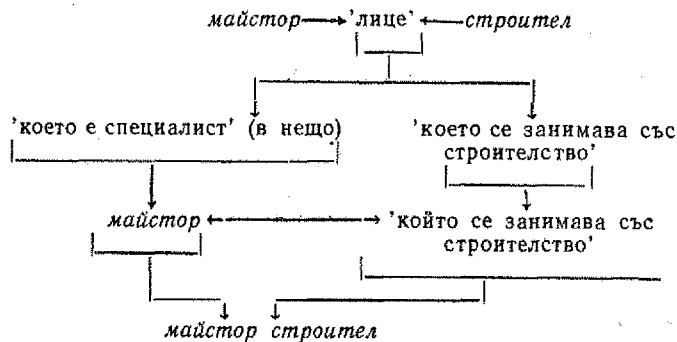
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

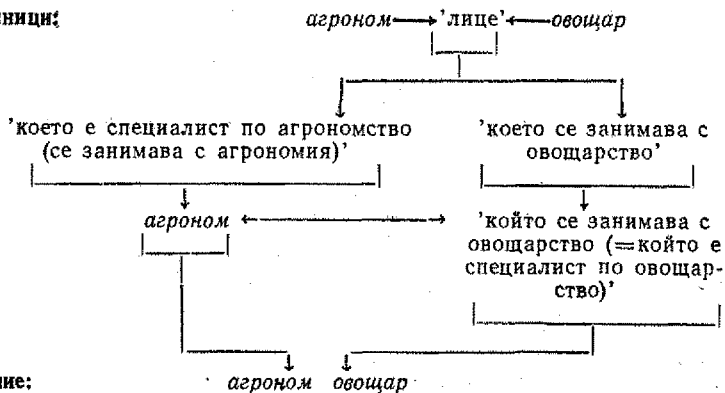
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

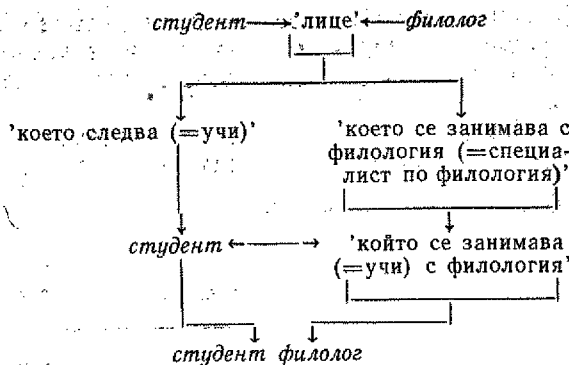
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

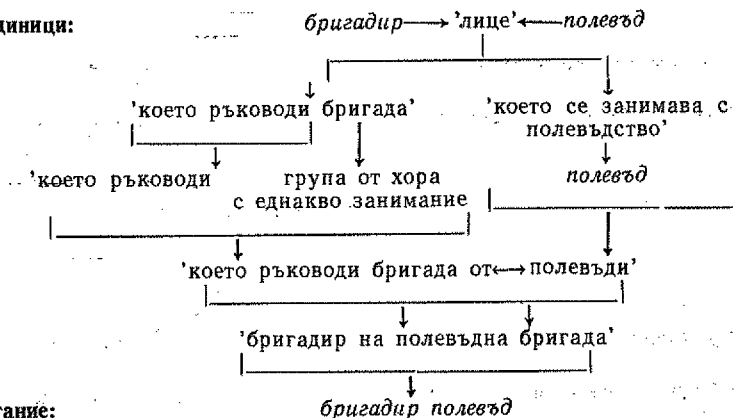
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

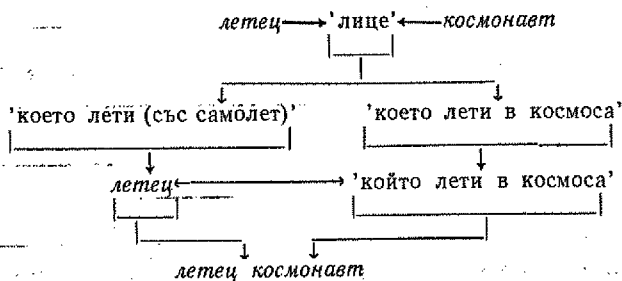
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

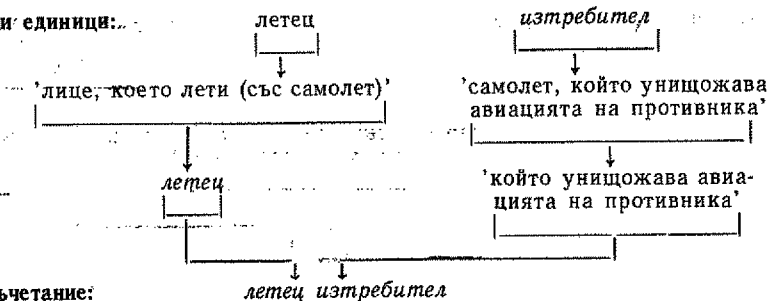
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

апозитивно словосъчетание:

От посочените примери се вижда, че вторият компонент е актуализатор само на ономасиологичен семантичен признак. В структурата на словосъчетанието той приема ОБ на първия компонент (срв. *летец изстребител*),

който сам представлява и ОБ. Образуването на апозитивни съчетания с неустойчива връзка между компонентите води до промени в ономаσιологичната семантична структура на единия от двата компонента: при определяемия компонент обикновено се неутрализира някой семантичен признак (срв. *летец космонавт*; където от структурата на *летец* се сменя средството за летене и се актуализира признакът 'пространство'), а при определящия компонент се експлицира признак с определена семантична модификация (срв. *агроном винар*, в което *винар* експлицира признак 'специалист по производство на вина, по винарство').

За изследването на апозитивните словосъчетания с непостоянна връзка между компонентите от съществено значение е отчитането и на отношението номинатор — адресат. Може да се предполага, че образуването на съчетанията се свързва до голяма степен и с неравновесието между осведомеността, знанията на говорителя (номинатор) и на слушателя (адресат). Равновесието между тях допуска наличие на елипса на лексикално равнище, т. е. отпадане на основния компонент и включване на втория в самостоятелна употреба. В контекст, предназначен за слушател със специалност агрономство, образуване на апозитивно съчетание не се налага, когато трябва да се назове специалист от дадена агрономическа област. За адресатите такива случаи са напълно естествени и ясни по значение, срв. изречения като: „Днес в Агрономическия факултет се състоя съвещание на *овощарите* и *винарите*“; „Тази година Агрономическият факултет изпрати в селското стопанство над 1000 специалисти, от които 300 са *растениевъди* и *овощари*“.

В съчетанията от този тип при определена комуникативна ситуация се създават благоприятни лингвистични условия за лексикална деривация при втория компонент в свободна самостоятелна употреба. Напр. в СБКЕ лексемата *винар* се употребява като название на 'производител или търговец на вино', а *винарство* функционира с две значения: 1) занятие и поминък на винар; 2) наука за виното. Със своето второ лексикално значение *винарство* се превръща в семантичен мотиватор на *винар* и го превръща в носител на семантичен признак 'който се е специализирал в производството на вина'. Семантичният процес, който поражда новото значение, предизвиква промяна и в ономаσιологичната база на първичното название *винар*. Базата на новото название се конкретизира, стеснява се в категориално-семантичен аспект. Лексикалната единица *винар* става название на субстанция с нови признаци: 'агроном' (ОБ) + 'специалист' + 'винарство' (ОП). По този начин елипсата на определящия компонент в апозитивното словосъчетание въз основа на по-постоянна връзка между двата компонента в съответна комуникативна ситуация може да превърне лексемата *винар* в двусемантична единица: 1) производител или търговец на вина; 2) агроном, специалист по винарство. В сегашния етап на развитие на лексикалната система на СБКЕ това е полисемия само на речево равнище.

Съществуват случаи, когато образуването на апозитивно субстантивно съчетание представя излишно претоварване на езиковата система. Съчетания от този вид трябва да се схващат като оказинални, възникнали (създадени) по всяка вероятност, за да се подчертае обектът на действието или действието като занимание на субстанцията лице. Такива са например съчетанията *търговец житар*, *дърводелец банцигар* и др. И в двата случая вторият компонент в своята свободна употреба съдържа в ономаσιологичната си семантична структура изцяло структурата на названието, представено чрез първия компонент:

търговец житар	→ търговец — 'лице, което търгува с нещо'
	→ житар — 'лице, което търгува с жито' (= търговец на жито)
дърводелец банцигар	→ дърводелец — 'лице, което изработва мебели'
	→ банцигар — 'дърводелец, който работи на банциг'.

Следователно апозитивните съчетания, при които вторият компонент в свободната си употреба съдържа в семантичната си структура семантиката на първия, трябва да се схващат като излишни образувания в нашата езикова система. Те са вторични езикови единици, които не актуализират нищо ново, не създават и условия за пораждане на полисемия.

И така в структурата на апозитивните съчетания с непостоянна връзка между компонентите определящият компонент може да претърпи семантични промени, които се обуславят от отнасянето му към друга ОБ.

В този смисъл интерес представляват съчетанията, в които определяемият компонент е съществителното име *бригадир*:

бригадир овчар
бригадир животновъд
бригадир полевъд
бригадир тракторист и др.

Съществителното *бригадир* е многозначна лексикална единица, която в посочените съчетания се включва със значението си 'ръководител на бригада в производството'. Определящите компоненти са утвърдени лексикални единици в СБКЕ със значения в свободната си употреба, както следва: *животновъд* — 'специалист по животновъдство'; *полевъд* — 'специалист по полевъдство'; *тракторист* — 'лице, което управлява (кара) трактор'; *овчар* — 1) лице, което пасе овце'; 2) лице, което отглежда овце; овцевъд.

Очевидно е, че значението на посочените четири свободни лексеми не е еквивалентно (адекватно) на значението, което имат като компоненти в апозитивно словосъчетание. Напр. *бригадир овчар* не е 'бригадир, който пасе овце' или 'бригадир, който отглежда овце', а 'бригадир на бригада, която се състои от овчари', т. е. 'бригадир на овчарска бригада'; *бригадир животновъд* не е 'бригадир, специалист по животновъдство', а 'бригадир на бригада от животновъди (на животновъдна бригада)'. Следователно вторият компонент се променя семантично в резултат на промяна в ономаσιологично-семантичната му база: общата категориална принадлежност — *potius agentis* — 'лице, което прави нещо' се конкретизира в лексико-семантичен план и се експлицира чрез компонента *бригадир*, чиято ОСС изисква или обуславя и семантичните промени във втория компонент. Вторият компонент се превръща в носител на признак, който репрезентира обекта, към който е насочена дейността от лицето, назовано чрез съществителното *бригадир*. Може да се допусне, че ОСС на първия компонент управлява промените във втория компонент. Значението на втория компонент е конструктивно и лексикално обусловено независимо от факта, че между двата компонента съществува свободна, неустойчива ономаσιологична семантична връзка.

Носители на уточняващ семантичен признак са вторите компоненти и в съчетания, като: *лекар специалист*, *лекар хирург*, *лекар ортопед*; *инженер металург*, *инженер механик*, *инженер стругар*, *инженер генерал*, *инженер лейтенант*; *студент медик*, *студент агроном*; *географ икономист*, *географ физик* и др.

Апозитивният компонент експлицира обекта на занимание, на професионална специализация на субстанцията лице, изразена чрез първия

компонент (срв. *лекар хирург* — 'лекар, който има специалност хирургия', *инженер металург* — 'инженер, който има специалност металургия', *географ икономист* — 'географ, който има специалност икономическа география'; *студент филолог* — 'студент, който следва (=учи) филология' и т. н.).

Семантичен мотиватор на определящите компоненти е съществително абстрактно, назоваващо специалност, или атрибутивно устойчиво словосъчетание, също назоваващо област на занимание (срв. *икономическа география*, *физическа география*). Посочените примери показват, че и в тези словосъчетания настъпват частични промени в ОСС на двата компонента в сравнение със свободната им употреба (срв. *лекар специалист* — 'лекар, който има специалност', и *специалист* — 'лице, което е майстор в някаква област или дейност'; *географ икономист* — 'географ, който има специалност икономическа география', и *икономист* — 'лице, което се занимава с икономика'; *студент агроном* — 'студент, който следва агрономия', и *агроном* — 'лице, което има специалност агрономия', и т. н.). Наблюдаваните семантични промени настъпват само в структурата на апозитивното съчетание, което трябва да назовава даден елемент от описваната ситуация и веднага се неутрализират, щом се промени характерът ѝ. В свободна употреба лексикалните единици, участващи като апозитивни компоненти, запазват своята първична, основна номинационна функция.

Сред изследваните апозитивни словосъчетания, характеризиращи субстанции лица, много голяма част са онези синтактични единици, в които определящият компонент запазва изцяло своята семантика и има функция само на пояснител, конкретизатор в цялата ситуация (срв. *агитатор комунист*, *работник емигрант*, *поет съвременник*, *беглец балканджия* и т. н.). Тези съчетания се създават само в потока на речта за нуждите на синтактичната номинация, чрез която говорителят трябва да предаде по-подробна информация на адресата за ситуацията, която актуализира.

Срещат се и апозитивни словосъчетания, при които вторият компонент експлицира признак, непознат или ограничен в свободната му употреба. Напр. компонентът *селянин* в съчетанието *въстаник селянин* участва като носител на признака 'представител на селячеството, на селската класа', а не като название на 'лице, което е родено в село или живее на село'. С този признак селянин се намира не в опозиция на гражданин, а на работник, с което има обща ономаσιологична семантична база — 'класова принадлежност'. В СБКЕ признакът за класова принадлежност е присъщ на съществителното *селянин* само в мн. число като събирателно име (*селяни*). Само в структурата на апозитивното словосъчетание се създават условия *селянин* да функционира като название на единичен представител на селската класа.

Апозитивните словосъчетания с неустойчива връзка между компонентите представят езикови структури, в които могат да се създават условия за семантични изменения, за нови функции на съществуващите в езика лексикални единици:

п ъ р в о — вторият компонент може да се превърне в носител (експликатор) на допълнителен семантичен признак, който не се съдържа в ономаσιологичната му семантична структура на свободна единица (срв. *агроном винар*, *агроном овощар*, *студент филолог* и т. н.); в т о р о — вторият компонент може да експлицира признак, който в свободната му употреба е граматически ограничен или изобщо непознат (срв. *летец изтребител*, *географ физик*, *бригадир полевъд*, *въстаник селянин* и др.).

За семантичните промени твърде важен фактор е ОСС на определяемия компонент. Може да се допусне, че в тези случаи се наблюдава управление на лексикалната семантика на определящия (апозитивен) компонент.

Беше посочено, че при по-стабилна връзка между двата компонента е възможно откъсване от втория компонент от апозитивното словосъчетание, който започва да функционира с нова номинационна функция самостоятелно в същия контекст, актуализиращ същата ситуация. Пътят на семантичното развитие на компонента минава през следните етапи:

а) свободна употреба с определена и утвърдена ономазиологична семантична структура;

б) промяна в ОБ при свързване с друга субстантивна лексикална единица в апозитивно словосъчетание;

в) експлициране на допълнителен, нов семантичен признак, който не съвпада напълно с ОП на думата в свободна употреба;

г) елипса (изпадане) на първия компонент като процес на съкращаване на съчетанието и включване на ОБ на съчетанието в ОСС на втория компонент;

д) функциониране на втория компонент с нова номинационна функция в речеви акт.

Пораждането на вторичното значение обаче е присъщо на лексикалните единици само в речта, при описание на строго определена ситуация и при пълно равновесие в знанията на номинатора и адресата за извънезиковата действителност.

2. Апозитивни съчетания, характеризиращи субстанции с признак 'нелице'

Съчетанията с такава функция са значителен дял от категорията на апозитивните словосъчетания с неустойчива връзка между компонентите. Принаците, присъщи на съчетанията за субстанции лица, се срещат и при апозитивните единици, характеризиращи нелица. Определящият компонент актуализира признак на субстанция, който е релевантен само за определена ситуация и се неутрализира при описание на друга. Връзката между компонентите е с различна степен на устойчивост и зависи от ролята на признака за разкриване същността на характеризираната субстанция. Вторият компонент може да бъде производна (derivat или композитум) или непроизводна (домашна или чужда) лексикална единица. Повечето от лексемите, включвани като апозитивни компоненти, са единици, свободно функциониращи в системата на СБКЕ със строго определени номинационни функции. Обикновено това са названия на субстанции предмети (в най-широк смисъл) и по-рядко названия на субстанции лица. Към апозитивните съчетания, характеризиращи субстанции нелица, се отнасят единици, като:

автомат прекъсвач

автомат словослагател

автомобил самосвал

автомобил снегориначка

апарат приемачка

апарат самоснимач

вагон самосвал

кораб ракетносец

кораб спътник

самолет автомат

самолет бомбардировач

самолет изстребител

страна износителка

страна конкурентка

страна ратификаторка
страна участничка
фирма производител
фирма износител и т. н.

От посочените примери се вижда, че съчетанията характеризират единичен денотат и актуализират негов признак, който го представя като деятел или средство за осъществяване на определена дейност, за изпълнение на определено предназначение (срв. *автомат прекъсвач*, *кораб спътник*, *автомобил снегориначка*, *фирма производител* и т. н.). Вторите компоненти са носители само на ономасиологичен семантичен признак, който характеризира ОБ, експлицирана в първия компонент. Отношението между ОБ и ОП се установява чрез изреченска парафраза, в която се експлицира и функцията на характеризираната субстанция. Напр.: *автомобил снегориначка* е 'автомобил, с който се рине сняг' (= 'който рине сняг'); *автомат прекъсвач* е 'автомат, който осъществява прекъсване' (на някаква верига); *кораб ракетоносец* е 'кораб, който носи (=превозва) ракети'; *страна износителка* е 'страна (=държава), която изнася (продукция в чужбина)'; *фирма производител* е 'фирма, която произвежда нещо', и т. н.

Както се вижда от посочените досега съчетания, вторият компонент, актуализиращ деятелен признак, може и да не е познат, т. е. да не съществува в лексикалната система на СБКЕ като свободна номинационна единица (срв. *страна ратификаторка*). Той съществува само в структурата на апозитивното субстантивно словосъчетание. От гледна точка на свободните лексеми може да се схваща като потенциална единица със статут на дума, създадена по словообразователен път.

Образуването на съчетанията, характеризиращи субстанции нелица, също поставя въпроса за нуждите и условията, които ги пораждат. Безспорно е влиянието на екстралингвистичните условия, съществуване на предмети с определено предназначение и функции в обективната действителност, които се проявяват в една или друга ситуация (например различни видове превозни средства със специално предназначение). Езиковата система при описание на съответната ситуация актуализира определен техен признак, който допълва и конкретизира ОСС на названието, осъществено в езика чрез първия компонент. Създаденото апозитивно съчетание изпълнява функция на видов диференциатор в познат предметнопонятиен клас. Възможността за обединяване на две свободни съществителни в номинационно цяло се определя от семантичните структури и на двете думи, при което вторият компонент се включва със своята инвариантна словообразователна семантика на деятелно название. Деятелният компонент се подвежда към нов семантикопонятиен клас, експлициран семантично и формално в първия компонент. Например като свободни единици в апозитивното съчетание *автомат прекъсвач* *автомат* назовава 'машина, механизъм или уредба, които самостоятелно, без помощта на човек извършва всички основни и спомагателни движения за изпълнението на някаква работа или технологически процес', а *прекъсвач* — 'устройство за прекъсване на ненатоварени или слабонатоварени електрически вериги'.

Въз основа на това *автомат прекъсвач* може да се схваща като название на 'уредба, която самостоятелно, без помощта на човек прекъсва ненатоварени или слабонатоварени електрически вериги', т. е. 'автомат за прекъсване на електрическа верига'.

В СБКЕ функционира като терминологично название и атрибутивното съчетание *автоматичен прекъсвач* — 'комутационен апарат, чрез който

автоматично се включва или изключва електрическа верига, по която протича ток, когато токът превиши определена допустима стойност'.

Следва да се приеме, че апозитивното съчетание е излишна езикова единица в СБКЕ. Създаването на двата типа съчетания обаче като названия на една и съща реалия има своята обусловеност в езикова среда. Тук изпъква въпросът за избор на признака при номинацията. И в двата случая еднословното название не е достатъчно за назоваване на новата реалия: *прекъсвач* е 'устройство за прекъсване на електрическа верига', но без да се посочва начинът на извършване на действието, т. е. *прекъсвач* съдържа в семантичната си ономаσιологична структура признаците 'действие' и 'предназначение', което го представя като *poimen instrumenti*. При актуализиране на допълнителен признак — 'самостоятелно извършване на действието', се налага включване на нов езиков елемент — прилагателното *автоматичен* или съществителното *автомат*. Образоването на двата типа номинационни единици се обуславя от отнасянето към един или друг лексико-семантичен клас, който експлицира и представлява ОБ: 'автомати' или 'прекъсвачи'. В апозитивното словосъчетание субстанцията се характеризира чрез признака за предназначение на предмета инструмент, а в атрибутивното — чрез признака за начин на извършването действие. В този смисъл може да се приеме, че и двете номинационни единици имат право на съществуване в нашия език и се намират в синонимни отношения.

С първи компонент *автомат* е и съчетанието *автомат словослагател*. В СБКЕ *словослагател* е название на субстанция на лице — 'печатарски работник, който набира букви, за да съставя думи и текст за печатане'. Лексемата *словослагател* участва като носител на деятелен признак и за резултата от действието, което се извършва. В структурата на съчетанието се неутрализира признакът 'лице' и се придобива нова лексико-семантична принадлежност 'автомат', която се отнася към категорията на названията за нелица.

Апозитивното съчетание *автомат словослагател* няма синонимно атрибутивно словосъчетание *автоматичен словослагател*, тъй като свободната лексема съдържа признак 'лице', за което е невъзможен признакът 'самостоятелно, без човешка помощ извършване на действие'. Все още в системата на СБКЕ лексикалната единица *словослагател* извън речевия акт не е адаптирала в структурата си ОБ на апозитивното словосъчетание, поради което не се е реализирало ново значение. Съчетанието *автомат словослагател* е илюстрация за образуване и функциониране на чисти *nomina agentis*, когато лексикално-семантичният категориален клас се експлицира от единица, намираща се извън структурата на производната дума.

Чрез апозитивните съчетания с агентивен втори компонент се създават и необходимите условия за генерализация на лексикалното значение³⁷ на този компонент във функцията му на свободна лексикална единица. Напр. в езика се употребяват съчетания като *автомобил самосвал* и *вагон самосвал*. Вторият компонент съществува като утвърдена лексикална единица със значение 'товарен автомобил, който има устройство за саморазтоварване'. Въз основа на това значение компонентът *автомобил* се включва с цялата си семантична структура в семантиката на втория компонент. Образоването на апозитивно съчетание в този случай е излишно. В съчетанието *вагон самосвал* деятелният компонент променя своята лексико-поня-

³⁷ В работата се приема схващането на В. Л. Силин: „в синтагматичен план генерализация означава увеличаване на лексикалната съчетаемост на думата вследствие разширяване на нейния обем“ (Лексически елипс в германских языках. Киев, 1974, с. 138).

тийна принадлежност и се превръща само в носител на признак към ономасиологична база, експлицирана в лексемата *вагон*. Може да се предположи, че съчетанието *автомобил самосвал* е вторично образувание за осъществяване на видова диференциация при описване на определена ситуация. Двете словосъчетания допускат предположение, че всяко превозно или друго товарно средство, снабдено с устройство за саморазтоварване може да се назове с лексемата *самосвал* след нейната лексикализация и отнасянето ѝ към нова ОБ — 'превозно средство'. С други думи, сбемът на понятието, назовавано със *самосвал*, се разширява и включва всички видове товарни средства, т. е. *самосвал* се превръща в название на 'товарно превозно средство (кола), което има устройство за саморазтоварване'. Стесненото значение на лексемата е 'автомобил, който се саморазтоварва'.

Съчетанието *вагон самосвал* е опит за изместване на думата *думкар*, употребявана в техническата лексика като название на 'саморазтоварващ се железопътен вагон, предназначен за превозване на насипни материали'. Апозитивното съчетание придава яснота и точност и отразява основните признаци на реалитета, която назовава. Синонимното съотношение с лексема доближава апозитивното съчетание по функция до устойчивите апозитивни названия, тъй като и признакът, експлициран чрез втория компонент, разкрива съществен признак от понятието за предмета от действителността.

Генерализация в значението на свободните лексеми може да се появи и въз основа на съчетания като *страна конкурентка*, *страна (държава) членка*, *страна участничка* и т. н.

Беше посочено, че в структурата на апозитивните субстантивни съчетания понякога се срещат компоненти, които не са познати на лексикалната система като свободни номинационни единици. Напр. в съчетанието *страна ратификаторка* вторият компонент не се среща в самостоятелна употреба. Той се създава при образуване на съчетанието и се мотивира от глагола *ратифицирам* — 'права ратификация'. А *ратификация* означава 'окончателно потвърждаване от съответните правителства на някой международен договор'. Следователно *ратификатор* е 'официален орган, който окончателно потвърждава определен договор'. Съчетанието *страна ратификаторка* при описание на съответна ситуация означава 'страна, която участва в ратификация, ратифицира определен договор'. При пълната лексикализация на съчетанието и идиоматизация на отношението между базата (*страна*) и признака (*ратификаторка*) ще стане възможно откъсването на втория компонент и заживяването му като свободна лексикална единица. Може да се предполага, че по същия път са възникнали в нашия език лексемите като *износителка* — 'страна, която прави износ' и *вносителка* — 'държава, която внася стоки от чужбина и пр.

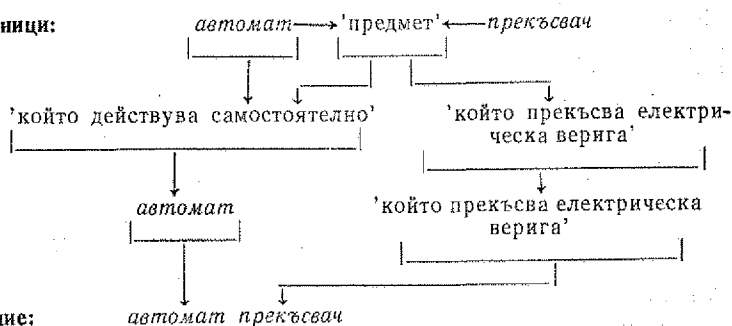
Следователно апозитивните субстантивни съчетания наред с номинационната си функция за определен фрагмент от описваната ситуация представляват езиково условие, което предполага и осигурява възможност за нови деривационно-семантични процеси и за превръщане на свободните, неустойчиви съчетания в апозитивни устойчиви названия (срв. *автомат* — *словослагател* и др.).

Трябва още веднъж да се подчертае, че при апозитивни съчетания за нелица с непостоянна връзка между компонентите определящият компонент се включва с функция на уточнител на предназначението на субстанцията, назовавана чрез първия, който представя ОБ. Това предназначение е породено от ситуационния момент и не представлява същностен номинативен признак на понятието за субстанция. Признакът се експлицира и актуализира в момента и изчезва с неутрализирането на ситуационните екстралинг-

вистични условия. Поради това отношението между базата и признака е временно, неустойчиво, което прави съчетанията невъзпроизводими, а създаващи се в речта.

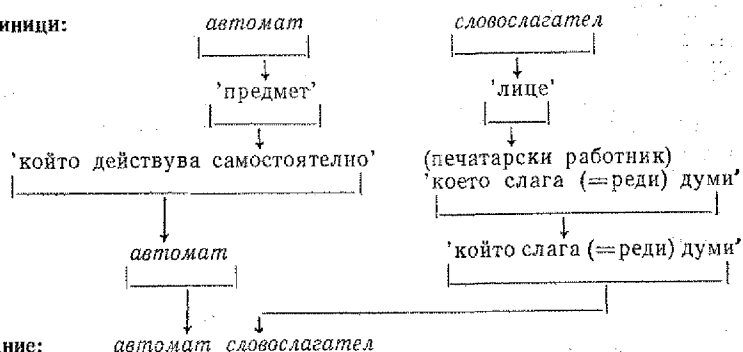
Условията, порождащи апозитивните словосъчетания, характеризирани субстанции нелица, могат да се проследят в следните примери:

свободни лексикални единици:

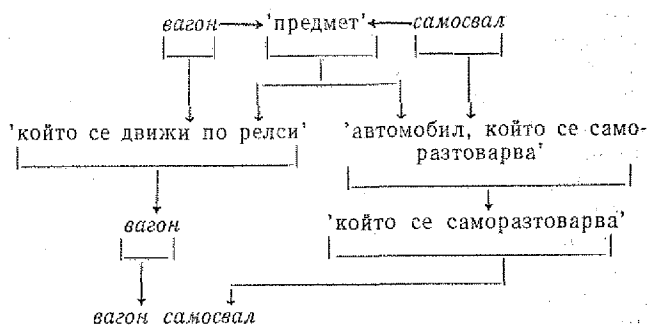
апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

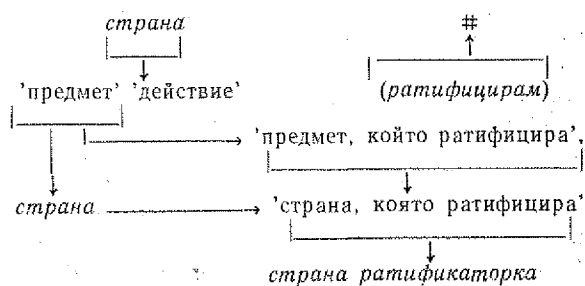
апозитивне словосъчетание:

свободни лексикални единици:

апозитивно словосъчетание:

свободни лексикални единици:

апозитивно словосъчетание:

Анализът на апозитивните съчетания с неустойчива връзка между компонентите показва, че някои от тях твърде много се доближават до устойчивите апозитивни названия. Тези съчетания се отличават с по-голяма номинационна самостоятелност, по-стабилна ономаσιологично-семантична връзка между компонентите и бърза възпроизводимост при описание на една и съща или сродни ситуации (срв: *летец космонавт, инженер химик, страна членка* и под.). Възможно е да се достигне до пълното им лексикализиране и изравняване с устойчивите апозитивни названия. Съчетания от този вид могат да се разглеждат като единици, намиращи се на границата между лексикалните и синтактичните средства за езикова номинация.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на анализа на трите типа съставни субстантивни конструкции могат да се направят редица изводи за състоянието и развитието на процесите в номинационната система на СККЕ.

На първо място трябва да се посочи, че номинацията от този тип изисква явленията да се изследват не само в чисто лингвистичен, но и в социолингвистичен аспект. Това е номинация, при която системата разкрива своите възможности да създава нови названия (за да отговаря на екстралингвистичните условия), като използва не абстрактните словообразователни категории и средства, а възможностите на собствената си лексикална система, организирани на базата на специфични синтактични конструкции. Въз основа на това образуването на названия от свързването на две съществителни имена представлява, както е прието досега у нас да се нарича³⁸, лексико-синтактична деривация. Морфологията в тази номинация е с второстепенно значение и има функция на регистратор на лексико-семантичните и синтактичните промени.

Отношението между компонентите и при трите типа наименования (сложни думи, устойчиви и неустойчиви апозитивни съчетания) е отношение на компоненти в атрибутивна синтагма — определяемо: определящо, но в различен ред. Докато при названията с функция на съчетания определящият компонент е в апозиция, при сложните съществителни имена той обикновено предхожда определяемото, както и в структурата на същинските композитуми (изключение правят само сложните думи с първи компонент *началник*).

В резултат на семантичната и формално-граматична монолитност на именните компоненти в структурата на сложната дума настъпват и редица промени от семантичен и морфологичен характер. Една от отличителните черти на сложните съществителни е пълната неутрализация на граматичните признаци на първия компонент и превръщането му в структурен елемент, носител само на семантичен признак (срв. *центърнападател, кандидат-студент, кафе-сладкарница* и др.). Нарушаването на апозитивната връзка между субстантивните имена и препозитивната позиция на определящия компонент са условие, което превръща съчетанието в дума и поражда функционално-семантичните изменения в първия компонент. Създават се условия, когато първият компонент почти напълно изменя значението си, което има в свободна употреба, и се превръща в елемент, еквивалентен на словообразователен фор-

³⁸ В последните няколко години се прави опит да се въведе нов термин за номинация чрез разделнооформени номинационни единици словосъчетания (В. л. Мурдаров. Цит. съч., 8—9 и цитираната там литература). Мурдаров приема термина "синапсий", използван от френския лингвист Е. Бенвенист.

мант (срв. сложните съществителни с първи компонент *ски-*). В тези случаи, където се наблюдава и повтораемост на компонента, може да се говори и за утвърден и продуктивен словообразователен модел.

В резултат на устойчивия характер на връзката между определящия и определяемия компонент в апозитивните сложни названия вторият компонент въпреки формалната си еквивалентност със свободна лексема е носител само на лексико-семантичен признак (срв. *автомобил — бегач, брѣмбар — плувец, ракета — носител* и др.). Този специфичен белег се проявява особено добре, когато определящият компонент се представя от деятелно име. При устойчивите сложни названия настъпва разрушаване на идиоматичната връзка между база и признак, когато свободната лексема се включва като елемент от структурата на нов вид езикова единица — словосъчетание. В резултат на промяната на базата, когато определяемият компонент от устойчивото название изпадне, се създават всички условия за пораждаване на нова лексикална единица, т. е. за развиване на полисемия.

Промяната в семантиката на лексемата апозитивен компонент в редица случаи е следствие от лексикалната съчетаемост и вида на синтактичната конструкция, т. е. новите значения могат да се разглеждат като лексикално и синтактично обусловени.

Наличието на единици (устойчиви и неустойчиви апозитивни словосъчетания) с втори компонент производна единица, която не се среща в свободна употреба (срв. *брѣмбар — стригач, страна ратификаторка* и др.), е доказателство за продуктивността на модела, а също така и за функцията му — да бъде лингвистично условие за словообразователна деривация. Фактът, че тези производни единици обикновено представляват деятелни названия, създава условия да се търси тясно взаимодействие между словообразователното и синтактичното езиково равнище: вторите компоненти (особено при опозитивни единици с неустойчиви връзка) да се разглеждат като един от типовете за номинализация на даден синтактичен комплекс в процеса на синтактична организация на текста в системата на СБКЕ³⁹.

При значително отдалечаване на втория компонент от значението на свободната лексема устойчивото название се доближава към категорията на някои видове фразеологични единици (срв. *ангел — хранител* и др.).

Свободните апозитивни словосъчетания са също интересен фактор за пораждаване на лексикална деривация. При тях най-добре се проявява възможността за лексикално управление при определяемия компонент, в резултат на което настъпват семантични изменения в определящата единица (срв. съчетанията с определяем компонент *бригадир*). В такъв аспект свободните апозитивни словосъчетания са лингвистичен фактор, който разширява възможностите на българската система за осъществяване на номинация — от генерализация на значението на втория компонент до (макар и рядко) възникване на нови думи.

Още в самото начало беше посочено, че решаването на проблема за същността на двусъставните субстантивни конструкции като езикови единици (думи или съчетания) води до решаването и на някои правописни и лексикографски проблеми.

Като се излиза от тридялбата на конструкциите, може да се направи предложение за тяхното представяне в писмен текст. При сложните думи като *центърнападателя*⁴⁰, *вакуумпмна*, *газгенератор*, *скицентър* и под., къ-

³⁹ Терминът 'номинализация' тук е употребен със значението, което влага в него полската езиковедка З. Тополинска (Z. Topolińska. Mechanizmy nominalizacji w języku polskim. — *Studia gramatyczne*, I, 1977, 175—176.

⁴⁰ Предложение за правопис на този тип номинационни единици вж. В. л. Мурда ров. Слято, полуслято и разделно писане. С., 1976.

дето първият компонент е с подчертана функция на атрибут и възможност за съотносителност и с прилагателно име, двата компонента трябва да се изписват слято. Изразяването на процесуален признак чрез първия компонент (*гост-режисьор, кандидат-студент, стажант-адвокат* и др.) или при апозиция на определящия компонент (*началник-влак*) атрибутивността се възприема по косвен път (чрез съотнасяне на първия компонент с именна глаголна форма — причастие или с предложна конструкция). Главното ударение пада върху първия компонент. В тези случаи поради наличие на своеобразна самостоятелност, особено в акцентно отношение, сложните думи могат да се пишат с тире (—). За подчертаване на семантичната монолитност на устойчивите апозитивни названия между компонентите би могло да се приеме въвеждането на голямо тире и по-голям интервал между него и компонентите (*брѣмбар — рогач, кѣща — музей*). Апозитивните съчетания с неустойчива връзка да се отразяват в писмен текст без тире.

Отразяването на двусъставните субстантивни конструкции в лексикографски трудове трябва да бъде съобразено с принципите, приети за отразяване на сложните думи, сложните названия и термини и на лексикалната и конструктивна обусловеност на значенията при свободните лексеми⁴¹.

Номинацията, осъществявана чрез разгледаните в работата двусъставни субстантивни конструкции разкрива една от страните на протичащите и непрекъснато развиващи се процеси за езиково номиниране в системата на СБКЕ. Тези процеси са пряко свързани със самото състояние на езиковата система, но се намират и под силното влияние на бурното общество и социално развитие на извънезиковата действителност. Не е случаен фактът, че най-широко разпространение изследваните конструкции имат в отделни подсистеми (главно терминологичната, производствено-техническата, а също и в обществено-политическата лексика) на книжовния език. Тези подсистеми стават център за развитие и утвърждаване на специфични начини и средства за езиково номиниране.

СЪКРАЩЕНИЯ И ЗНАЦИ

- БТР — Български тълковен речник
- Д — действие
- Е — Енциклопедия А—Я
- КБЕ — Кратка българска енциклопедия
- О — обект
- ОБ — ономасиологична база
- ОП — ономасиологичен признак
- ОСС — ономасиологична семантична структура
- РБЕ — Речник на българския език
- РСБКЕ — Речник на съвременния български книжовен език
- РЧДБЕ — Речник на чуждите думи в българския език
- С — субстанция
- СБКЕ — съвременен български книжовен език
- Сл — субстанция лице
- — деятелно отношение между две субстанции
- ┌, └ — локативно отношение между две субстанции
- | — цел, предназначение
- — средство за действие
- ∞ — отношение на подобие (сходство)
- >, < — притежание
- ←| — резултативност
- | — носител на процесуален признак
- # — неутрализиране на признак

⁴¹ Конкретна разработка за лексикографското представяне на двусъставните субстантивни конструкции поради ограничения обем на студията ще бъде представен в допълнително изследване.

ТАВТОЛОГИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Всред огромната маса фразеологични единици в българския език наблюдаваме отделни групи, които се отличават със специфична структура, в повечето случаи тясно свързана и със семантиката им. Такива са напр. компаративните фразеологизми, а също и т. нар. биномни (двойки думи) фразеологични единици. Специфичен структурен тип са и тавтологичните фразеологизми (по-нататък ТФЕ = тавтологична фразеологична единица, тавтологични фразеологични единици). Те са изследвани сравнително обстойно в съветското езикознание — както в руския, така и в немския език¹.

В българския език този структурен тип фразеологизми доскоро не беше проучван. През 1979 г. М. Караангова публикува статия², в която са изследвани в съпоставителен план тавтологичните конструкции в два сродни езика — белоруски и български. Авторката изрично отбелязва, че не всички тавтологични конструкции са ФЕ (ФЕ = фразеологична единица, фразеологични единици), и добавя, че не изчерпва всички особености на белоруските и българските ТФЕ³.

Тавтологични фразеологични единици наричаме онези фразеологизми, при които е налице повторение било на един от компонентите им — лексеми (*отгоре-отгоре; сто на сто; пет-пет ми отива*), било на еднокоренни компоненти — лексеми (*работата ми работи; живот си живее; откачи-закачи; капчана капка*). Веднага трябва да отбележим, че наред със същинските фразеологизми тук разглеждаме и фразеологизмите от преходен тип (ПФЕ = фразеологична единица от преходен тип, фразеологични единици от преходен тип), които са включени във фразеологичния речник на българския език⁴ (напр. *Подмладил съм се с младите камъни; хем шугово, хем нос навирило; Пуснали тарля под одъра, той се покачил на одъра; Според нашия Ивана намразих и светого Ивана и др.*).

Тавтологичните фразеологизми представляват интерес не само като специфична структурна група ФЕ. Проучването им е важно за теорията на фразеологията и по друга причина — те са, както подчертава В. М. Моки-

¹ Г. Селиванов. Тавтологические словосочетания как самобытные русские фразеологизмы. — РЯШ, 1955, № 3, 24—27; Л. И. Ройзензон. Русская фразеология. Самарканд, 1977, 35—72; А. М. Бушуй. Типологические серии тавтологических образований фразеологизированного характера. — Труды самаркандского гос. у-та им. Алишера Навои. Вопросы фразеологии IV. Самарканд, 1971, 35—44; Лингвистическая тавтология и ее лексикографическая кодификация. Самарканд, 1973.

² Белоруско-български фразеологични паралели. — Съпоставит. езикозн., 1979, № 2, 59—65.

³ Цит. същ., 65.

Нашето изследване за тавтологичните фразеологизми беше вече подготвено за печат, когато се запознахме с въпросната статия на М. Караангова. ТФЕ, взети от тази статия, ще отбелязваме с (Кар.)

⁴ К. Ничева, С. Спасова-Михайлова, Кр. Чолакова. Фразеологичен речник на българския език, Т. 1. С., 1974; Т. 2. С., 1975.

енко⁵, най-яркият клас ФЕ, представители на безобразните фразеологизми. При все че, както ще видим по-нататък, всред ТФЕ има и случаи на образни ФЕ, основният начин на фразеологизацията им се гради именно върху външни средства, върху повторението. Ето защо проучването им ще разкрие една неизследвана досега страна от външната експресивност при ФЕ (т. е. експресивност, която не се гради на вътрешната форма, на образа и на фразеологичното значение, а на външни, структурно-фонетични средства: повторение, рима, синтактичен паралелизъм, алитерация, наличие на синоними и антоними в структурата на съответните ФЕ)⁶.

Приемаме предложението от Ройзензон⁷ деление на тавтологизмите на два класа, а именно: 1. Редупликати — изрази, които се състоят от две еднакви или частично съвпадащи словеелемента (*зиму зимоватъ; день-деньской; еле-эле*, в български *град градя, къде—къде*) и 2. Тавтологизирани изрази, които се състоят не само от две еднакви думи, но също и от други думи (у Ройзензон без пример; срв. в български *още не заспаз сънува съни; от него душа излиза, пари не излизат*).

Тук е необходимо да направим една уговорка. Приемаме за фразеологизми само онези устойчиви словесни комплекси (УСК), които имат единно значение, получено вследствие на семантичната трансформация на компонентите им. Поради тази причина не разглеждаме като ФЕ (и респ. като ТФЕ) онези случаи на тавтологизми, които спадат към т. нар. фразеосхеми (фразеологизирани конструкции)⁸, докато Ройзензон, който слага знак на равенство между УСК и ФЕ, разглежда в посочения вече труд и подобни случаи като ТФЕ.

Ще очертаем накратко схващането ни за фразеологизирани конструкции, фразеосхемите (по-нататък ФС=фразеосхема, фразеосхеми), които според нас поначало са въвн от рамките на фразеологията. ФС са стабилизирани синтактични структури със специфични семантико-синтактични черти. При все че са нееднородни по характер (едни са съчетания, други — изречения, а трети са близки до сложните думи), те имат и нещо общо: всички са построени по определен структурен модел, имат устойчива, неизменна схема на построяване.

Според нас фразеосхемите са два типа. Първият тип има най-често задължителен лексикален компонент или компоненти, по-рядко задължителен компонент фразеологизъм или УСК (срв. със задължителен компонент предлог *с*: „идиот *с* идиот“; с два предлога — *от* и *до*: „от началото на годината *до* края на тримесечието“; със задължителен компонент ФЕ или УСК: „*И това ми било жена!*“; „*Не би сватба, не би чудо!*“). Тези задължителни компоненти, които именно „фразеологизират“ конструкцията, тъй като са устойчиви, ѝ придават някаква устойчивост, представят постоянната част на конструкцията. Изменящата се част свободно се избира от говорещия, но и тя е понякога категориално ограничена и обикновено е организирана по определен начин, напр. свободно избиращата дума се повтаря (*кино, та кино; лош не, ами лош*, и др.). Именно онези ФС, при които е налице повторение, са тавтологични.

⁵ В. М. Мокенко. Славянская фразеология. М., 1980, с. 150; „Пример за ФЕ от принципиално безобразен тип са съчетанията с тавтологична структура.“

⁶ За този вид експресивност вж. К. Ничева. Към въпроса за експресивността на фразеологичната единица (структурно-фонетични особености при някои групи фразеологични единици). — Въпроси на българската лексикология. С., 1978, 146—158.

⁷ Л. И. Ройзензон. Цит. съч., с. 36.

⁸ Вж. К. Ничева. Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език. — Език и литература, 1982, № 5, 21—36.

„Фразеологизацията“ на конструкциите от втория тип е много по-абстрактна, тъй като при тях няма задължителен лексикален компонент (компоненти) или ФЕ или УСК, а е налице само неизменен модел, неизменна схема на построяване. И тук основно средство, организиращо конструкцията, е повторението било на лексема, било на еднокоренни думи (срв. *станалото — станало; три — три; жалба жала; темни темници* и др.).

Поставяме ФС въвн от рамките на фразеологията, тъй като при тях не се наблюдава семантична трансформация на компонентите им. Веднага трябва да отбележим, че ФС, при които е настъпило подобно трансформиране, са ФЕ, възникнали на базата на съответния модел фразеосхеми. Нека да дадем примери, за да стане ясна разликата. Изразите „от Нова година до април“, „от 1 септември до края на годината“, образувани със задължителни компоненти *от . . . до*, са ФС. Обаче изразите *от Бъдни вечер до Коледа* 'съвсем малко, кратко време' и *от тъмно до тъмно* 'от ранни зори докато настане вечер, през целия ден' са вече ФЕ, тъй като при тях е налице ново значение, получено чрез семантична трансформация на компонентите им — лексеми. При това втората от двете посочени ФЕ — *от тъмно до тъмно* — е тавтологична, тъй като при нея се повтаря лексемата *тъмно*.

Ще разгледаме тавтологичните ФЕ в българския език, като ги класифицираме според особеностите им.

Най-напред ще се спрем на онези ТФЕ, които са образувани на базата на фразеосхеми.

І. ТАВТОЛОГИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ОБРАЗУВАНИ НА БАЗАТА НА ФРАЗЕОСХЕМИ ОТ ПЪРВИЯ ТИП

На базата на ФС със задължителни компоненти *от . . . до*, която означава 'а) определяне пределите на разстояние в пространството, като се посочват изходният и крайният пункт', и 'б) определяне пределите на разстояние във времето с посочване на началния и крайния момент'⁹, са образувани следните ТФЕ: чрез преосмисляне на ФС със значение а) — *от кора до кора* 'за книга, списание и под. — изцяло, напълно, от начало до край'; чрез преосмисляне на ФС със значение б) — цитираната вече по-горе *от тъмно до тъмно* и диалектната *от конец до конец* 'изцяло, всичко, подробно' (втората, както се вижда, с по-голяма абстракция). Тук ще отворим скоба, за да отбележим, че *от конец до конец* има вариант *от край до конец*. Трудно е да се каже кой от двата варианта е по-стар (и в двата думата *конец* е употребена в архаичното днес значение 'край'). Едно обаче е безспорно — *от конец до конец* е по-експресивна именно поради наличието на тавтология в структурата ѝ.

Въз основа на ФС със задължителни компоненти предлозите *от* и *на* (по-рядко *в*) обикновено между две повторени съществителни, която означава 'последователно или внезапно преминаване в пространството, времето или от един обект на друг' (срв. *от дърво на дърво; от един на друг*), са образувани следните ТФЕ: *от ухо на ухо* 'тайно от един човек на друг'; *от уста на уста* 'от човек на човек (за нещо, направило силно впечатление, което се разказва от един човек на друг . . .)'; *от дума на дума* 'в течение на разго-

⁹ Значенията на ФС са дадени обикн. по „Речник на съвременния български книжовен език (РСБКЕ)“, С., 1955—59 (поякога с известни корекции) или по „Речник на българския език (РБЕ)“, С., 1977 и сл., а значенията на ФЕ — по фразеологичния речник на бълг. език (ако са включени в него).

вора, постепенно'; срв. също тавтологизирани изрази *тръгвам от уста на уста* 'за слух, мълва . . . — започвам бързо да се разпространявам, разгласявам от човек на човек' и *ходя като прозявка от уста в (на) уста* 'за слух, мълва — бързо се разпространявам, разгласявам'; *нося се от уста на уста* '1. За слух, мълва — бързо се разпространявам, разгласявам; 2. Много се говори са някога или за нещо'. Тавтологизирани изрази са следните: *хлопам от порта на порта* (*тропам от врата на врата*) 'ходя при различни хора и настоятелно ги моля за помощ, подкрепа'; *минавам от ръка на (в) ръка* '1. Последователно съм вземан ту от един, ту от друг за кратко време; 2. Последователно бивам използван или ставам собственост ту на един, ту на друг.

Трябва да обърнем внимание на факта, че за самата разглеждана ФС е характерна тавтологична структура: повторението е едно от организиращите въпросната конструкция средства наред със задължителните компоненти *от* и *на* (докато за ФС със задължителни компоненти *от* . . . *до* не е задължително повторението на свободно избираните лексеми).

В РСБКЕ не е отразена ФС с предлог *за* между една и съща форма на едно и също съществително. Обаче А. М. Бушуй в цитираната вече статия на с. 37 сочи ТФЕ *ръка за ръка*, като я поставя в група бинарни тавтологизми¹⁰ с общо значение 'близост на някого и нещо с някого, с нещо'. Значението на *ръка за ръка* е '1. Задружно, заедно (при извършване на обща работа, дело); 2. Неразделно, неотлъчно'. Вече не значение 'близост', а 'последователност в извършване на действието', и оттам 'постепенност'¹¹ лежи в основата на значението на диалектната ТФЕ *нога за нога* 'бавно, постепенно, стъпка по стъпка'. Съвсем други, нетипични за ФС със *за* темпорални значения наблюдаваме при следните 3 ТФЕ от тази група: *днес за днес* 'в настоящия момент'; *сега за сега* 'в този момент, сега' и (живея) *ден за ден* '(живея) без мисъл, грижа или перспективи за бъдещето'.

Чрез преосмисляне на ФС със задължителен компонент *по* между две еднакви имена със значение 'последователност, постепенно, натрупване в протичането на някакво действие', срв. *лев по лев, лъжичка по лъжичка, един по един* са създадени следните ТФЕ: *крачка по крачка* 'постепенно и упорито'; *час по час* '1. Много често; 2. От време на време' и вече с много голямо преосмисляне *дума по дума* 'всичко подробно, буквално, точно', както и *буква по буква* 'съвсем точно и последователно (за нещо преразказано или прочетено устно или наум)'.¹²

На базата на ФС със задължителен предлог *до* между две еднакви форми на едно и също съществително, която означава, че 'нещо в голямо количество е ступано на едно място' (РБЕ, ръкопис), срв. *кон до коня, юнак до юнака, кръпка до кръпка, човек до човек*, са образувани бинарните ТФЕ *рамо до рамо* '1. Един до друг; 2. Заедно, задружно' и *глава до глава* '1. Много нагъсто, един до друг; 2. Интимно един до друг'. По същия модел е образуван диалектният тавтологизиран израз *Нима седи с бога коляно до коляно?* 'Възклицание, с което се изразява недоверие към думите, твърденията на някого, защото се смята, че той няма откъде да знае това, което твърди'. При изброените ТФЕ значението не е съвсем същото, както при посочените ФС, тъй като почти липсва идеята за 'много предмети', а изпъква на преден план идеята за непосредствена близост, взаимност.

¹⁰ А. М. Бушуй определя като ФЕ и устойчивите тавтологизми без семантично преосмисляне на компонентите им.

¹¹ Вж. в РБЕ (ръкопис) при предлог *за* 21 знач. Остар. и диал. Между две еднакви съществителни за означаване, че действието става в последователен ред; след, подир.

Специфични особености имат ТФЕ, образувани с предлозите *в*, *с* и *срещу*. Първата особеност при тези тавтологизми се състои в обстоятелството, че посочените предлози варират (взаимозаменят се) помежду си и така се получават по няколко варианта на тези ТФЕ. Втората особеност се състои в следното: докато при разглежданите дотук ТФЕ налице ФС, които не са ФЕ, тук съответните предлози се свързват с ограничен кръг от думи, част от които са дори от един семантичен кръг — соматизми са (лице, очи, гърди) наред със съществителното *врата*. Поради това се получават няколко еднотипни ТФЕ, а не се наблюдават случаи, които да са вън от рамките на фразеологията, т. е. ФС, както е при останалите разгледани по-горе ТФЕ. Общото значение на ТФЕ от разглежданата група е 'непосредствена близост на някого и нещо с някого, нещо', срв. *лице с (в, срещу) лице* '1. Непосредствено срещу някого, един срещу друг; 2. В непосредствен контакт, досег, в непосредствени отношения с някого или нещо'; *очи в (с, срещу) очи* '1. Лично, непосредствено; 2. Насаме с някого'; *гърди срещу гърди* 'в ръкопашен бой; един срещу друг'; *врата във врата съм с някого* 'живея съвсем близко до някого, в най-близко съседство с някого'.

Изолриано от модела на въпросната група ТФЕ е значението на *един с един*. 'Вотриц. изр. Никой с никого (употребява се, за да се подчертае разлика, несходство)'.

Фразеосхема със задължителен компонент *не* между повторени имена, наречия или глаголи със значение 'въпреки, независимо от онова, което се изразява с повторената част на конструкцията с *не*, действието, за което става дума в следващото изречение ще се извърши или се е извършило, извършва се', срв. „Студ не студ, ще излеза“, лежи в основата на следните тавтологизирани изрази: *Пениш се, не пениш се, ще те изям, <парички съм дал>* 'употребява се, когато някой и да му е неприятно нещо го прави, защото сам го е искал' с вариант *Пениш се, не пениш, ще те ям, <пари съм дал>* и диалектния вариант *Пениш се, не пениш се, ќе те ядам, <пари съм дал>* и *Ял, не ял — три и половина <дал>* (с наличие и на рима) 'употребява се, когато трябва да се заплати скъпо, макар и да не е било много яденето'.

Както видяхме, почти във всички разгледани случаи и съответните ФС са тавтологични. Изключение прави само фразеосхемата с *от . . . до* в двете ѝ значения и фразеосхемата с *от . . . на*, при която срещаме и случаи без повторение, наред с тези с повторение. Освен това значенията на ТФЕ не винаги напълно съвпадат със значението на съответните ФС, на базата на които са образувани, а в отделни случаи имат свои специфични особености.

II. ТАВТОЛОГИЧНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ, ОБРАЗУВАНИ НА БАЗАТА НА ФРАЗЕОСХЕМИ ОТ ВТОРИЯ ТИП

Повечето ТФЕ, образувани на базата на ФС от втория тип, са получени чрез семантична трансформация на ФС, създадени по модел с помощта на синтактични средства, по-точно с помощта на т. нар. *figura etymologica*. За въпросните фразеосхеми е характерно повторението на еднокоренни най-вече вербално-именни лексеми, и то лексеми, свързани по определен начин в изречението. Някои изследвачи наричат тавтологичните комплекси от този тип етимологически¹².

¹² А. М. Бушуй. Лингвистическая тавтология . . . , с. 10.

А. ТФЕ, образувани на базата на ФС, изградени с помощта на синтактични средства

1. Една група ТФЕ са образувани на базата на ФС¹³ с модел е д н о к о р е н н и п о д л о г и с к а з у е м о, срв. *зора сезазори; бухал бухна*. Такива са *брѣмбари брѣмчат в главата ми* 'глупав, лекомислен, несериозен съм' и диалектните ТФЕ *работата ми работи* 'наред ми е всичко, успявам'; *Пукница те пукнала!* Във 2 и 3 л. 'Да умреш от пиянство!' и общоупотребимата *Пала те палила!* Във 2 и 3 л. 'Възклицание за изразяване укор, яд спрямо някого'. Диалектна е *Жегло да го жегне!* 'Като възклицание за изразяване на негодувание, несъгласие, когато някой съвсем млад, без да му е още време, иска да се жени' (глаголът *жегна* означава 'удрам, бия с жегъл (жегло), с тояга'). Тук ще отбележим, че въпросната ТФЕ има вариант *Жегло да го тѣрти*, който е по-слабо експресивен от тавтологичния вариант. Вероятно тавтологичният вариант е вторичен, създаден именно с цел да се усили експресията. Разгледаните дотук ТФЕ са редулики. От същия тип е и *не е тѣпнал тѣпана (тѣпнал ли е тѣпана)* 'не е толкова належащо да се извърши веднага, в момента'. Тази ТФЕ има вариант *не е претупал тѣпана*, при който еднокоренният глагол е префигиран. С по-друго значение е диалектният тавтологизиран израз *претупа и тоз тѣпан* 'и това мина, и тая работа се свърши'. Диалектна е и *не ми тѣрпи тѣрпилото* (зарегистрирана от П. Р. Славейков в „Български притчи или пословици и характерни думи“, Пловдив, 1897, под формата *тѣрпи ли ми тѣрпилото*) 'много съм нетѣрпелив', а също *кукна ми кукото* 'чака ме голям успех'. Други тавтологизирани изрази: диалектните клетви *Да ти бухне бухал на къщата!*; *Да ти бухне бухал на комина!*; *Бухали и кукумявки в къщата ти да бухат!* Обикн. във 2 и 3 л. 'да умреш и да ти запустее домът'. Диалектните *ужилила ме жилка за езика* 'понапил съм се и мъчно говоря' (Кар. 63); *Бухали бухали вътре* 'за празна голяма къща'; *агупска треска ме тресе* 'много съм изплашен'; *на сухо ми свири свирката* 'върша работа, от която няма никаква полза'; *Плен се плени, баба се реши* 'за човек, който проявява пълно безгрижие, който нехае дори и в най-сърдбоносните, трагични моменти'. С по-широка употреба са следните ТФЕ: *откакто свят светува* 'от много отдавна, откакто има живи хора на земята'; *докато свят светува* 'докато има хора на земята'; *една ни е <люлка> залюляла* 'имаме еднаква участ, еднакво лоша съдба'; *каквато ме <е> люлка залюляла, такава ще ме долюлее* (с повторение на два еднокоренни глагола) 'каквото е животът ми на младина, такъв е и на старост, цял живот тегля'; *Кога се село засели, кога ли псета лавнаха* (подигр.) 'за човек, който отскоро е постигнал или придобил нещо, а се големее, възгордял се е, като че ли го има от много отдавна, като че ли е много опитен' (Кар. 63); *Не учи баба как се дете бави* (ирон.) 'употребява се, когато някой дава съвети на човек, много по-опитен и обигран от него, който по-добре знае как трябва да постъпи'.

2. Друга група ТФЕ са образувани по модел на ФС п р я к о д о п ъ л н е н и е + е д н о к о р е н н о с к а з у е м о, срв. *жалба жаля, делба ще делим*. За този модел е характерно, че прякото допълнение стои пред сказуемото. При повечето ТФЕ от тази група въпросната закономерност е спазена, срв. *няма век да векувам* (диал.). '1. Няма вечно да съм жив; 2. Няма вечно да съм в едно и също положение или вечно да бъда някъде'; а също *град градя*. Тази ТФЕ има и нефразеологизирано значение, т. е. тя е обра-

¹³ Обстойна характеристика на ФС вж. К. Н и ч е в а. Фразеосхеми (фразеологизирани конструкции) в българския език.

зувана не на базата на съответен модел на ФС, както е при останалите ТФЕ, а чрез преосмисляне на съответния комплекс от лексеми, образувани по модела на тази ФС, срв. ФС „Град градила самовила“, където компонентите *град* и *градя* палят значението си, и вече преосмисленото значение 'на ТФЕ *град градя* '1. Върху някого. Възлагам големи надежди върху някого' и 2) За някого (диал.) Закрилям, паля някога да не го сполети неприятност'. ТФЕ със словоред, при който сказуемото е на първо място: *броя брониците* 'не работя, безделнича и гладувам'; *бия отбой* (Кар. 63); *блъскам си блъските* 'мъча се, старая се да постигна нещо' (вероятно авторска ФЕ, среща се само у В. Мутафчиева); срв. също словоред в тавтологизирани изрази: *още не заспал, сънува съни* (ирон.) 'самохвалец е'; *не видя бяло видело* (диал.) 'имам тежък, безрадостен живот'. Тавтологизиран израз, който не е създаден точно по модела на ФС, е диалектната единица *Купи му брънкалка и пусти го да брънка* 'за глупав, наивен човек'. Общопотребими ТФЕ от тази група са: *живот <си> живея (живота си живея)* 'намирам се при много благоприятни условия. . .'; *игра си играя* 'отнасям се несериозно към нещо'; *изигравам игра* някому 'измамвам, излъгвам някого'.

Що се отнася до посочената от Караангова (с. 63) ФЕ *чиним починки*, тук е налице само външен звуков съвпадеж (*починки* означава 'люспи, сламки, празни зърна . . . , плява' (Н. Геров, РБЯ). Обаче този звуков ефект вероятно не е случаен. Цитираната ФЕ е ФЕ-реплика — сърдит отговор на въпрос: „Що чиниш?“

3. Трета група ТФЕ са образувани по модел ФС *сказуемо + еднокоренно обстоятелствено пояснение*. Ще отбележим, че при ФС от тази група обстоятелственото пояснение обикн. е наречие, срв. *рано рани, виком вика*, докато при съответните ТФЕ е предложен израз. Освен това обстоятелственото пояснение — наречие е винаги преди сказуемото при съответните ФС, докато при ТФЕ наблюдаваме словоред *сказуемо + обстоятелствено пояснение*, срв. *обръсвам без бръснач* и диалектния му вариант *обричам без брич<ев>* 'измамвам'; *заклах по закола някого*. (диал.) 'уязвих някого, както трябва, както заслужава'; *да <си> го китиши на китка . . .* (пренебр.) 'не ми е нужно нещо, не ми е притрябвало . . .'; *да те тронясат в трончето . . .* 'да те затворят, да те запрат (употребява се като закана); компаративните ТФЕ *шупнал съм го като шупла* 'не съм сполучил, не съм успял, не съм прокопсал'; *да закукаш като кукувица* (диал.) 'да преживееш близките си и да останеш сам в къщата си'; *наежил съм се като еж* 'измръзнал съм много, настръхнал съм от студ' (Кар. 63); *изплатнявам като платно* (диал.) 'много силно се изплашвам' (Кар. 63). Срв. също тавтологизирани изрази *Нещо шумна в шумата* (ирон.) 'за нещо незначително, за което напразно се говори' и *лахало ми се е от големите лахани* 'постигнах успех, сполучих в нещо'. С изключение на *обръсвам без бръснач* и *наежил съм се като еж* всички ТФЕ от тази група са диалектни.

Що се отнася до посочената у Караангова като ТФЕ *да те забулят с було* (с. 63) 'да умреш', смятаме, че най-вероятно се касае за грешка (във ФС съответната ФЕ е *да те забулят с бяло*, която се свързва семантически с *под бяло да легнеш (да се засмееш)* със същото значение).

4. Само две ТФЕ са образувани на базата на ФС с модел *определение + еднокоренно определяемо*, срв. *денна денница, желти желтици*, а именно: диалектната *капчана капка* 'вода няма, никак, съвсем няма вода' и книжната пренебрежителна ТФЕ (заемка от руски) *всяка всячина* 'хора без никакъв подбор; всякакви, каквито и да са'.

5. На базата на ФС с единствено организиращ момент повторение, срв. *топли-топли, важно-важно*, са образувани друга група ТФЕ.

Повторението като експресивно стилистично средство се използва при различни части на речта. Особено често е при наречията. Така напр. за руския език Ройзензон¹⁴ сочи модел ТФЕ *на рече + на рече*, като го илюстрира както с примери, които според нас са същински ФЕ (*еле-еле, вот-вот*), така и (съгласно със своята концепция) със случаи на удвоени наречия, които не са ФЕ (*низко-низко, грустно-грустно*). Интересно е да се отбележи, че и в българския език са се фразеологизирали именно адвербиалните повторени комплекси, срв. следните ТФЕ: *отгоре-отгоре* 'повърхностно, без особени грижи и внимание'; *къде-къде* 'за означаване висока степен в проявата на някакво качество или действие', срв. „... в боксовата школа е ял *къде-къде* повече бой на ден.“ (Г. Друмев); *едва-едва* 'съвсем слабо, съвсем малко, много бавно'; *как-как* 'по какъв да е начин, по всякакъв начин, на всяка цена', срв.: „Юрталана погледна кмета, погледна и околийския управител, и разбра, че тези хора не бяха го повикали за лошо. Те го затрупваха с въпроси, гледаха *как-как* да го разговорят, да го разположат“ (Караславов).

Б. ТФЕ, образувани на базата на ФС, изградени с помощта на морфологични средства

ТФЕ от тази група са съвсем малко на брой — две. При това не е случайно, че и двете имат книжен характер. Те са възникнали на базата на ФС, известна под името *superlativo hebraiko*¹⁵, която има модел същ. име в ед. ч. имен. пад. + същото същ. име в род. падеж мн. ч., срв. лат. *vanitas vanitatum*), стбълг. *суета суетъ*. Тези ТФЕ са: *светая светих* 'нещо най-скъпо, най-съкровено за някого и недостъпно за другите' и *во веки веков* 'завинаги, за вечни времена', при която е налице леко видоизменение на модела — предлог + същ. в ед. ч. + същото съществително в мн. ч.

В. ТФЕ, образувани на базата на ФС, изградени с помощта на словообразователни средства

1. На базата на ФС от смесен тип (със задължителен компонент съюзът и между същ. и умалит. форма от същото същ.), срв. *сметки и сметници*; *факти и фактчета* е създадена диалектната иронична ТФЕ *боб и бобец* 'все едно и също', при която умалителното е в ед. ч., а не в мн. ч.; 2. На базата на ФС, образувани от мин. страд. прич. + потенциално възможно мин. страд. прич. от глагол от същия корен с представка *недо-*, срв. *клан-недоклан, шит-недошит*, е образувана диалектната иронична ТФЕ *правен-недоправен* 'малко завеян, глуповат' (с преосмисляне на нефразеологичната ФС *правен-недоправен* 'недовършен', при която няма промяна в значенията на компонентите ѝ); 3. На базата на ФС, образувани от безпрефиксно прилагателно или наречие, факултативен съюз и + еднокоренно прилагателно (наречие), образувано с префикс *пре-*, срв. *богат, пребогат; отлично и преотлично* е създадена една ТФЕ, само че с компонент причастие (глагол): *бил съм и пребил съм* с някого [били сме и пребили] (обикн. ирон.) 'много съм близък с някого и добре го познавам'.

¹⁴ Л. И. Ройзензон. Цит. съч., с. 52.

¹⁵ А. М. Бушуй. Лингвистическая тавтология..., с. 3.

Г. ТФЕ, образувани на базата на ФС, изградени с помощта на лексикални средства

1. ТФЕ, получени чрез преосмисляне на ФС, изградени с помощта на антоними, срв. *лош—хубав, лош—добър*, са следните: *откачи закачи* 'който е свързан с неособено големи печалби или загуби според случая (употребява се за работа, при която се печели препитанието с дребни хитрости)' и *открай докрай* 'изцяло, всичко' (с контекстуални антоними). Специфичното при тези ТФЕ е, че антонимите, с които те са образувани, са от един и същ корен — нещо, което именно обуславя тавтологичността; 2. Също от един и същ корен са и ТФЕ, получени чрез преосмисляне на ФС, изградени с помощта на синоними, срв. *ситни-дребни*: диалектните ТФЕ *замина-помина* някъде 'минавам, без да се отбивам някъде' и *минава-заминава* 'бързо свършва, без каквито и да е последици, забравя се, без да остави следи'.

Д. ТФЕ, образувани с помощта на фонетични средства, но не на базата на ФС

Следните 5 ТФЕ се обединяват от общи особености, а именно: и в трите са налице собствени имена, които звуково се свързват с някой от останалите компоненти (именно тая вътрешна звукопис, тая алитерация може да се третира като особен тип тавтология), срв. *Къде е Киро на кирия* (*Киро—кирия*) 'за подчертаване, че няма никаква сметка, никаква полза, изгода от някаква работа'; *Петима Петка не чакат* (Арн. III 593¹⁶, без тълкуване) 'употребява се, за да се подчертае, че когато някой е закъснял, или се бави да вземе участие в обща работа, не ще го дочакат, ще изгуби'; *Не рачи го Рада, че не ѝ се пада* (ирон.) (Арн. III 586, без дефиниция) (с наличие и на рима) 'употребява се, когато някой уж се отказва сам от нещо, което не може да получи, да има'; *Гурльо се смее на людските гурели* (ирон.) 'употребява се, когато някой не вижда своите недостатъци, а се смее на чуждите'; *Знае се, че Кръсто е кръстен човек* 'казва се на човек, който говори за общоизвестни неща (както предупреждение да не говори повече)'.

Интересно е да отбележим, че цитираната по-горе ТФЕ *Къде е Киро на кирия* има вариант *Къде е Илия на кирия*. И двете цитирани ФЕ имат различни видове експресивност — при втората наблюдаваме рима (*Илия—кирия*), а при първата — тавтологична звукопис.

Тавтологичните фразеологизми, образувани на базата на различни фразеосхеми, очертават връзката между ФЕ, от една страна, и устойчивите и свободните словесни комплекси, от друга, като разкриват преливността на отделните езикови и речеви единици.

III. ТФЕ С ПОВТОРЕНИ ЕДНОКОРЕННИ ДУМИ, ОБРАЗУВАНИ НЕ НА БАЗАТА НА ФРАЗЕОСХЕМИ

В особена група ще отделим онези ТФЕ, в чиято структура е налице повторена еднокоренна дума (нещо, което ги доближава до основната маса ТФЕ от втората група), но които не са образувани по модел на фразеосхема. Те са изградени по различен начин, с разнообразни структурни модели.

¹⁶ С Арн. III . . . отбелязваме ТФЕ, които са регистрирани в сборника „Вековно наследство. Българско народно поетическо творчество . . .“ Отбор и характеристика от Михаил Арнаудов. Т. 1. Ч. 3. С., 1978.

1. При най-голям брой от тях се повтарят две съществителни от един и същ корен, срв. следните диалектни ТФЕ: *като змии на змиице* 'задружни, сплотени, единни'; *от топора топорицето* 'каквото може, макар и нещо малко (употребява се като съвет към ошетен човек да се задоволи от този, който го е ошетил, с нещо по-незначително)'; биномната ТФЕ (нямам) *рода ни порода* 'никакви близки, роднини, никого (си нямам)' (с наличие и на рима: *рѝда — порѝда*); *на шурия ми шурилинката* (пренебр.) 'никакъв роднина или съвсем далечен роднина'. Тази ТФЕ разкрива един от начините на образуване на безобразни ФЕ, а именно с използване на специфично повторение. При останалите ТФЕ от тази група е на лице и образ, срв. *като змии на змиице*; *от топора топорицето*, така че там пътят на фразеологизацията е по-друг, и е на лице двойна експресивност — обусловена от образния характер на съответните езикови единици, и от повторението. Пак предимно с помощта на повторение, но вече на една и съща дума, а не на две думи от един и същ корен, е изграден вариантът на ФЕ *на шурия ми шурилинката*, а именно *на шурия ми шурия, та негов шурия* (рядък случай при ТФЕ с тройно повторение на една и съща дума). Други ТФЕ от тази група: диалектната *Не куму кравай, а куми* (ирон.) 'казва се на овози, който чака да донесат другиму да яде, та да яде и той' (с наличието на старинни дателни форми *куму* — 'на кума' и *куми* 'на кумицата'); *отидох вид невиделица* 'изчезнах, пръждосах се, махнах се'; *Тѐ ти, куме, кумството* 'употребява се, когато се разделят стари дългогодишни приятели, когато се развали стара дружба'. С повторение на еднокоренни субстантивирани причастия: *за било и не било* 'без сериозна причина, и за значително и за незначително нещо' с вариант *за щяло и нещяло*; 2. С повторение на глаголи от един и същ корен: диалектната ТФЕ *Там, дете шиеш ти, аз съм вече прешил* 'по-възрастен и по-опитен съм от тебе и вече съм изпитал това, което тебе ти предстои или те блазни'; *У море да го хвърлиш и морето ще го изхвърли* (с повторение на две думи — глагол и съществителното *море*) 'много е лош, с лош характер е; проклет'; 3. С повторение на наречия от един и същ корен: *откъде накъде и отгде нагде* 'по каква причина, с какво право, как така, защо пък (при изразяване на някакво недоумение, недоволство или несъгласие с нещо)'; 4. С повторение на думи от различни части на речта (рядък тип): *Подмладил съм се с младите камъни* (ирон.) 'употребява се като отговор, когато се каже на някого, че се е подмладил' (тук се повтаря глагол с прилагателно от същия корен: *подмладил се — млад*); *до ден днешен* 'до днес'.

IV. ТФЕ С ПОВТОРЕНА ЕДНА И СЪЩА ДУМА, ПРИ КОИТО НЕ Е НАЛИЦЕ ОПРЕДЕЛЕН МОДЕЛ

В отделна група ще обособим ТФЕ, при които е на лице повторение на отделна лексема (а не на еднокоренни лексеми), и които не са построени на базата на определени модели. При все това при някои от тях се наблюдават различни структурни особености.

1. При една група от тези ТФЕ наблюдаваме синтактичен паралелизъм, т. е. еднакво разположение на сходни членове на изречението в две или няколко съседни изречения. Наличието на синтактичен паралелизъм, наред с повторените лексеми, усилва външната експресивност на тези ТФЕ.

Ще групираме ТФЕ от тази група според това от коя част на речта е повтарящата се лексема.

а. Най-голям брой са онези, при които се повтаря компонент на речие, срв. диалектните *Така Драган знае, така деца плаши* 'казва се обикн. в отговор при забележка, че някой не върши никаква работа както трябва, а както е свикнал'. Варианти: *Така знае дядо, така плаши децата* и с нарушен синтактичен паралелизъм: *Тъй знае дядо Бае, тъй плаши децата*; *Така зная, така бая* (с наличие и на рима) 'върша нещо така, както мога, както умея'; <и> *така и така* (с повторение и на двата компонента — наречието и съюза) 'и без това, независимо от всичко'; *Тъй намерих кон, тъй го възседнах* 'такъв случай ми се отдаде, така постъпих'; *Тъй съм го купил, тъй го продавам*, 'разказвам нещо така, както съм го чул, както ми е казано (обикн. за нещо невярно, за никаква лъжа)'; *Нерде Шам, нерде Багдад* (ирон.) 'употребява се, когато се говори за едно, а някой започва разговор съвсем за друго или съвсем погрешно разбира това, за което става дума'.

Особен случай в тази група представя ТФЕ *лягам някъде, ставам някъде* 'намирам се постоянно, непрекъснато някъде', която се реализира в речта винаги със задължително обстоятелствено пояснение (срв. от същия тип *пъпът* на някого. *е хвърлен* някъде), но тук е налице, ако можем така да я наречем, речева тавтология, т. е. повтаря се не компонент, който е в границите на самата ФЕ, а компонент, с който тя задължително се свързва при употребата ѝ в речта, срв. „*Ходехме по нивите . . . Дойдеше ли жетва, там лягахме, там ставахме*“ (Йовков); „*Та той у нас лягаше, у нас ставаше*“ (Караславов); „*В театъра ляга, в театъра става*“ (разг. реч).

б. Компонентът, който се повтаря, е местоимение: *Ти баща, ти майка* 'употребява се при настоятелна молба към някого за помощ или подкрепа'; *Кеф ти риба, кеф ти паламуд* (ирон.) 'употребява се, за да се подчертае, че няма възможност да се избира'. Експресивността при тази ТФЕ се гради както на двойното повторение (на съществителното *кеф* и на местоимението *ти*), така и на синтактичния паралелизъм и на ироничното противопоставяне на родовото понятие *риба* на видовото *паламуд*, т. е. 'все едно и също'. С нарушен синтактичен паралелизъм: *турям те и те изваждам* 'превъзхождам те значително, нищо не си пред мене'; *Тая пйкана, тая — не* (ирон.) 'употребява се, когато човек, вземайки неща, които са все лоши, все с недостатъци, се самозалъгва, че някои от тях са по-добри' (води началото си от приказка).

И при тази група се натъкваме на случаи с речева тавтологичност. Става дума за такива ТФЕ, които в речта се допълват задължително с подлог (при разглежданите ТФЕ подлогът може да бъде било лично местоим. (по-често), било съществително — собствено или деятелно). Типичен представител на този тип ТФЕ е *Аз коля, аз беся* 'за всичко се слуша и изпълнява моята воля, пълен и всевластен господар съм, от мене зависи всичко'. Вместо *аз* в речта може да се яви *той*, срв. „*Сега той коли, той беси*“ (Караславов); срв. също „*Шефът коли, шефът беси*“; „*Петров коли, Петров беси*“. Срв. със същото знач. диалектните ТФЕ *аз пая, аз гася* и *аз пая, аз жаря* (също с речева тавтология).

в. Повторен компонент числително име наблюдаваме при следните диалектни ТФЕ: *Пет готвил, пет ял* 'за ядене — лошо сготвено' и *Една дъша, една круша* 'еднакви сме, не се различаваме' (с двойна експресивност — наличие и на рима (*дъша—круша*)).

г. Пак при диалектни ТФЕ се среща повторен компонент съществително име: *Уста до гъза, ръце в гъза* (вулг.) 'който знае много да приказва, да отговаря, а нищо не върши; много приказлив, но много мързелив'; *Торба отишъл, торба си дошъл* (ирон.) 'за човек, който никак не се е променил, който е останал същият глупак'; *слава ми тури, слава ще ям* 'прост и непретенциозен съм'; *Бог дал, бог взел* 'употребява се за изразяване на примирение, когато умре близък човек (обикн. дете) или при друг вид загуба'; *Дал Кольо, взел Кольо* (ирон.) 'употребява се, когато някой не е спечелил нищо от нещо (обикн. някаква работа, търговия и под.)'; *Дали му прасе, а той иска и на прасето майка му* (Арн. III 557).

Своеобразно повторение на две съществителни, което създава ироничен ефект, наблюдаваме при диалектната ТФЕ, регистрирана без тълкуване у Арн. III 586: *Не ще мляко с ориз, иска ориз с мляко* 'капризен е, не знае какво иска'.

д. Пак у Арн. III 584 (без тълкуване) срещаме ТФЕ с повторен глагол: *не види гредата, види иглата* 'забелязва дребните недостатъци, а не вижда по-съществените' (с двойна експресивност — наличие и на рима: *гредата — иглата*).

е. С повторено междуметие е жаргонната ТФЕ *трак ча-ша, трак пара* 'плащане веднага, в брой'.

2. В отделна група ще поставим ТФЕ, които са с нарушен синтактичен паралелизъм. а. И тук част от тези ТФЕ са биномни, срв. *под път и над път* 'навсякъде (за нещо, което се среща често, което е в голямо изобилие)'. Със същото значение: *под праг и над праг; под (през) плет и над (зад) плет* (всичките с антонимия на предлозите-компоненти: *под — над*); *само и само* 'изключително, с единствена цел'; *първо и първо* 'най-напред, преди всичко' (РСБКЕ с пример от Йовков); книжната *все и вся* 'с голямо влияние и власт; всемоуш, всемоушен; всичко' (тук се повтарят форми за двата рода (среден и женски) на мест. *весь*). Това е рядък случай при ТФЕ — по-често се повтаря една и съща форма.

б. Други ТФЕ (не биномни): *Пуснали го под одъра, той се покачил на одъра* (неодобр.) 'за човек, на когото е направена някаква отстъпка, а той се самозабравя и нахално се натрапва някъде или прекалява в исканията си, без да се съобразява с това, какво му е позволено'; срв. със същото значение *Пуснали тарля под одъра, той на миндера* (с използване на друг тип експресивност, а именно синоними: *одър — миндер*); диалектната ТФЕ *Яла гъска лед и пила гъска вода* (ирон.) 'употр. се за някого, който върши все едно и също, макар да мисли, че прави нещо различно'; книжната ТФЕ (съм, ставам) *плът от плътта и кръв от кръвта* на някого или нещо 'неделима, неразделна част от някого или от нещо; нещо съвсем близко, сродно (съм, ставам)'; *Така баба знае, така бае* 'за човек, който върши нещо, както си е свикнал, както може, както умее'. Варианти: *Толкова баба знае, толкова бае; Това баба знае, това си и бае; Едно си баба знае, едно и бае* (всичките с рима); *Хем шуеаво, хем нос навирило* 'за човек, който се е възгордъл неоснователно въпреки недостатъците си'; диалектната *Хем насрано, хем кукутка вдигнало* (вулг.) 'за човек, който е виновен, но не желае да си признае и се държи високомерно'.

3. Бинарни ТФЕ с предлог в структурата им¹⁷. Характерно за тази група ТФЕ е, че тя включва предимно заемки от руски, напр.: *точ в точ*

¹⁷ Отбелязахме вече какво съдържание влагаме в термина биномни ФЕ. Трябва да посочим, че някои изследвачи (напр. В. Вапорджиев) не правят разлика между двойка думи, образувани със съюзи, и двойка думи, образувани с предлози, напр. *живец и но-*

(книж.) 'съвсем точно'; *всичко на всичко* 'само, единствено (за подчертаване оскъдня брой на нещата в дадена съвкупност' (РБЕ) (рус. *всего-навсего*); *просто на просто* (книж.) 'направо, без уговорки' (РСБКЕ) (рус. *просто-напросто*)¹⁸.

Образувана също с предлог *на*, но не руска заемка е книжната ТФЕ *сто на сто* '1. Изцяло, напълно; 2. Съвсем сигурно, положително'. С предлог *за* са образувани следните две ТФЕ: *туй за туй* '1. Свършено, ликвидирано; 2. Без резултат, напразно; 3. Непременно' и *танто за танто* 'едно за друго (при размяна на равностойни неща)'.

4. Разнообразни по структура ТФЕ с повтарена пълнозначна дума. Повторените думи най-често са глаголи или съществителни, по-рядко числителни и междуметия.

а. С повторени глаголи: *посмали, Манго, посмали* с диалектни варианти *посвали, Манго, посвали* и *посмали, гърчо, посмали* 'не лъжи чак толкова (казва се на някого, когато прекали с лъжите си)'. Повечето случаи от тази група са ПФЕ, срв. *Кажми ми да ти кажа* (шег.) 'казва се като отговор на въпрос за нещо, което и запитаният не знае'; със същото (2-ро за нея) значение е ТФЕ *Речи ми да ти река*, която има и диалектно значение 'казва се като отговор на някого, който кори другия за нещо, което и сам той прави'.

Тук ще обърнем внимание на факта, че в разгледаните ТФЕ се повтарят съответният глагол в 1 л. ед. ч. и негова форма (*кажи — кажа, речи — река*). Повторение на различни форми на един и същ глагол (*излиза — излизат*) наблюдаваме и при следната диалектна ТФЕ: *От него душа излиза, пари не излизат* 'за голям скъперник'. При останалите ТФЕ с повторен глагол се повтаря една и съща негова форма: *Седи, седи и на магарето чуи казва* (подигр.) 'употребява се, когато някой съвсем неочаквано каже нещо неуместно, излишно'; *Учи, учи, тиква буци* (Ари. III 611) 'за тъп човек, който мъчно схваща'.

б. С повторено съществително. И при ТФЕ с повторено съществително по-малко са случаите, при които се повтарят различни форми на едно и също съществително, срв. диалектната *Не го изяла мишката, ами мишките* 'употребява се, за да се подчертае, че един е виновен, а си изнапача мнозина'¹⁹. Другата ТФЕ с повторение на различни форми е *по случай случай* (шег.) 'без особено важни причини, без някакъв важен повод, просто по някакъв случай'. Тук ще подчертаем съществената разлика между двете цитирани ТФЕ. *По случай случай* е безобразна ФЕ, при която повторението на думата *случай* не само играе роля за създаване на външна експресивност, но е и средството, с което се фразеологизира съответната ФЕ. *Не го изяла мишката, ами мишките* е образна ФЕ, при която фразеологизацията се извършва по пътя на метафората, и повторената дума тук е

кът, ни риба, ни рак, от една страна, и *през куп за грот, от дъжд на вятър*, от друга. И едните, и другите са бинарни ФЕ (т. е. ФЕ с две еднородни пълнозначни думи в състава си), но биноми са само онези ФЕ, които са образувани чрез преосмисляне на съчинителни съчетания (вж. К. Ничева. Към въпроса за фразеологизмите биноми (двойки думи) в българския език. — БЕ, 1976, № 1—2, с. 123).

¹⁸ За ТФЕ с предлог *на* вж. Л. И. Ройзензон. Цит. съч., 51—52. Според автора това са самобитни образувания в руски език, образувани от наречие+наречие с представка *на* (*всего-навсего, просто-напросто, перво-наперво*).

¹⁹ Дефиницията във ФР 'не един, а мнозина са виновни' е неточна. Срв. тълкуването у П. К. Гъббов. Пословици и пословични изрази от В. Търново, СбНУ, 15, 1898, с. 146, отдето е взета въпросната ФЕ: „Според одного теглят мнозина“.

във връзка с логиката на образа, а не е средство за създаване на външна експресивност (както е при много ТФЕ).

При ТФЕ с повторена една и съща форма на съществителното име — техен компонент, най-често се повтарят съществителни нарицателни, срв. *Ела, зло, че без тебе по-зло* (всъщност тук втората форма е в сравнителна степен — *по-зло*, но външно съществителното не търпи промяна) 'употр. се за изразяване на примирение с някаква злина, която сравнително с друга е по-малка'; диалектната *От мост, та под мост* 'казва се на дете, което въпреки съветите продължава да упорствува'; *ударили сме се чвор на чвор* 'горещо спорим и не отстъпваме един на друг'; *улавяме се гуша за гуша* '1. Скарваме се помежду си остро до бой или се сбиваме'; 2. Обикн. в св. вид в мин. или бъд. време. Изпадаме в крайно враждебни отношения, започваме да враждуваме ожесточено, съвсем си разваляме отношенията; 3. Влизаме в ожесточен бой, започваме ожесточена борба', с вариант *хващаме се гуша за гуша* (и при тази ТФЕ е налице образ); библийската ТФЕ, която спада към международния фразеологичен фонд, *камък върху (на) камък не остава* 'напълно е унищожено, всичко е превърнато в развалини'.

При ТФЕ с повторение на собствено име повторението играе конструктивна роля, срв. *Според нашия Ивана намразих и светого Ивана* (Арн. III 603); *По брата си Никола мразя и светого Никола* (Арн. III 595) (без тълкуване) 'употр. се, за да се подчертае, че поради някого, който ми е причинил зло, неприятности, започвам да мразя и невинните му близки или обкръжението му'. При тези ТФЕ е запазена старата форма за родителен падеж (*светого Ивана, светого Никола*), която в диалектите играе ролята на общ косвен падеж при лични имена от мъжки род след предлози, задържала се дълго време в началния период от формирането на литературния ни език и в него. В съвременния литературен език е разпространена само първата от тези две ТФЕ, и то естествено със съвременни форми: *Покрай нашия Иван намразих и свети Иван*.

в. С повторени числителни: *пет-пет ми отива* от нещо или някого 'изпитвам силен страх, плаша се много, треперя от нещо или от някого'; *като две и две четири* '1. Съвсем точно, съвсем сигурно, напълно ясно; 2. Непременно, на всяка цена'.

г. С повторение на междуметие. Налице са две ТФЕ с повторено междуметие: *дрън, дрън ярина* (пренебр.) 'празни приказки, глупости' и диалектният ѝ вариант *дрън, дрън три и половина* (и при двете повторението има ярка експресивна роля). В скоби ще отбележим, че удвояването и дори утрояването е често срещано явление при междуметията, срв. *бум-бум, пили-пили, къл-къл*.

5. Разнообразни по структура ТФЕ с повторена служебна дума (ще посочим за пълнота само някои случаи): а. С повторени съюз и: диалектните *ту на клинец, ту на плоча бия* 'често сименя мненieto, непостоянен съм'; *бил и в сито, и в решето* 'който има голям опит. . .'; *ни лук ял, ни <на> лук мирисал* 'преструвам се, че не съм извършил нещо, че не съм взел участие в нещо, правя се на невинен, прикривам се'; със същото значение *правя се <на> ни лук ял, ни на лук мирисал*; диалектната ТФЕ *у мен е и ореха, и камъка* 'имам всичките възможности да извърша нещо; мога всичко'.

б. С повторен предлог: *не по врат, а по шия* 'все същото, без разлика' (с наличие и на синонимите *врат — шия*); диалектната ТФЕ *У момини тълпан бие, у момкови хабер нямат* 'употребява се, когато някой очаква внимателно посрещане и големи почести, а посрещачите го приемат равнодушно'.

в. С повторена частица: диалектната *не те питам кукло ли си, пипе ли си* (с две повторени лексеми — *ли* и *си*) 'не се интересувам кой си, какъв си, карам всички наред'.

С оглед на теорията на фразеологията ще се сирем на въпроса за безобразните ФЕ при ТФЕ. Трябва да отбележим, че традиционно застъпваното положение, съгласно с което в основата на значението на ФЕ лежи образ, който се преосмисля, се нуждае от известни корекции. Наистина основната маса ФЕ във фразеологичния фонд на даден език имат образен характер, но наред с тях съществуват, макар и по-малко на брой, и безобразни ФЕ. Ето защо в това отношение трябва да се подчертае голямата заслуга на В. М. Кокиенко, който в книгата си „Славянская фразеология“ (М., 1980) отделя специална глава на безобразните ФЕ (Образность — безобразность фразеологических единиц, 123—162), като ги разглежда в диахронен план и ги съпоставя с образните ФЕ.

Вече отбелязахме, че Мокиенко сочи ТФЕ като най-ярки представители на безобразните фразеологизми. От направения преглед на цялата група ТФЕ в българския език (като оставяме настрана ТФЕ с повторени служебни думи) следва, че само при една част от тях, и то по-малка от половината, фразеологизацията се гради именно на повторението, и следователно тези ФЕ са безобразни. Най-вече това се отнася за онези ТФЕ, които са бинарни и имат като компоненти преди всичко наречия, а също числителни и местоимения, по-рядко съществително име (било повторени, било свързани с помощта на предлог или съюз), срв. *едва-едва; как-как; къде-къде; откъде-накъде (отгде-нагде); всичко на всичко; сто на сто; просто на просто; първо на първо; танто за танто; туй за туй; точ в точ; само и само; първо и първо; за било и не било; за цяло и нецяло; и така, и така*. Безобразни са също онези ТФЕ, при които фразеологизацията се постига с повтарянето на две форми на едно и също име: *по случай случая; все и вся; кажи ми да ти кажа (речи ми да ти река)*, както и редки случаи с повторение на еднокоренни думи (*до ден днешен*).

Също безобразна (от синхронно гледище) е ТФЕ *Къде е Киро на кирия*, при която фразеологизацията се крепи на звуково повторение, на своеобразната алитерация *Киро—кирия*.

При останалите ТФЕ е налице по-ярко или по-слабо изразен образ. При една част от тях въпреки наличието на образ повторението е търсено, то играе специална роля и върху него (а не толкова върху образа) се крепи фразеологизацията на съответните ФЕ. Такива са случаите като: *Според нашия Ивана намразих и светого Ивана; Ела, зло, че без тебе по-зло; Пет готвил, пет ял; Нерде Шам, нерде Багдад* и др. Особено ясно личи ролята на повторението при следните ФЕ: *он е видел едно, две, а съм видел сто и две; От мост, та под мост; под праг и над праг; под плет и над плет; Пуснали тарля под одъра, той се покачил на одъра; Торба отишъл, торба си дошъл; слама ми тури, слама ще ям; Не куму кравай, а куми и др.* Също така много ясно личи ролята на повторението при ироничните ТФЕ, срв. *подмладил съм се с младите камъни* (при която повторението създава нереалистично, нетипично „съчетание“ „млади камъни“), а също при *Гурльо се смее на людските гурели*, където за целите на експресията се създава несъществуващо собствено име *Гурльо*, повтарящо звуково *гурели*, и при *на шура ми шуrolинката*, също със звуково повторение. Специфично повтаряне на два компонента с разместването им с цел да се създаде иронична ФЕ наблюдаваме при *Не ще мляко с ориз, иска ориз с мляко*.

Необходимо е също така да се обърне внимание и на факта, че отделни ТФЕ в момента на създаването си са били образни, но от синхронна гледна

точка са безобразни (това са редки случаи). Такава е напр. *от конец до конец* (с архаизма *конец* в състава си), която след отпадането на *конец* в значение 'край' от лексикалния фонд на българския език става безобразна. В други случаи безобразността от синхронно гледище е обусловена от самия начин на възникването на дадена ФЕ, от промените, настъпили в състава ѝ, особено от отпадането на някои компоненти (т. нар. по терминологията на Мокиенко имплицитност), срв. *Де го Киро? — На кирия: три закара, две докара*, която се трансформира в днешната *къде е Киро на кирия* (с напълно немотивирано значение за съзнанието на днешния носител на езика).

В трета група ТФЕ не повторението, а образът е решаващият фактор за фразеологизацията им, срв. *уста до гъза, ръце в гъза; трошам от врата на врата; минавам от ръка в ръка; у море да го хвърлиш и морето ще го изхвърли; тѐ ти, куме, кумството; От него душа излиза, пари не излизат; плът от плътта и кръв от кръвта; Не го изяла мишката, ами мишките; ударили сме се чвор на чвор; улавяме се гуша за гуша; камък върху камък не остава; Седи, седи и на магарето чуи казва; Учи, учи, тиква бучи; Там, дете шиеш ти, аз съм вече прешил и др.*

Прави впечатление, че повечето ТФЕ, при които превалира образът, са не редупликати, а тавтологизирани изрази (обратно, безобразните ТФЕ са предимно редупликати).

Може да посочим и някои бинарни ТФЕ, при които е налице образ, но които, съпоставени с аналогични нетавтологични ФЕ, са по-експресивни в сравнение с последните именно благодарение на повторените лексеми. Такива са *от кора до кора; от тъмно до тъмно и като змии на змиище* (срв. с *от люлка до дупка* 'през целия ми живот', образувана по същия модел както първите цитирани по-горе две ТФЕ).

Тук ще обърнем внимание, че в отделни случаи се използват (наред с образа и тавтологията) и допълнителни външни ефекти, с които се цели създаване на експресивност. Напр. при ТФЕ *турям те и те изваждам* наблюдаваме използване на речеви антоними (*турям — изваждам*); същински антоними и речева тавтологичност са налице при *та м ставам, та м лягам*. В други случаи компонентите на дадени ТФЕ се намират в определена семантична връзка помежду си (било по силата на известна ситуативна връзка, срв. *баща — майка в ти баща, ти майка или коля — беся в аз коля, аз беся*, било, че са във взаимоотношения на родово и видово понятие (*риба — паламуд в Кеф ти риба, кеф ти паламуд*). При други образни ТФЕ е налице рима (*Една душа, една круша; Ял не ял — три и половина <дал>; Толкова баба знае, толкова бае; Учи, учи, тиква бучи и др.*).

Като обобщение ще отбележим следното: част от ТФЕ са образувани на базата на различни фразеосхеми чрез преосмисляне на съответните им компоненти. Тук са налице две групи — при ТФЕ, изградени на базата на ФС от втория тип, се повтарят обикновено еднокоренни лексеми; по-рядко (при ТФЕ, образувани на базата на ФС, изградени с помощта на чисто стилистични средства — тип *едва-едва*) — се повтаря една и съща дума; по изключение — дума и нейна форма (*боб и бобец*) (ТФЕ, образувана на базата на ФС, изградени със словообразователни средства). Еднокоренни лексеми се повтарят и при една група ТФЕ, които имат различни структурни модели и не са изградени на базата на фразеосхеми.

Една и съща дума (това е втората група ТФЕ, изградени върху ФС) се повтаря при ТФЕ, изградени на базата на ФС от първия тип, т.е. ФС със задължителни компоненти, най-често със задължителни компоненти предлози, срв. *от тъмно до тъмно; глава до глава; лице с лице*, а също и със задължителен компонент не срв. *ял не ял — три и половина <дал>*.

Изключително върху повторение на една и съща дума се градят ТФЕ от втората голяма група, т. е. онези, които не са изградени върху модел на фразеосхеми. При това тук са налице два случая: повтарят се (по-рядко), и то естествено, при изменяемите думи две различни форми на една и съща дума (*излиза — излизат, мишката — мишките, случай — случая*), а често се повтарят едни и същи форми на самите думи. Обикновено се повтаря една дума, но има редки случаи и с повторение на две думи (*Кеф ти риба, кеф ти паламуд*), със своеобразно размятане на двете повторени думи (*Не ще мляко с ориз, иска ориз с мляко*) и единичен случай с три повторени думи (*На шурия ми шурия, та негов шурия*).

Наред с повтарянето на компонентите, които са в границите на самата ФЕ, наблюдаваме и речева тавтологичност, т. е. повтарят се при глаголни ФЕ думи, с които дадените ФЕ задължително се свързват в речта; това са думи, които играят ролята на обстоятелствено пояснение или подлог, без които е невъзможна реализацията на съответните глаголни ФЕ в речта (срв. *там лягам, там ставам и аз коля, аз беся*).

Повторението, като средство за усиляване на външната експресивност при ТФЕ, е характерно най-вече за ФЕ от народно-разговорната реч, особено за диалектни ФЕ (същото нещо важи и за останалите ФЕ, при които са налице другите структурно-фонетични средства за създаване на външна експресивност при ФЕ — и тези ФЕ са предимно народно-разговорни).

Фразеологизация, която се гради изключително на повторението, води до безобразни ФЕ. При друга група ТФЕ въпреки наличието на образ повторението е търсено и фразеологизацията се гради предимно върху него. При трета група ТФЕ образът превалира, а повторението, при все че усилява експресията, не играе водеща роля при фразеологизацията (най-често при тавтологизираните изрази). Външната експресивност се засилва и от употребата на някои други фактори за експресивност наред с редупликацията, а именно синтактичен паралелизъм, рима, алитерация, наличие на синоними и антоними. По-голямата експресивност на ТФЕ, ролята на тавтологията за усиляването на външната експресивност личат особено при онези ТФЕ, които имат варианти без повторение (*не давам и дума да се издума — не давам и дума да се изрече; жегло да го жегне — жегло да го търти* и др.).

В заключение ще отбележим, че неголямата на брой група тавтологични фразеологизми в българския език разкрива интересни особености с оглед на фразеологизацията на фразеологичните единици и с оглед на т. нар. външна експресивност, както и с оглед на характеристиката на по-редкия за тези езикови единици тип — безобразните фразеологизми.

СИСТЕМНИ ОТНОШЕНИЯ В ЛЕКСИКАТА

ОБЕКТ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

В работата се коментира въпросът за системния характер на лексиката. Обект на наблюдение са синонимите, антонимите, многозначната дума и лексико-семантичен клас думи (ЛСК).

Задачите са следните: да се потърсят онези зависимости между посочените лексико-семантични явления, които са израз на системните отношения в речниковия състав на езика; да се опишат и съпоставят семантичните структури на многозначната дума и ЛСК като частен случай на системна проява от лексикалното равнище.

За решаването на тези задачи синонимите, антонимите, конверсивите, многозначната дума и ЛСК се дефинират в термините на семантичния триъгълник чрез зависимостите на номината, денотата и сигнификата, т. е. в семиотичен аспект. С това се цели да се постигне унифициране на тяхното тълкуване, респ. на изразяването им, което дава възможност да бъдат сравнявани в един план. Тези въпроси се решават във втората част на труда.

Друг начин, с който се прави опит да се установят връзките между изследваните явления, е представянето на техните значения като резултат от четири логически операции. Установяването на типичните семантични промени в значението на синонимите, антонимите, конверсивите, многозначната дума и ЛСК, които са резултат от логическите операции, са основа, по която те се сравняват и се търси общото между тях. Това се коментира в третата част на изследването.

Структурата на многозначната дума и лексико-семантичният клас се извеждат, като се използва компонентният анализ. Отделянето на ЛСК, установяването на неговата организация стават, като се съпоставят значенията на всички претенденти за класа, т. е. използва се методът на опозициите. За тази цел е необходимо да се анализират значенията на всички участници в ЛСК, да се установят семантичните им структури, като се запишат с термините на отделен семантичен език. Работата разглежда съвкупността от процедури, с които се извършва компонентният анализ. Те са изведени и съобразени с оглед на лексиката, която се изследва — ЛСК „глаголи за съобщение“. По наши наблюдения процедурите, които се посочват, имат разрешаваща сила за глаголната лексика изобщо и за снемане на многозначността в системата за многозначната дума. Една част от тях се установява на базата на зависимостите между системните групи думи, отчетени във втората част от изследването, т. е. отделени са в лексикалната система. Други от тях имат семантико-синтактичен характер и се отделят на изреченско равнище. Те са свързани със синтагматичните прояви на знака (думата) в синтактичен и семантичен план.

НАЧИНИ ЗА ОРГАНИЗИРАНЕ НА РЕЧНИКОВИЯ СЪСТАВ НА ЕЗИКА — ОСНОВАНИЯ И ТРУДНОСТИ

Изследванията в областта на лексикографията и лексикалната семантика разкриват амбициите, стремежа и труда на езиковедите не само да съберат, но и да организират по строги принципи словното богатство — точно и пълно да разкрият съдържанието на думите, да потърсят закономерните прояви между тях.

Резултат от организиране на речниковия състав са традиционните речници, в които материалът е подреден по азбучен ред, или обратните речници, където също е залегнал принципът на азбучна наредба. Класификации по някои средни по отношение на състава на думата букви се правят за целите на информатиката. В честотните речници думите са подредени по два принципа — честота на поява и азбучен ред. Тук няма да се спираме на всички типове речници, в които се налага азбучната наредба. При посочените случаи независимо от целта принципът за организиране на лексикалния състав е формален — по азбучен ред в началото, края или средата на думите. Този начин на оформяне на речниковия състав има своето предназначение, изпълнява определени цели, но той не отговаря на задачата — системно представяне на лексиката на даден език.

Друг тип организация на речниковия състав предлагат идеографските речници. При тях може да се говори за денотативна класификация, тъй като те са опит за структуриране на обективната действителност, което се илюстрира с езикови единици. В тези случаи е трудно да се претендира за пълно и точно представяне на универсума. Ако задачата е по-скромна — структуриране на явленията от частна област, получените зависимости между думите се отнасят само за нея. Естествено и този тип наредба има своето място в езиковедската наука. Резултатите могат да се използват при разработки, които се отнасят до тематично свързани групи от думи.

Други възможности за организиране на лексикалните единици дава откриването и установяването на закономерни връзки между тях. Прояви на закономерност на равнище лексика са явленията синонимия, антонимия, многозначност, конверсия, лексико-семантичен клас думи. Но отделянето на системни отношения в областта на лексиката е сложен проблем, който не е получил своето решение и все още има дискуссионен характер. В работата се прави опит да се даде положителен отговор на станалия вече пословичен въпрос „Системна ли е лексиката или не?“.

Трудностите при решаването на проблема за системността на равнище лексика са много и от различно естество.

По различни причини и по различни начини, които няма да коментираме, от него отпадат, включват се и се изменят по форма или смисъл лексикални единици. Естествено се налага мисълта, че при подобна мобилност по-трудно се следят и улавят закономерните прояви. Но факт е, че остава непроменен значителен по обем словен пласт, върху който могат да се правят наблюдения и прогнози за закономерностите в лексиката. Откриването и доказването на системните отношения в стабилния лексикален слой дава възможност да се намери мястото на новопоявилата се в езика дума в строго описана лексикална система. Това е въпрос на бъдещето, но не и неразрешим.

Друга трудност за установяване на системни връзки в речниковия състав на езика е многобройността на неговите елементи. Изчислимостта на единиците от едно езиково равнище предполага по-големи възможности за от-

криване на общото между тях, за извеждане на принципите на организацията им. Но многобройността на елементите от лексикалното равнище не бива да е основание за отричане на неговата системност.

Изследването на множество с голям брой елементи изисква разбирането му на части по определени свойства, т. е. на подмножества. Ако излезем от присъствието на ЛСК в речниковия състав, то едно описание на лексиката по този признак предполага първо описването на всички ЛСК, които покриват словния състав. След като е установена структурата на отделните класове, се търсят зависимостите между тях и така се стига до организацията на цялата лексика. Като се има предвид нейният отворен характер, ще трябва да се държи сметка за промените по отношение на елементите или зависимостите. От посочения пример за структуриране на речниковия състав на принципа ЛСК се вижда, че това е голяма и сложна задача, свързана с нерешени въпроси в областта на значението и др. За нейната реализация е необходимо участието не само на големи колективи, но и използване на ЕИМ.

Друг сериозен проблем, който трябва да реши при опитите за системна класификация, е свързан с установяването на значението на думите. Съвременната семантика разкри големи възможности в тази насока. В нейните термини значението се представя като йерархизирана съвкупност от семи (елементарни смисли, компоненти, семантични множители) със зададени отношения между тях. Това довежда и до нови форми на тълкуване на значението. Работите върху езика на неговото описание имат задачата то да бъде представено чрез една стандартна форма. Или изискванията към семантичния език, с който се описва семантичната структура на думата, са: унифицираност, еднозначност, експлицитност и икономичност. Тези изразявания на значението имат предимство при сравняването на думите по техния семантичен строеж. Те имат място в семантичните изследвания като операционни определения на думите, използват се и при автоматичния анализ на текстове. Изобщо дълбочината на анализа на значението, начинът на представянето на семантичната структура на думата зависят и са съобразени със задачата, която се решава.

Един от методите, който се използва за отделяне на семите и отношенията между тях, е компонентният анализ. Той е един от начините за установяване на семантичната структура на думата. Но както по въпроса, как трябва да се извършва този анализ, така и по редица въпроси, свързани със структурата на значението, с неговото тълкуване и формата за записване, все още не са взети окончателни решения.

Според нас трудностите в тази област произтичат от особеностите на лексикалните единици: разлики в характеристиките на предикатната и именната лексика, разлики между абстрактната и конкретната лексика, особености на т. нар. денотативна лексика; появяването на семите на различни езикови равнища, откриването на тези формални прояви на семите изисква процедури от различно естество.

Според нас посочените особености на единиците от речниковия състав налагат избиращия подход към процедурите за анализ на значението им, към представянето на семантичната им структура, която е типична за думите с различна характеристика, към тяхното тълкуване. Схема 1 представя в най-общ вид и без претенции за изчерпателност класификация на елементите от лексикално равнище.

Независимо от посочените трудности има изследвания, които говорят за присъствие на закономерности и системни отношения в областта на лексиката. Подробно са разработени и оформени в системни групи синонимите,

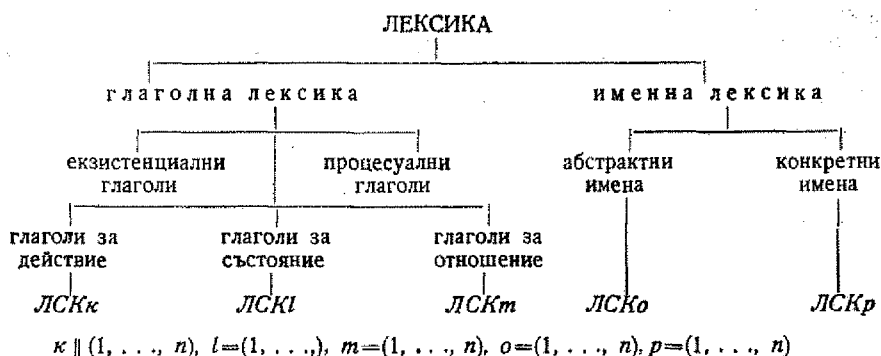

Схема 1

антонимите, многозначните думи, някои ЛСК, някои аспекти на конверсията. Ние правим опит да представим тези лексико-семантични явления в семиотичен аспект, за да потърсим зависимостите, които съществуват между тях; представяме и комплекса от процедури, използван за отделянето и структурирането на конкретен ЛСК — „глаголи за съобщения“, и за разграничаването на значенията в състава на многозначната дума, т. е. доказваме системността в две от изброените частни системи.

ДЕФИНИРАНЕ НА ЧАСТНИТЕ ЛЕКСИКАЛНИ СИСТЕМИ В ТЕРМИНИТЕ НА СЕМАТИЧНИЯ ТРИЪГЪЛНИК И УСТАНОВЯВАНЕ НА ЗАВИСИМОСТИТЕ МЕЖДУ ТЯХ

Една от задачите на изследването е да се потърси връзката между многозначната дума и ЛСК думи. Според нас възможност за съпоставка на тези две подсистеми на речниковия състав ни дава представянето им в термините на т. нар. семантичен триъгълник на съотнесеностите, т. е. в семиотичен план. Ще потърсим и зависимостта на посочените лексикални явления с изразените по аналогичен начин системни групи от думи синоними, антоними и конверсиви.

Както бе посочено, единиците от лексикалното равнище имат различни характеристики. Една от тях е делението на именна и глаголна лексика. Противопоставянето е продиктувано от разлики в значението на тези два типа единици. А значението може да бъде дефинирано относно системата: денотат — сигнификат — номинат, т. е. зависимостта между вещите, свойствата и отношенията на обективната действителност с отражението им в човешкото съзнание и със знака, който ги обозначава — думата.

На схема 2 в трите върха на триъгълника са денотатът (Д), сигнификатът (С) и номинатът (Н). Денотатът представя обектите от действителността, сигнификатът е отражението на най-общите и съществени признаци на тези обекти в съзнанието на човека. Номинатът е знакът за обозначаване на обектите в езика. По своята дефиниция сигнификатът се доближава до понятието. Но между значението на думата, което се изразява със С, и понятието има разлика. Този въпрос е разглеждан многократно в езиковедските и философските трудове, поставян е за решение в логиката. Според Ю. Д. Степанов¹ „Значението на думата стои най-близо до понятието. Може да се каже, че значението на думата се стреми към понятието като към свой пре-

¹ Основы общего языкознания. М., 1975, 11 с.

дел.“ Но ние не можем да ги отъждествим, защото в редица случаи в значението влизат и неконцептуални компоненти — експресивни, оценъчни, структурни и др.

В литературата, която разглежда проблемите на семантиката, се говори за сигнификативно и денотативно значение. Ние се придържаме към мнението

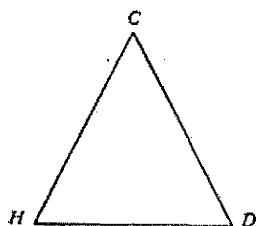

Схема 2

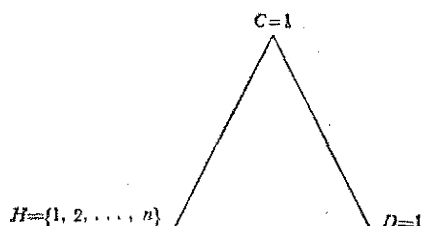

Схема 3

на В. В. Богданов², който приема значението като единна характеристика на знака, която може да се разглежда в различни аспекти. Така се разкриват определени страни от съдържанието на знака. В едни случаи значението се характеризира по особеностите на денотата, в други — по особеностите на сигнификата.

Ако проследим върховете на сигнификата и на денотата от триъгълника по вариацията „присъствие — отсъствие“ (1,0), получаваме изразите на лексика с различна характеристика.

Случаят $D=0, C=1, H=1$ представя думи от рода на местоименията.

Случаят $D=1, C=0, H=1$ се отнася за подклас думи на именната лексика — собствените имена, и за междуметията.

Ако разгледаме съдържанието на трите върха, D може да бъде 'вещ' или 'отношение'. Когато D е 'вещ', то C има структура, която съответствува на този тип денотат, а H се представя от съществителни имена.

Тук няма да се спираме на тази част от именната лексика, която по своето оформяне съвпада със съществителното, но по съдържание е близка до предикатите. Това са абстрактни имена от типа на „съобщение“, „обработка“ и др. Когато D е 'отношение между обекти', семантичната структура в C представя отражението на същественото в 'ситуацията' от действителността, а H отговаря на глагола.

Дотук разгледахме върховете на семантичния триъгълник по отношение на вариацията „присъствие — отсъствие“ на елемент от зависимостта и по съдържанието на D , когато във всеки един от тях имаме по един елемент. Сега ще проследим вариациите на D, C, H по техния брой. Това предполага случаите, при които $D > 1, C > 1, H > 1$, а също и различните комбинации между тях. На някои от тези вариации съответствуват лексикалните явления, от които се интересуваме — синонимия, антонимия и многозначност. В този смисъл ще бъдат определени конверсивите и ЛСК думи. Всички посочени частни лексикални системи се изразяват чрез разглежданата зависимост, което дава възможност да бъдат съставени и да се потърсят зависимостите, които съществуват между тях.

Синонимите обикновено се определят като множество думи със съвпадащи или сходни значения. Това предполага вариации по номината $H = \{1, 2, \dots, n\}$ при $D=1$ и $C=1$ (схема 3). В случая един обект от действителността може

² Семантико-синтаксическая организация предложения. М., 1977.

да бъде представен в езика чрез няколко думи, а в сигнификата на тези думи стои една и съща семантична структура. Разликите в значението на синонимите не са съществени. Те не водят до диференциране на отделни значения за групата думи.

Глаголите *докладвам*, *долагам* и *донасям* в значение 'правя служебно съобщение за нещо пред ръководно лице или учреждение' (РСБКЕ) са синоними, тъй като те разкриват една и съща ситуация от действителността и имат еднаква семантична структура 'A1 причинява A2 да знае факта C и A1, A2 изпълняват определена социална роля'.

Антонимите са множество от двойки думи, които имат противоположно или обратно значение, но не и противоречиво значение. При тях $H=\{1,2\}$, $D=1$, $C=1$. В триъгълника, който представя антонимното отношение, сигнификатът може да бъде представен като $C=\{C1, \bar{C}1\}$ и $C1 \rightarrow \bar{C}1$. В посочената зависимост $C1$ е семантичната структура на единия представител на антонимната двойка, а $\bar{C}1$ е структурата на втория елемент и те се намират в отношение на импликация, т.е. „ако $C1$, то не $\bar{C}1$ ". Като пример ще разгледаме антонимната двойка „говоря—мълча“. Семантичната структура на *говоря* е 'A1 изразява чрез устна реч мисли', а на *мълча* е 'A1 не изразява чрез устна реч мисли'. Отрицанието в семантичната структура 'A1 не изразява чрез устна реч мисли' на лексикално равнище се обективира с глагола *мълча*. Или за двойката „говоря—мълча“ е налице зависимостта *говоря* → *мълча*. Ако в речниковия състав няма дума, която да запълва антонимичното отношение, а това се наблюдава за голяма част от речниковите единици, зависимостта се запазва за дума и словосъчетание или друга перифраза на отрицанието от значението, например *говоря* → *не говоря*.

Антонимната двойка може да се отдели, като се съпостави с трето понятие. Значението на третата дума е по-общо в сравнение с това на антонимите. В този случай става въпрос за друг тип антонимия в сравнение с разгледания. При него в сигнификата е налице следната зависимост между структурите на двойката думи — $C=\{C1c, C1\bar{c}\}$. Двете структури $C1c$ и $C1\bar{c}$ имат обща част $C1$, а разликата се изразява чрез импликацията $c \rightarrow \bar{c}$. Посоченият тип антонимно отношение се илюстрира от двойката „крещя—шепна“. Значението на *крещя* се тълкува с 'A1 изразява чрез устна реч по определен начин (с висок глас) мисли', а семантичната структура на *шепна* е 'A1 изразява чрез устна реч по определен начин (с нисък глас) мисли'. Ако сравним двете дефиниции, установяваме, че 'A1 изразява чрез устна реч мисли' е общата част в значението на двата глагола, а разликата се посочва от диференциалните семи 'с висок глас' за „крещя“ и 'с нисък глас' за „шепна“. На общата сема или на комплекса от семи от двете структури в сигнификата съответствува по-общото значение на глагола „говоря“ — 'A1 изразява чрез устна реч мисли'. В речта зависимостта *крещя* → *шепна* може да се изрази и с двойката *говоря високо* → *говоря ниско*, т.е. с двойка от словосъчетанието глагол и наречие. Казаното дотук потвърждава, че на *крещя* в сигнификата съответствува $C1c$, а на *шепна* — $C1\bar{c}$.

Въз основа на съпоставянето на определения за синонимните и антонимни групи от думи в термините на зависимостта $H-C-D$ се установява: ако A и B са антоними и D е синоним на A , а E е синоним на B , то D е антоним на B и E е антоним на A . От дефиницията се знае, че A и B са антоними, следователно в сигнификата е налице зависимостта $C1 \rightarrow \bar{C}1$ или $C1c \rightarrow C1\bar{c}$. По определението на синонимите семантичната структура на A съвпада с

тази на $\bar{D}$, т. е. $\bar{C}I = \bar{C}I$, и тази на $\bar{B}$ със структурата на E ($\bar{C}I = \bar{C}I$), оттук зависимостта в сигнификатите на D и B е антонимна ($C\bar{I} \rightarrow \bar{C}I$). Същата е и за A и E ($C\bar{I} \rightarrow \bar{C}I$).

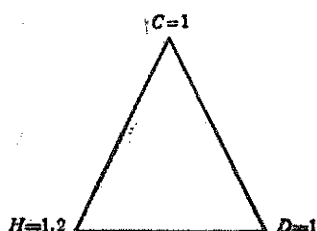

Схема 4

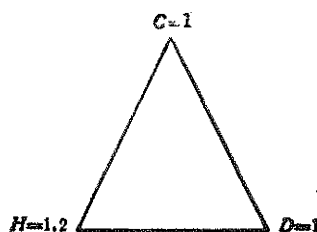

Схема 5

Посочената зависимост ще бъде илюстрирана за антонимната двойка *крещя—шепна*. Глаголът *викам* е синоним на *крещя*. Следователно той е антоним на *шепна*, а синонимът на *шепна* — глаголът *шушна*, е в антонимно отношение с *крещя* и с *викам* — „крещя—шепна, шушна“, „викам—шепна, шушна“. Оттук следва, че антонимът на една дума е антоним за останалите думи от нейния синонимен ред.

Схема 4 представя антонимията чрез съотнесеностите в семантичния триъгълник.

Друга проява на системно отношение на лексикално равнище е *к о н в е р с и я т а*. Конверсивите са множество от двойки думи, в чието значение участвуват еднакви компоненти, но зависимостта им е обратна. Глаголът *съобщавам* със семантична структура $A1$ причинява $A2$ да знае факта C има за конверсив глагола *узнавам* със значение $A2$ знае от $A1$ факта C . Двете структури могат да се запишат като $A1RA2$ и $A2R^{-1}A1$. $A1$ и $A2$ са участниците в ситуацията. В конверсива те сменят местата си и отношението между тях е обратно на отношението в първата дума $R \rightarrow \frac{1}{R} (R^{-1})$. Посочените семи и отношението между тях се обективират в речта в рамките на изречението по следния начин: „Петър съобщи на Иван, че Мария заминава утре“ — „Иван узна от Петър, че Мария заминава утре“.

От схема 5 се извеждат зависимостите между номината — сигнификата и денотата, които за конверсивната двойка са: $H=2$, $C=1$ и $D=1$, като $C = \{C\bar{I}, C\bar{I}^{-1}\}$.

Като съпоставим конверсивите със синонимния ред, установяваме следната зависимост: ако B е конверсив на A и D , E , G са синоними на A , то B е конверсив на D , E , G . Напр. глаголът *узнавам* е конверсив на *съобщавам* и на неговите синоними *казвам*, *думам*, тъй като съотношението $C\bar{I} \rightarrow C\bar{I}^{-1}$ се запазва и при *казвам*, и при *думам*.

Многозначната дума представя множество от един елемент, на който отговаря съвкупност от значения. В семиотичен план тя има характеристики $H = 1, 2, \dots, n$ и $D = \{1, 2, \dots, k\}$ (схема 6).

При многозначната дума с помощта на един знак се обозначават различни 'ситуации' от действителността. Той се съотнася и с различен брой значения в сигнификата. При нея вариациите са по двата върха C и D . Особен интерес представляват зависимостите между семантичните структури в

сигнификата. За тях важи условието, че всеки две значения, които са в непосредствена близост, имат обща семантична част.

Като съпоставим многозначната дума и синонимен ред думи, установяваме следната зависимост: ако A е многозначна дума и $C1, C2, C3$ са ней-

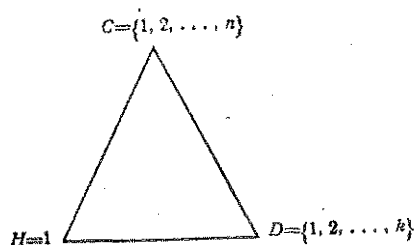

Схема 6

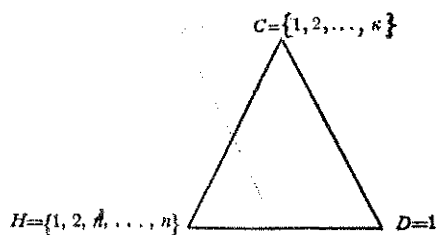

Схема 7

ните значения и $B1, B2, B3; D1, D2, D3; E1, E2, E3$ са синонимни редове думи, то на $C1$ съответствува редът $B1, B2, B3$, на $C2$ — редът $D1, D2, D3$ и на $C3$ — синонимите $E1, E2, E3$. От казаното можем да направим извода, че за разграничаването на отделните значения в състава на многозначната дума могат да се използват съпоставянията със синонимни думи. Разликата в синонимните редове предполага разлика в значението. Например глаголят *подхвърлям* като глагол за „физическо действие“ има синонимите *захвърлям, подритвам, мятam*, а като глагол за „съобщение“ има синонимен ред *намеквам, загатвам, споменавам*. Ако отчетената зависимост между многозначната дума и синонимната група от думи се разгледа по-подробно, ще се види, че за прилагането ѝ като процедура трябва да се държи сметка за съотношенията между значенията в многозначната дума, т. е. да се проследи извеждането на всяко едно от тях в системата на значения, да се установят зависимостите — разширяване на значението за сметка на добавена сема, стесняване на значението и т. н. Понякога при съвпадане на голяма част на компонентите при две значения имаме общ синонимен ред.

Като излизаме от дефиницията за антонимите, можем да кажем: ако A е многозначна дума със значения $C1, C2, C3$ и B, D, E са антонимни по значение на $C1, C2$ и $C3$, то B е различно от D и E , D е различно от E . Следователно, ако в езика съществуват антоними за всяко едно от значенията на многозначната дума, те трябва да се различават помежду си, тъй като $C1$ е различно от $C2$ и $C3$ и $C2$ е различно от $C3$, а по определение антонимът предполага същата семантична структура както на изходната дума и отрицание — $C1 \rightarrow \bar{C1}, C2 \rightarrow \bar{C2}$ и $C3 \rightarrow \bar{C3}$. Оттук можем да кажем, че наличието на антоним в езика за отделните значения може да служи като процедура за снемане на многозначността, за отделяне на значение в многозначната дума. Естествено фактът, че значението на една дума е антонимно на едно от значенията на многозначната дума и не е антонимно на друго значение, също се използва като доказателство за съществена разлика в техните семантични структури, т. е. за разграничаването им.

Зависимостта между конверсията и многозначността предполага: ако A е многозначна дума и $C1, C2, C3$ са нейни значения и за тях имаме думите B, D, E , които са конверсиви по отношение на $C1, C2$ и $C3$, то B е различно от D и E , D е различно от E . Съотношението между многозначната дума и конверсните думи е аналогично на това с антонимните думи.

От казаното дотук за връзката на многозначната дума със синонимите, антонимите и конверсивите можем да направим извода, че зависимостите между нея и тези системни групи думи могат да бъдат използвани и като процедури за отделяне на нейни значения, за проверка при доказване на семантичните структури в системата ѝ.

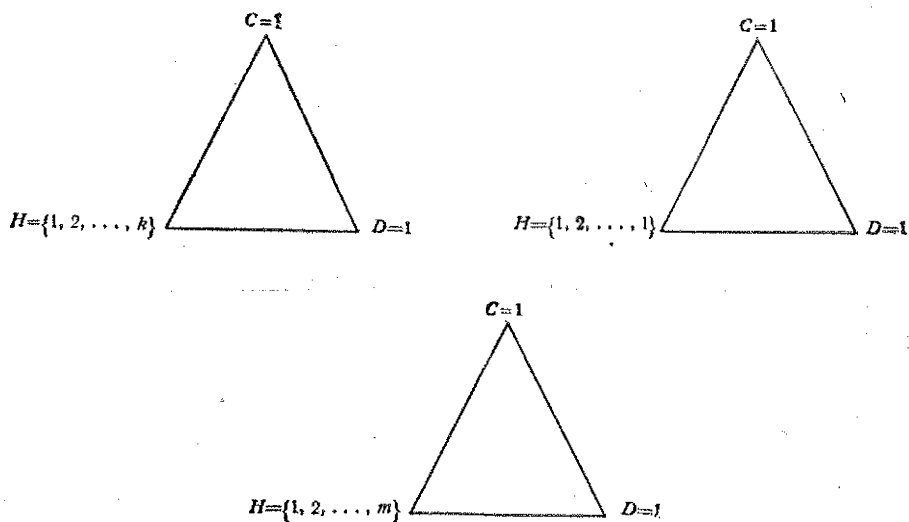

Схема 8

ЛСК думи представя множество от думи, които задължително имат обща част в семантичните си структури. Тази обща част в значението им е инвариантното значение на класа. По разликите в семантичните структури на отделните представители на класа в него се субкатегоризират подкласовете от 1 ред, 2 и т.н., т. е. ЛСК има йерархична организация.

За ЛСК в семантичния триъгълник вариациите са по номината и сигнификата, но броят на вариациите по C е задължително по-малък от този при H (схема 7).

Зависимостите при ЛСК ще бъдат илюстрирани върху класа „глаголи за съобщение“. Инвариантната семантична структура за този клас е 'A1 причинява A2 да знае факта C '. Тя участва в значението на всички представители на класа. За разлика от синонимния ред, където всички участници имат една и съща семантична структура, при сравнението на елементите на класа се наблюдава повтаряща се част в значенията и различителни компоненти. На основата на диференциалните семи става неговата йерархизация. В класа на „глаголите за съобщение“ се отделят 4 подкласа от 1 ред и 14 подкласа от 2 ред.

В подкласа от 2 ред влизат глаголи, които имат едно и също значение, т. е. сигнификатът е $C=1$, $H=\{1, 2, \dots, n\}$ и $D=1$, напр. в подкласа от 2 ред $G=\text{съветвам}$ влизат 9 глагола: *съветвам, напътствувам, напътвам, наставям, упътвам* (2 зн., РСБКЕ), *поучавам, говоря* (6 зн., РСБКЕ), *посъветвам, приказвам* (3 зн., РСБКЕ). Всички тези глаголи се тълкуват с 'A1 причинява A2 да знае факта C , където C е желанието на A1 A2 да извърши C (Ca1). Този подклас, изразен чрез семантичния триъгълник, представя

зависимост, аналогична на тази при синонимните редове. Освен $\Gamma = \text{съветвам}$ имаме още 3 подкласа от 2 ред, които могат да бъдат обединени на основата на обща част в значението си. Това са $\Gamma = \text{увещавам}$, $\Gamma = \text{внушавам}$ и $\Gamma = \text{заповядвам}$. Те имат съответно семантичните структури $Ca2$, $Ca3$, $Ca4$. Схема 8 представя семантичните триъгълници, с които са представени тези подкласове от 2 ред.

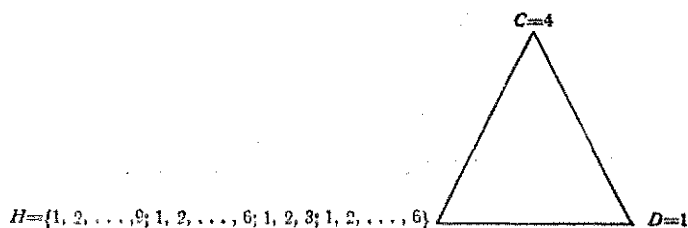

Схема 9

Значението 'A1' причинява A2 да знае факта C', където C е подбуда на A1, A2 да извърши C' е общо за четирите подкласа от 2 ред и представя инвариантната структура на един от подкласовете от 1 ред в класа „глаголи за съобщение“, а именно подкласа от 1 ред „подбудителни глаголи за съобщение“ (схема 9).

Трябва да отбележим отношението на сигнификата от подкласа от 1 ред с тези на подкласовете от 2 ред, които се диференцират в него. Между тях съществува отношение на включване, т. е. $Ca > Ca1$, $Ca > Ca2$, $Ca > Ca3$, $Ca > Ca4$. Зависимостта между значението при подкласа от 1 ред и това на всеки от подкласовете от 2 ред е хипонимно. По зависимостите, които бяха отбелязани в семантичния триъгълник, представящ подкласа от 1 ред, установяваме, че по някои характеристики той е близък до зависимостите при многозначната дума. Това са вариации на сигнификата. По отношение на многозначната дума трябва да уточним, че в някои случаи зависимостта между нейните значения е такава, че на две, три и т.н. от тях съответствува един денотат, напр. $H=1$, $C=5$ (1, 2, 3, 4, 5), $D=4$. За ЛСК на всички значения от сигнификата съответствува един денотат.

Зависимостта между инвариантното значение на „класа глаголи за съобщение“ и инвариантните семантични структури на четирите подкласа от 1 ред: Γ — информирам (Ca), Γ — подбудителен глагол за съобщение (Cb), Γ — които характеризират факт C (Ca), Γ — които характеризират средството (Cz) е: $C > Ca$, $C > Cb$, $C > Cz$, $C > Cz$. Отношението между значенията в сигнификата на общия клас и този на отделните подкласове от 1 ред е хипонимно. Или типичното за съотнасянията между значенията на класа, подкласовете от 1 и от 2 ред при ЛСК на тези глаголи, както на всички ЛСК, е хипонимното отношение. Според Лайънс хипонимията е едно от фундаменталните парадигматични отношения, с което се структурира речниковият състав на езика³.

При представянето на ЛСК чрез зависимостта $D-C-H$ бе установено, че в своята йерархична организация той повтаря някои от съотнасянията, типични за синонимията и многозначната дума.

³ Д. ж. Л а й о н с. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1978, с. 478.

Тъй като и ЛСК бе представен чрез термините на триъгълника на съотнесеностите, имаме основа, на която да го съпоставим с останалите системни отношения, изразени в семиотичен план, а именно със синонимията, антонимията, конверсията и многозначната дума, за да потърсим зависимостите му с тези частни лексикални системи.

Между ЛСК и синонимите съществува зависимостта: ако една дума е синоним на представител на подкласа с най-широко значение (най-конкретно), то тя е синоним на всички елементи от него и не е синоним на представителите на другите подкласове от същия ред. Напр. *съветвам* е синоним на *напътвам*, *поучавам* и другите глаголи от *Г-съветвам*, но не е синоним на представителите на *Г-заповядвам*.

Антонимите са думи, които, както посочихме, се различават помежду си по отрицанието в семантичната структура на единия елемент в двойката. Глаголът *говоря*, който е доминантен глагол в класа „глаголи за реч“, има за антоним *мълча*. Като представителен глагол на класа *говоря* има най-ясно (най-обобщено) значение. На *говоря* отговаря семантичната структура 'A1 изразява чрез устна реч мисли' (C). Този йерархизиран комплекс от семи е общата част в значението на всички представители на класа. Той е инвариантното значение на „глаголите за реч“. *Мълча* има същата семантична структура с отрицание ($\bar{C}$). И тъй като всички глаголи в класа имат C в състава на значението си $C \rightarrow Ca, Cб, Cв$ (това са семантичните структури за подкласовете от първи ред *Г-крещя*, *Г-шепна*, *Г-бъбля*), то зависимостта им със значението на *мълча* е: $Ca \rightarrow \bar{C}$, (ако Ca , то $\bar{C}$), $Cб \rightarrow \bar{C}$, $Cв \rightarrow \bar{C}$, т.е. антонимна. Когато една дума е антонимна на думата с най-обобщено значение в класа, тя е антонимна и спрямо всички по-конкретни значения, които се намират в отношение на включване спрямо обобщеното значение. Пак в класа на „глаголите за реч“ отчитаме антонимия за двойката *крещя*—*говоря*, респ. за всички представители от подкласа на *крещя* по отношение на елементите от подкласа на *шепна*. Този въпрос бе коментиран при антонимите. Тук на семантичната структура, която е инвариантна за *Г-крещя* — 'A1 изразява чрез устна реч по определен начин (висок глас) мисли', отговаря инвариантната семантична структура на *Г-шепна* 'A1 изразява чрез устна реч по определен начин (с нисък глас) мисли'. Имаме зависимостта $Ca \rightarrow C\bar{a}$ ($Cб$), тъй като всички елементи от *Г-крещя* имат значението Ca , а всички глаголи от *Г-шепна* имат структурата $C\bar{a}$. В такъв случай те са антоними помежду си. Това е начин за отделяне по определена лексико-семантична зависимост на два подкласа един от друг и от останалите подкласове в общия клас. Защото невъзможността на останалите елементи от класа да бъдат антоними на един от споменатите подкласове предполага тяхното разграничаване. В рамките на ЛСК „глаголи за реч“ отделихме антоним по отношение на всички представители на класа. С глагола *мълча* „глаголите за реч“ се разграничават от останалите глаголни ЛСК, напр. „глаголи за мисловна дейност“, „глаголи за съобщение“ и т.н. На едно по-ниско равнище в йерархията на класа бяха отделени и два антонимни подкласа. При антонима на общия клас се отрича общата сема за класа или главната сема, като по този начин се отделя клас от клас. При антонимията в подкласовете се отрича диференциална сема, която разграничава класовете един от друг и субкатегоризира подкласа в рамките на класа.

Разгледаната зависимост между антонимите и ЛСК може да се използва като процедура за отделяне на ЛСК от ЛСК и на подклас от други подкласове в рамките на общия клас.

Въз основа на наблюденията върху ЛСК „глаголи за съобщение“ можем да кажем, че когато доминантният глагол на ЛСК има конверсив, той се отнася до всички представители на общия клас. Отношението е аналогично с това на антонима и на представителния глагол на ЛСК. Конверсивът на доминантния член от състава на ЛСК „глаголи за съобщение“ — *съобщавам*, е глаголът *узнавам*. *Узнавам* е в конверсивно отношение с всички елементи от този клас. Оттук можем да направим извода, че с помощта на конверсив на представителния член за класа той се диференцира сред останалите лексико-семантични класове, напр. „глаголите за съобщение“ по конверсива *узнавам* се отделят от „глаголите за движение“ и т. н.

Ако имаме многозначната дума *A* със значения *C1, C2, ... Cn* и примерно две от тях *C2* и *C3* се отнасят към един ЛСК, те задължително влизат в различни подкласове от един и същ ред или от различни редове. В РСБКЕ глаголът *съобщавам* е даден с четири значения. С първите три от тях той се отнася към ЛСК на „глаголите за съобщение“. С основното си значение той отговаря на инвариантната семантична структура на класа '*A1* причинява *A2* да знае факта *C*'. С второто си значение той се отнася към подкласа от 1 ред „глаголи за съобщение“, в които е налице сема 'средство за предаване на информация' (*съобщавам* е един подклас от 1 ред с *телефонирам, телеграфирам* и т. н.). С третото си значение *съобщавам* се отнася към подкласа от 2 ред *Г-оповестявам* със семантична структура за подкласа '*A1* причинява *A2* да знае факта *C* и *A2* е множество субекти'. Разделянето на значенията в състава на многозначната дума може да служи за доказателство, че те принадлежат или трябва да се отнесат към различни подкласове в рамките на ЛСК. Естествено, когато е доказано, че с тези значения те участвуват в класа, защото в редица случаи с различните си значения те участвуват в различни ЛСК, напр. *подхващам*. Обратната проверка също е възможна. След като е доказано участието на един глагол в два или повече подкласа от ЛСК, това отговаря на различни значения в състава на многозначната дума. Тази зависимост между ЛСК и многозначната дума може да се използва като процедура за субкатегоризирането на елементите от общия клас в подкласове или за отделяне на значения в многозначната дума.

Различните вариации във върховете на семантичния триъгълник, съотнасянията между номината, денотата и сигнификата с оглед на връзката им с частните лексикални системи — синоними, антоними, конверсиви, многозначна дума и лексико-семантичен клас думи, дават възможност да се реши една от задачите на изследването — установяване на връзките между посочените явления и тълкуването им като системна проява на лексикално равнище.

ДЕФИНИРАНЕ НА ЧАСТНИТЕ ЛЕКСИКАЛНИ СИСТЕМИ КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ ЧЕТИРИ ЛОГИЧЕСКИ ОПЕРАЦИИ ВЪРХУ ЗНАЧЕНИЕТО

След като дефинирахме частните лексикални системи по отношение на зависимостта *Н—Д—С*, нека се спрем само върху едно от равнищата — сигнификативното. В него се представя значението на думата. В тази част от работата значението на синонимите, конверсивите, многозначната дума и ЛСК думи се коментира като резултат от някои логически операции на сигнификативното равнище. Вследствие прилагането на операциите се стига до промени в значението. Ние ще се спрем на изменения в значението от ти-

па на разширяване, стесняване, различните преноси, които са резултат от формално-логически закономерности. В работата ще се опише какъв тип промяна или промени са типични за всяка една от лексикалните подсистеми и в резултат на каква операция е получена.

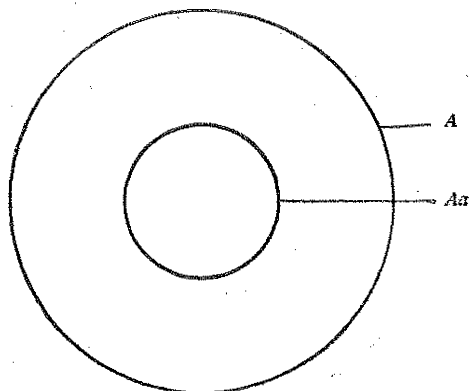

Схема 10

В. Г. Гак, Л. Прието, Р. Якобсон, Т. Себеок и някои други автори по различни поводи разглеждат в този аспект значението. Т. Себеок третира промените в семантичната структура на думата като резултат от операциите субституция или добавяне на семи.

В изследването се посочват следните операции, които водят до различен вид промени в семантичната структура на думата:

1. Добавяне на сема в значението на думата. Това може да бъде записано чрез зависимостта на изходното и полученото значение — $A \rightarrow Aa$, напр. *съобщавам* със структура 'A1 причинява A2 да знае факта C' и *оповестявам* със значение 'A1 причинява A2 да знае факта C и A2 е множество субекти'. При глагола *оповестявам* семантичната структура нараства с една сема.

Когато към значението се добавя сема, то се разширява, а обемът на понятието се стеснява.

При посочените значения A и Aa е налице отношение на включване, което се изразява от схема 10.

2. Отнемане на сема от значението на думата. Зависимостта между двете семантични структури — изходната и получената след операцията, е $Aa \rightarrow A$, напр. *съобщавам* в значението 'A1 причинява A2 да знае факта C, с помощта на определено средство' (*телеграфирам* и др.) и *съобщавам* в значението 'A1 причинява A2 да знае факта C'. При второто значение имаме отпадане на сема от значението на структурата. Тук пак имаме отношение на включване между двете значения, но от конкретния смисъл се върви към по-общия, от понятието с по-малък обем — към това с по-голям обем. Схема 11 представя зависимостта между двете понятия.

3. Субституция на семи в значението на думата. Това се изразява чрез зависимостта $Aa \rightarrow Ab$, напр. *донасям* от подкласа *Г-докладвам* и *донасям* от подкласа *Г-доноснича*. При субституцията на семи имаме отношение на пресичане между двете значения, напр. по обща част A от Aa и Ab.

4. Смяна на ранга на семата. Както знаем, в състава на семантичната структура различаваме основна сема и допълнителни семи (или главна

и подчинени семи). Когато основна сема от едно значение премине във второто като допълнителна, тогава говорим за смяна на ранга на семата. Това се представя със следната зависимост между двете значения — $Aб \rightarrow Б$, напр. *подхва́рлям* като „глагол за физическо действие“ и *подхва́рлям* като „глагол

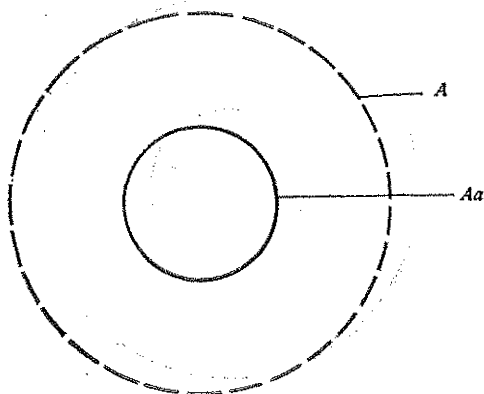

Схема 11

за съобщение“ в различните значения на този глагол в състава на многозначната частна система.

При синонимията имаме операцията добавяне на сема, т. е. $Aa \rightarrow Aaа1$, напр. *викам*, *крещя*. Но семата, която се добавя, не играе съществена роля за значението на глагола и не води до някаква подредба в синонимния ред.

При антонимите имаме добавяне на сема. И това е отрицанието, напр. *говоря 'А1' изразява чрез устна реч мисли* и *мълча 'А1' не изразява чрез устна реч мисли*. Според В. Г. Гак⁴ при антонимите имаме субституция на семи, напр. в отношението $Aa \rightarrow A\bar{a}$ във втората структура семата *a* е заменена с *неa*. Но ние приемаме, че тук е налице операцията добавяне на семата *не* в значението на глагола от примера или на друга част на речта изобщо.

При конверсивите имаме операцията субституция. В състава на единия елемент от конверсивната двойка се отнема сема, а на нейно място се добавя друга, която е също от състава на структурата на думата. Следва същата процедура и за втора сема от значението. Ако изразим конверсното отношение с $aRб \rightarrow бRa$, то то изразява казаното по-горе. Отнема се *a* и се добавя на нейно място *б*. Отстранява се *б* и се добавя на нейно място *a*, напр. „съобщавам — узнавам“.

При многозначната дума в изменението на нейните значения участвуват всички споменати операции. Тук са налице следните съотношения между значенията: $A \rightarrow Aa$, $Aб \rightarrow Б$, $Aa \rightarrow A$ и $Aa \rightarrow Аб$. На основата на зависимостите между отделните значения в състава на многозначната дума се гради нейната йерархична система. Схема 12 представя теоретично възможна структура за многозначна дума. В представената схема участвуват всички типове зависимости между значенията, които са резултат от четирите разгледани операции.

⁴ Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания. — В: Семантическая структура слова. М., 1971.

чаваме A_2 . От A_2 , като приложим операцията повдигане на ранга на семата, получаваме значението Γ , A от значението A_6 чрез субституция на семата δ получаваме структурата $A\delta$. Посочената организация на значенията на многозначната дума включва всички типове отношения между семантичните структури, които са резултат от разгледаните операции върху значението.

165

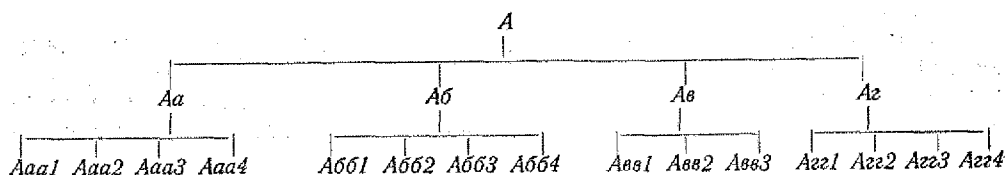

Схема 13

Между организацията на структурата на ЛСК думи и тази на многозначната дума се наблюдават аналогични съотнасяния между елементите. Разликите са по отношение на две зависимости $Aa \rightarrow A$ и $Ag \rightarrow A$, т. е. в състава на системата на ЛСК нямаме значение, получено в резултат на операцията „отнемане на сема“ и операцията „повдигане ранга на сема“. Ю. Д. Апресян⁵ изказва мисълта, че устройството на макроявленията „семантични полета“ принципно повтаря устройството на микроявлението „многозначна дума“. Авторът има предвид връзките във и между всички ЛСК в речниковия състав на езика. Действително при сравнението на инвариантното значение за класа „глаголи за съобщение“ с това на класа „глаголи за реч“ се установява зависимостта $Ga \rightarrow A$, т. е. диференциалната сема от „глаголите за реч“ при повдигае го в ранг на главна сема дава като резултат инвариантната семантична структура на „глагол за съобщение“. В изречението „Той прокушна на Петър, че е време да тръгват“, „Той говори на Иван за Мария, че е постъпила неправилно“ глаголите *говоря* и *прокушна* имат значението 'А'. А в изреченията „Той говори тихо“ и „Той шепнеше съвсем тихо“ са в значението 'Ga'.

СИСТЕМНОСТ НА ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЯ КЛАС. СТРУКТУРА НА „ГЛАГОЛИТЕ ЗА СЪОБЩЕНИЕ“

Установените съотнасяния между синонимите, антонимите, конверсивите, многозначните думи и ЛСК думи са израз на закономерностите, които съществуват между тях и които могат да се разглеждат като проява на системните отношения на равнище лексика. Фактът, че изведените закономерности за тези лексико-семантични явления могат да се използват и като процедури за тяхното характеризирание и диференциране в речниковия състав на езика, е също доказателство за тяхната системност.

Ще разгледаме по-подробно една от групите думи — ЛСК. Ще се опитаме да докажем нейния системен характер, т. е. ще потърсим основанията и доказателствата, по които можем да представим ЛСК като съвкупност от думи с определени отношения между тях, като йерархизирана словна организация. Когато се анализира лексика и се търсят зависимости в речниковия състав на езика, се работи със значението на думите. За да характеризираме ЛСК думи, също се обръщаме към семантичната структура на лексикалните единици. При опитите за неговото дефиниране и отделяне се използва една от основните зависимости в езика — парадигматичното отношение. Е. Косериу определя лексикалното поле (ЛСК) като лексикална парадигма, т. е. като лексикална опозитивна структура, Р. М. Гайсина⁶ говори за парадигматична значимост между значенията на думите от класа „глаголи за отношение“, за значимост от 1, 2 и т. н. ред.

⁵ Лексическая семантика. М., 1974, с. 255.

⁶ Значение и синтагматика глаголов, Уфа, 1980.

Според нас при отделянето на ЛСК, при отнасянето на думите към него, първо, се осмисля мястото на неговите претенденти на основата на опозицията спрямо представителите на други ЛСК. Това става, като се търси общата част в значението на претендентите за описвания ЛСК. По нея те се обединяват в група и по нея се противопоставят на значението на останалите думи от речниковия състав на езика. Тази повтаряща се част в значението на всички елементи от лексико-семантичния клас представя неговото инвариантно значение. По своя състав то може да бъде една сема или йерархизиран комплекс от семи. Обединява представителите на класа и с него се диференцира конкретният ЛСК от останалите ЛСК.

Първата характеристика на класа представлява обща характеристика на представителите му въз основа на общата част в техните значения и отделянето му става на основата на опозитивни съпоставки между инвариантните значения на различните ЛСК в състава на лексикалната система.

След това се осмисля мястото на всеки елемент спрямо останалите участници в рамките на класа. Това предполага опозитивни сравнения на семантичната структура на всеки един от участниците в класа с тези на всички останали. При тези противопоставяния се отделя неизменящата се част от значенията на всички лексеми от ЛСК и множеството на вариращите части от семантичните структури, т. е. на диференциалните семи. След установяване на набора им може да се направи субкатегоризирането на подкласовете в ЛСК. Уточнява се кои негови представители притежават наред с инвариантното значение и еднаква диференциална сема или общ комплекс от диференциални семи. Следователно тези участници в класа имат еднаква семантична структура, по която се организират в една подгрупа думи. С частта от своето значение, която представя диференциалната сема или семи, те се разграничават от останалите представители на ЛСК.

По посочения начин се отделят всички подкласове в рамките на ЛСК. Но между отчетените за класа диференциални признаци (семи) съществуват йерархични отношения. Различните диференциални семи конкретизират в различна степен значението на думите. Едни разширяват значението на лексемите по отношение на инвариантното значение на класа. Те субкатегоризират подкласове от 1 ред и се наричат диференциални семи от 1 ред. Други семи разширяват вече разширеното веднъж инвариантно значение. Това са семи на 2 ред и те отделят подкласове от 2 ред в рамките на класовете от 1 ред и т.н. Така на основата на една инвариантна част и на съвкупността от йерархично представени вариращи части от значенията на представителите на ЛСК се изгражда семантичната парадигма. Естествено тя има своите отлики от словоизменителната граматична парадигма, но принципно я повтаря.

При семантичната парадигма броят на елементите, които представят значенията на думите, е по-голям. Налице са и редица трудности, свързани с отделянето на елементите от парадигмата, на постоянната част, която свързва нейните участници. При нея трудно се достига до еднотипни вариращи части, с които се описват значенията на представителите ѝ. Всички тези въпроси са свързани с установяването на процедури за откриването и доказването на инвариантното значение за парадигмата и на набора от диференциални семи, с помощта на които могат да бъдат описани значенията на всички представители на ЛСК. Така стигаме до аналогичен подход на описание с този от фонологията, при който с помощта на краен брой диференциални признаци, изведени на основата на метода на противопоставянията, се описва множеството елементи от определено езиково равнище. Пренася-

нето на този метод в семантиката цели представянето на голям брой значения с помощта на краен и значително по-малък брой семантични признаци или семи.

В семантичната структура на всички глаголи, които участвуват в ЛСК „глаголи за съобщение“, присъствува йерархичният комплекс от семи 'A1 причинява A2 да знае факта C', където A1 е адресантът (отправителят на съобщението), а A2 е адресатът (получателят на съобщението). Това е инвариантното значение за класа. По него то се отделя от ЛСК „глаголи за мисловна дейност“, ЛСК „глаголи за реч“, ЛСК „глаголи за движение“ и т.н., т.е. сред останалите думи в речниковия състав на езика, които се отнасят към глаголната или именната лексика. За някои представители на класа посочената семантична структура представя цялото значение на тези глаголи, или в тях не отделяме други семи. Това се отнася за глаголите *съобщавам, казвам, думам* и др.

Въз основа на четири типа диференциални семи или комплекси от семи отделяме четири подкласа в общия клас на „глаголите за съобщение“, напр. по семантичната структура 'A1 причинява A2 да знае факта C и A1, A2 изпълняват социални роли' се отделят единици от подкласовете от 1 ред Г1. Диференциалната сема, която субкатегоризира този подклас, е 'A1 и A2 изпълняват социални роли', т.е. тя представя характеристика на участниците в ситуацията. Другият подклас от 1 ред Г2 има инвариантна семантична структура 'A1 причинява A2 да знае факта C, където C е подбудата на A1, A2 да извърши C'. Тук диференциалната сема за подкласа е 'C е подбудата на A1, A2 да извърши C'. По други две диференциални семи се отделят още два подкласа от 1 ред Г3 и Г4. В рамките на подкласовете чрез сравняване на значенията на техните участници се стига до обединението им по групи от друг ред. Това става въз основа на диференциални семи в тяхното значение, които го конкретизират, т.е. разширяват семантичната структура. Така в рамките на Г2, който представя „подклас от 1 ред на „съобщителни глаголи за подбуда“, отделяме нови четири подкласа, но вече от 2 ред. Напр. някои от представителите на Г2 се обединяват под общата семантична структура 'A1 причинява A2 да знае факта C, където C представлява желанието на A1, A2 да извърши C'. Това е подкласът от 2 ред Г-*съветвам*, в който участвуват глаголите *съветвам, наставлявам, уча* и др. То се отделя в рамките на подкласа от 1 ред по диференциалната сема 'C е желанието на A1, A2 . . .'. Пак в рамките на същия подклас въз основа на диференциалната сема 'C е заповедта на A1, A2 да извърши C' се отделя подкласът от 2 ред Г-*заповядвам*, в който участвуват глаголи като *заповядвам, нареждам, разпореждам* и др. Посочените две диференциални семи за двата подкласа са от 2 ред. В наблюдавания материал ЛСК на „глаголи за съобщение“ не са отчетени подкласове от 3 ред и т.н.

Отделянето на ЛСК като частна система в речниковия състав на езика става на основата на опозитивни сравнения между значенията на претендентите за класа с тези на думите от лексикалната система. Както вече посочихме, трябва да се вземат предвид характеристиките на думите, надредни по отношение на ЛСК, напр. делението глаголна и именна лексика, което стеснява кръга на сравнение само в класа на съществителните имена, и т.н. Противопоставителни сравнения се правят и между семантичните структури на участниците в класа както с оглед на тяхното обединение в ЛСК, така и с оглед неговата йерархизация, за да се установи структурният му строеж.

Тъй като единиците, които се сравняват при отделянето на ЛСК, са семантични структури на думите, в случая на „глаголите за съобщение“, то ще разгледаме същността на семантичната структура и характеристиките на нейните компоненти — **семи**.

Значението на думата (семантичната структура на думата — семата) е съвкупност от семи със зададени отношения между тях или йерархизиран комплекс от семи. Елементите от състава на семемата — семите, могат да бъдат характеризирани по различни признаци. Ние предлагаме типологично описание на единиците от семантичната структура на думата — семите.

Разгледани в системата на ЛСК, семите могат да бъдат определени като *интегриращи* и *диференциални*. Интегрираща се нарича семата или комплексът от семи, присъстващи в значението на всички представители на класа, които ги обединяват в лексико-семантичен клас. Диференциална сема е тази, която присъства в значението на част от елементите на класа. По нея се отделя подкласът спрямо класа и подкласът от останалите подкласове. Диференциалните семи също се делят на два вида: такива, които отграничават подкласове от 1 ред, и диференциални семи от 2 ред, които отграничават подкласове от 2 ред в рамките на подкласовете от 1 ред. Интегриращата сема за ЛСК и диференциалните семи от 1 ред разкриват съотнасянията в класа, те изразяват хипонимичните отношения между значенията на неговите представители, по които той се структурира.

Ако разгледаме инвариантното значение на ЛСК, което е равно на неговата интегрираща сема по отношение на инвариантните значения на други ЛСК, напр. това на „глаголите за съобщение“ спрямо инвариантните семантични структури на „глаголите за реч“, „глаголите за отношение“ и т.н., то на равнище лексико-семантични класове интегриращата сема за отделния ЛСК изпълнява диференцираща функция, или тя е диференциална сема в отношението ЛСК — ЛСК.

Диференциалните семи, които отделят подкласовете от 1 ред в ЛСК, по отношение на представителите на подкласа имат интегрираща функция, т.е. те присъствуват в значението на всички представители на подкласа.

Разгледани в системата подклас от 1 ред — подклас от 2 ред, диференциалните семи от 2 ред изпълняват диференцираща функция, но по отношение на представителите вътре в подкласа имат обединяваща роля, т.е. те са интегрираща сема в подкласа от 2 ред.

В зависимост от функцията, която изпълняват в различните системи, се определя и характерът на семата като интегрираща или диференциална.

Семемата също е система, т.е. тя е съвкупност от елементи с определени отношения между тях. По функциите, които изпълняват в тази система, семите се делят на главни и подчинени (основни и допълнителни). Главна сема е тази, която подчинява останалите елементи от значението на думата. Напр. в семантичната структура на глагола *съобщавам* — 'A1 причинява A2 да узнае факта C' — главната сема е 'причинява'. Тя подчинява семите 'A1', 'A2' и 'да узнае', който е елементарен предикат. От своя страна, 'да узнае', който е подчинен на 'причинява', подчинява 'A2' и 'факта C', или 'фактът C' е опосредствено подчинен на 'причинява'. В случая разгледахме отношенията в структурата на глаголна лексема, но и при именната лексика е налице отношението на надредност на една сема спрямо останалите в семантичната ѝ структура.

Пак в системата на отделното значение по своята качествена характеристика семите се делят на *субстанционални* и *несубстанционални*. Несубстанционалните се покриват с понятието, което стои зад термина *релативни*, използван от М. Бирвиш⁷. Тези два вида семи съответствуват на категорията 'отношение' и 'участници в отношението'. В първия момент се налага съпоставката с глаголната и именната лексика. За глаголите е типичен комплекс

⁷ М. Бирвиш. Семантика. — В: Новое в зарубежной лингвистике, М., 1981.

сът от субстанционални и несубстанционални семи, а за именната лексика е характерна семантична структура само от субстанционални семи. Казаното за глаголната лексика е точно, но при именната лексика нещата са по-усложнени, напр. в класа „думи за родство“ участвуват и релативни семи. Когато в семантичната структура на думата участвуват несубстанционални семи (елементарни предикати), то се говори за синтагматични семи, които определят валентността на глаголната лексика на речево равнище, т.е. броят и семантиката на елементите, които се свързват с глагола в изречението⁸. Според нас несубстанционалните семи от значението дават броя и диктуват семантичната характеристика на субстанционалните семи от семантичната структура, а появяването на семите и отношенията им в речта повтарят в определени съотношения явлението от семантичното равнище. За тези съотношения ще стане въпрос в последната част на изследването, където са представени процедурите, с които се доказва семният състав на думата.

По признака „поява в речта“ семите се делят на експлицитни и имплицитни. Експлицитните семи се актуализират в речта по различен начин. В примера „говоря тихо“ семата 'начин на изразяване на мислите чрез устна реч с тих глас' се представя в изречението чрез съчетание на глагола с наречие, докато при глагола *шепна* същата сема не се актуализира на синтактично равнище, т.е. тя е имплицитна. Семата 'симетричност' от значението на глагола *разговарям* се актуализира на словообразователно равнище с представката *раз-*, а при глагола *беседвам* същата сема има имплицитен характер. В примера „Петър говори с Иван“ семата симетричност е изразена с помощта на предлога „с“, т.е. по синтактичен начин.

Ако се изследват семите в системата на знака, т.е. по отношение на зависимостта номинат—сигнификат—денотат, можем да говорим за постоянни факултативни семи. Постоянни са тези, които означават съществен признак на обекта, по който се отделя понятието за него. Тези семи се отнасят към сигнификата. Факултативните (потенциалните) семи са тези, които се отнасят до сигнификата. При определени ситуации, които са варианти по отношение на инвариантната ситуация, се разкриват допълнителни признаци на обекта от действителността. Това личи най-добре в изреченията, които интерпретират вариантите ситуации. В тях се актуализират т.нар. факултативни семи. За това съдим от контекста — синтактичен и семантичен. Глаголът *съобщавам* има семантична структура 'A1 причинява A2 да знае факта C'. В изречението обаче „Той събщи на Иван с писмо (по телефона, с телеграма), че Мария ще пристигне на 20 януари“ в значението на глагола се актуализира и семата 'средство'. Това изравнява семантичната структура на *съобщавам* с тази на *написа*, *телеграфира*, *телефонира*. Семата 'средство' е факултативна за значението на *съобщавам* и задължителна за значенията на *напиша*, *телефонирам*, *телеграфирам*.

Въз основа на различни признаци, по отношение на различни системи бяха характеризирани следните семи: интегриращи и диференциални; главни и подчинени; субстанционални и несубстанционални; експлицитни и имплицитни; факултативни и задължителни. Тази характеристика на семите може да бъде допълнена и конкретизирана, но ние представяме това деление, което е достатъчно за описанието на ЛСК „глаголи за съобщение“. Въз основа на посочените характеристики на семите се правят изводи за значенията на думите от съответен ЛСК.

За решаването на задачата — отделяне на ЛСК и неговата структура, е необходимо да се изведат и опишат семантичните структури на всеки един

⁸ М. Бирвинш. Семантика.

от неговите участници. Тези структури, както бе посочено, са съвкупност от семи. За отделянето на семите, за доказване на тяхното участие в значението на думата, за описанието на семантичната структура се използва методът на компонентния анализ. Според нас той е набор от операции за отделяне на елементите от значението на думата и описването на нейната семантична структура.

Отделяме три момента при реализирането на компонентния анализ за класа „глаголи за съобщение“: анализ на денотативно равнище; анализ на сигнификативно равнище; анализ на речево равнище — синтагматичен анализ. Трите етапа не са рязко разграничени помежду си, взаимно се допълват.

При наблюдение на ЛСК „глаголи за съобщение“ ние се обръщаме към денотативната част от тяхното значение, към извънезиковата ситуация, която на езиково равнище се назовава с глаголни лексеми. Въз основа на интуицията на изследователя, на неговото знание за реалната действителност, т.е. на базата на извънезикови фактори, се описва значението, което е общо за целия клас. Това изисква анализ на ситуацията, обозначена от всеки един претендент за класа и съпоставка на резултатите. Пак на този етап се изследват тълкуванията на думите, представени в речниците. В този случай невинаги дълбочината на анализа е достатъчна. Самият запис също не отговаря на изискванията за формален семантичен запис, но всяка една от дефинициите е резултат от анализи на денотативно и речево равнище, така че те също могат да се използват. Коментарът за задоволството или недоволството от дефинициите в тълковните речници смятаме, че е излишен, тъй като целта на тези речници не съпада с различните задачи, които си поставят разнородните семантични изследвания.

В изследването анализираме извънезиковата ситуация 'съобщаване'. Действието предполага двама участника, единият от които отправя съобщението (адресантът), а другият, който получава съобщението (адресатът). Съобщението представя информация за даден обект от действителността и то се прави от A1 (адресантът), за да получи A2 (адресатът) знание за обекта (факта C). Анализът може да бъде продължен относно характеристиките на двамата участника в действието A1 и A2, напр. 'лице', 'не-лице' и т.н. Всеки един от участниците в класа трябва да обозначава тази извънезикова ситуация, за да твърдим, че принадлежи към ЛСК „глаголи за съобщение“. Посоченият комплекс от интуитивно изведени семи на денотативно равнище е общ за глаголите от класа, или той е интегриращата сема (комплекс от семи) за „глаголите за съобщение“. Аналогична е и процедурата за отделяне на диференциалните семи вътре в ЛСК. Естествено денотативният анализ не претендира за точност или адекватност, тъй като има редица субективни моменти при него, които не позволяват да се опрем само на тези данни за значението.

Друг основен момент от анализа е наблюдението на поведението на претендентите за участие в ЛСК в речта. Много от особеностите от семантичната структура се проявяват на това равнище. Синтактичната и лексико-семантичната съчетаемост, морфологичните и словообразователните прояви са формалните белези, по които търсим и доказваме присъствието на семите от значението на думата. Или въз основа на съпоставяния между формалните прояви на глаголите от класа в изречението доказваме тяхната структура, обединяваме ги в общия клас, диференцираме ги към различни подкласове.

За доказването на семантичния състав на глаголите от това равнище е създаден комплекс от процедури.

При описанието на семантичната структура на „глаголите за съобщение“, за отделянето на семите в нея се използват и процедури, изведени на

основата на зависимостите между частните системи в речниковия състав на езика.

Семантичните структури на „глаголите за съобщение“, изведени въз основа на денотативния анализ и на комплекса от процедури, създаден на основата на синтагматичните свойства на думите и на съотнасянията в лексикалната система, се доуточняват при опозитивните сравнения помежду им, т.е. чрез анализа на сигнификативното равнище. На базата на установените значения за всеки един претендент за класа по метода на опозициите се гради йерархията на ЛСК. Получените семантични структури се записват с помощта на семантичен езиков запис. Основното изискване към езика на описанието е еднозначност и възможност да обхване всички елементи от състава на значението. Тук се предполага с оглед на икономичността и логичността представянето на един елемент като комбинация от други елементи или като функция от друг елемент и т.н.

Като резултат от компонентния анализ на значенията на „глаголите за съобщение“ се получава тяхната семантична структура. По опозитивните сравнения на семемите се стига до йерархията на ЛСК. В работата се представят инвариантното значение на класа или интегриращата сема на „глаголите за съобщение“, инвариантното значение за подкласовете от 1 и 2 ред, т.е. интегриращите семи за подкласовете от 1 и 2 ред (семни комплекси). Посочват се и отношенията между класа и подкласовете от 1 ред, между подкласовете от 1 и от 2 ред. Със схема се изразява структурната организация на ЛСК „глаголи за съобщение“.

Г.⁹ — 'A1 причинява A2 да знае факта С'.

Г. I. — 'A1 причинява A2 да знае факта С и A1, A2 изпълняват социални роли'.

Г. I. 1. — 'A1 причинява A2 да знае факта С и A1, A2 изпълняват социални роли, които са в определено съотношение' — Г-докладвам.

Г. I. 2. — 'A1 причинява A2 да знае факта С и A1, A2 изпълняват социални роли и A1 има негативни намерения към субекта от факта С' — Г-доноснача.

Г. I. 3. — 'A1 причинява A2 да знае факта С и A1, K2 изпълняват социални роли от определен тип, затова С представя тайна или интимно преживяване на A1' — Г-доверявам.

Г. I. 4. — 'A1 причинява A2 да знае факта С и A1, A2 изпълняват социални роли, където A2 представя множество от субекти Г-оповестявам.

Г. II. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С е подбудата на A1 A2 да извърши С'.

Г. II. 1. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С е желанието на A1 A2 да извърши С' — Г-съветвам.

Г. II. 2. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С е желанието на A1 A2 да извърши С и A1 знае, че A2 може да извърши или да не извърши С' — Г-уещавам.

Г. II. 3. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С е силното желание на A1 A2 да извърши С (или A1 мисли, че A2 трябва да извърши С)' — Г-внушавам.

Г. II. 4. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С е заповедта на A1 A2 да извърши С' — Г-заповядвам.

Г. III. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С представя различна степен на знание на А за факта С'.

⁹ Г е инвариантното значение за класа, Г. I., Г. II. — инвариантното значение на подкласовете от 1 и 2 ред, а Г. I. 1. — инвариантното значение на първия от подкласовете от 1 ред и т.н.

- Г. III. 1. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С е минало знание на A2 за факта С' — Г-напомявам.
 Г. III. 2. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С представя част от знанието на A2 за него' — Г-загатвам.
 Г. III. 3. — 'A1 причинява A2 да знае факта С, където фактът С включва знанието на A2 за него и още нещо' — Г-обяснявам.
 Г. IV. — 'A1 причинява A2 да знае факта С и е посочено средството, с което A1 причинява A2 да знае факта С'.
 Г. IV. 1. — 'A1 причинява A2 да знае факта С чрез устна реч' — Г-говоря.
 Г. IV. 2. — 'A1 причинява A2 да знае факта С чрез писмена реч' — Г-пиша.
 Г. IV. 3. — 'A1 причинява A2 да знае факта С чрез техническо средство (телефон, телеграф и т. н.)' — Г-телефонирам, Г-телеграфирам и др.

Отношенията между посочените значения са следните: $\Gamma \supset \Gamma.I.$, $\Gamma \supset \Gamma.II.$, $\Gamma \supset \Gamma.III.$, $\Gamma \supset \Gamma.IV.$ Или инвариантното значение на класа включва значенията на подкласовете от 1 ред:

- $\Gamma.I. \supset \Gamma.I.1.$, $\Gamma.I. \supset \Gamma.I.2.$, $\Gamma.I. \supset \Gamma.I.3.$, $\Gamma.I. \supset \Gamma.I.4.$;
 $\Gamma.II. \supset \Gamma.II.1.$, $\Gamma.II. \supset \Gamma.II.2.$, $\Gamma.II. \supset \Gamma.II.3.$, $\Gamma.II. \supset \Gamma.II.4.$;
 $\Gamma.III. \supset \Gamma.III.1.$, $\Gamma.III. \supset \Gamma.III.2.$, $\Gamma.III. \supset \Gamma.III.3.$;
 $\Gamma.IV. \supset \Gamma.IV.1.$, $\Gamma.IV. \supset \Gamma.IV.2.$, $\Gamma.IV. \supset \Gamma.IV.3.$, $\Gamma.IV. \supset \Gamma.IV.4.$

Посочените съотношения между подкласовете от 1 ред и тези от 2 ред за „глаголите за съобщаване“ са хипонимични.

Схема 14 илюстрира отношенията между елементите от ЛСК.

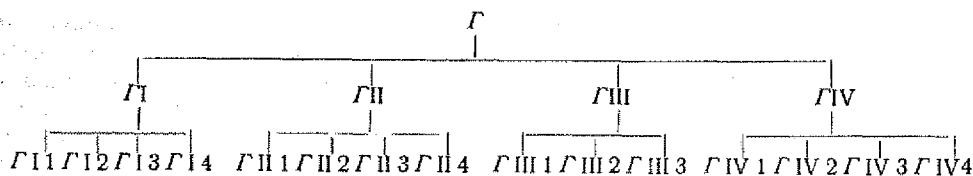

Схема 14

ПРОЦЕДУРИ ЗА УСТАНОВЯВАНЕ НА СЕМАНТИЧНАТА СТРУКТУРА НА ГЛАГОЛНАТА ЛЕКСИКА, ОРГАНИЗИРАНА В ЛСК И ПРИ МНОГОЗНАЧНАТА ДУМА

При съпоставяне на сигнификатите на многозначната дума и ЛСК, изразени в термините на семантичния триъгълник, при установяване на зависимостите между тези две значения, представени като резултат от четирите операции, за да стигнем до организацията на частната система ЛСК „глаголи за съобщение“, ние противопоставяме значенията на глаголната лексика от семантичните класове „глаголи за съобщение“ и „глаголи за реч“. И тези значения бяха представени като съвкупност от семи с определени отношения помежду си. За установяването на тези семи освен анализа на денотативно равнище, предложен по-нататък, се прилага и анализ на синтактично равнище. В него се извежда комплекс от процедури с разрешаваща сила по отношение на глаголната лексика.

Семантичната структура на глаголите се състои от субстанционални и несубстанционални семи, напр. в значението на глагола *съобщавам* — 'A1 причинява A2 да знае факта С', 'причинява' и 'да знае' са несубстанционални семи, а 'A1', 'A2' и 'факт С' са субстанционални семи. Несубстанционалните семи имат свойството да подчиняват определен брой субстанционални семи, които имат определена качествена характеристика. Субстанционалните семи представят семантичните валентности на несубстанционалните семи в се-

мантичната структура на думата. Несубстанционалните семи, които според някои автори¹⁰ са наричани „елементарни предикати“, проявяват свойства, типични за глаголната лексика. Редица автори¹¹, към чието мнение се присъединяваме и ние, разглеждат глагола като конструктивен център на изречението. Или според някои от тях в семантиката на глагола сказуемо е заложена семантико-синтактичната структура на изречението. Действително, ако съпоставим семантичната структура на глагола *съобщавам* с изреченските структури, в които участва, наблюдаваме следните зависимости между тях:

'A1 причинява A2 да знае факта C':

1. „X съобщи на У, че е заминал.“
2. „X съобщи на У това, че е заминал.“
3. „X съобщи на У за това, че е заминал.“
4. „X съобщи на У за заминаването на . . .“
5. „X съобщи на У за заминаването.“
6. „X съобщи на У за . . .“
7. „X съобщи на У новината.“

На синтактично равнище в рамките на изреченията, които посочихме, глаголът *съобщавам* е тривалентен, т.е. има 3 синтактични валентности — една от подлога и две от допълненията. В семантичната структура на същия глагол двата „елементарни предиката“ — 'причинява' и 'да знае', имат общо също три валентности — A1, A2 и 'факта C'. Следователно субстанционалните семи от значението на *съобщавам* се реализират на синтактично равнище, или те са експлицитни семи. В позициите на подлога и двете допълнения влиза лексика с определена характеристика, или в посоченото значение глаголът *съобщавам* се отделя в определени класове думи. По своята характеристика тези класове думи или краен брой отделни лексеми имат съответствие с качеството на субстанционалните семи — A1, A2, 'факта C', от семантичната структура на глагола. Семата 'съдържание на съобщението' ('факта C') на изреченско равнище се представя от подчинено *че*-изречение, неидентифицирания елемент „това“ и определително изречение, от думи-действия в позиция на второ допълнение и абстрактна лексика или имена на лица и не-лица в същата позиция. При случаите, когато второто допълнение е заето от думи-действия, напр. *заминаването* и др., от неидентифициран елемент и определително изречение, от лексика като *новина*, *вест* и др., се предполага т.нар. пропозиционален прочит¹², т.е. те предполагат „събитие“, а в случаите, когато същата позиция се заема от думи с характеристика 'лице' или 'не-лице', напр. „Той му съобщи за къщата“ имплицитно се съдържа възможност за предизиране, напр. „Той му съобщи за къщата (че е завършена)“.

При съпоставяне на характеристиките на семата 'факта C' с тези, които важат за второто допълнение в изреченската конструкция, също се вижда наличие на съответствия.

Глаголът *съобщавам* е този представител на ЛСК „глаголи за съобщение“, който има най-общо значение. Това предполага най-широки съчетаемостни възможности в изречението. Останалите участници в класа, в чиято семантична структура присъствуват диференциални семи, които ограничават съчетаемостта им, проявяват изборност към синтактичните конструкции, типични за *съобщавам*, или към техните варианти.

¹⁰ Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика.

¹¹ Н. Д. Арутюнова. Синтаксис. — В: Общее языкознание. М., 1972; Сръ. С. Д. Кацнельсон. Типология языка и речевого мышления. Л., 1972; Р. М. Гайсина. Значение и синтагматика глаголов.

¹² Н. Д. Арутюнова. Предложение и его смысл. М., 1976.

Изброените синтактични конструкции на глагола *съобщавам* могат да бъдат наречени негова синтактична парадигма по определено негово значение, а именно за 'A1 причинява A2 да знае факта C'. Синтактичните конструкции, типични за инвариантното значение на подкласовете от 1 и 2 ред, представят съответно техните синтактични парадигми. При сравнението на тези парадигми по разликите, които се наблюдават, може да се съди за различията в тяхната семантична структура, напр. за глаголи като *съветвам*, *убеждавам*, *внушавам*, *заръчвам* са типични конструкциите — „X убеждаваше (заръчваше и др.) на Y да тръгне по-рано“; „X убеждаваше (съветваше и др.) Y, че трябва да замине“. Те не се употребяват с подчинено допълнително член-изречение, освен в посочената модификация от втория пример. За тях е типична употребата в подчинено допълнително *да*-изречение за подбуждане, където съюзът *да* изразява не само синтактично подчинение, но и модално отношение. По това тези глаголи се различават от глагола *съобщавам*. След установената разлика в синтактичната парадигма между споменатите глаголи и инвариантната синтактична парадигма на класа, представена при *съобщавам*, се търси на какво съответствува тя в семантичната структура на думата. С подчиненото допълнително *да*-изречение за подбуждане се представя семата 'факта C' от значението на посочените глаголи. Следователно разликата между тяхното значение и това на останалите представители на класа е по отношение на някаква допълнителна характеристика на 'факта C'. Съдържанието на тази сема представя 'подбудата на A1 A2 да извърши C'. Така въз основа на синтактичната съчетаемост на група глаголи установихме присъствието на диференциална сема в тяхната семантична структура. Тази съчетаемост представя характеристика на глаголите, но тя може да се разглежда като процедура за отделяне на техния компонентен състав.

Глаголът *уговарям* е представен в две значения в РСБКЕ в първо значение като 'споразумявам се' и с второ значение като 'увеждавам'. За първото значение е типична синтактичната парадигма:

„Той уговори с Иван, че Мария ще замине“ (Той и Иван ще заминат)

„Той уговори с Иван заминаването на Мария“ (Той и Иван. . .)

„Той уговори с Иван срещата“ (Той и Иван. . .)

„Той уговори с Иван да заминат на юг“ (Той и Иван. . .).

За второто значение е типична синтактичната парадигма:

„Той уговори Иван да вземе Мария“

„Той го уговаряше най-приятелски“.

В синтактичната парадигма на глагола в първото значение имаме синтактичната конструкция *x с y* и (*x и y*), която представя реализация на семата 'симетричност' от значението на глагола.

Синтактичната парадигма на второто значение отговаря на тази от подкласа „съобщителни глаголи за подбуда“. В случая действително разликите в синтактичните съчетаемости съответствуват на разлики в значенията.

Както по своята синтактична парадигма, така и по своя семен състав двете значения се различават помежду си.

Разгледахме случаите, при които синтактичната валентност на глагола съответствува на семантична валентност от неговата семантична структура. Но понякога при едни и същи по брой и синтактично съдържание валентности на глагола наблюдаваме различия по отношение на значението, което се реализира в тях, напр.: „Той му подхвърли топката“ и „Той му подхвърли тези думи“. В посочените примери имаме една и съща синтактична конструкция за глагола *подхвърлям*. Но в тях той означава две различни ситуации от действителността и има различни значения.

Ако направим семантичен анализ на думите, които заемат позицията на подлога и двете допълнения, установяваме, че второто допълнение в двата примера се заема от думи, които принадлежат към различни семантични класове. Като излезем от твърдението, че на синтактично равнище субстанционалните семи се експлицират не само по брой, но и по отношение на своята качествена характеристика, можем да предположим, че заемането на една и съща синтактична позиция от думи с различна семантика съответствува на различни по качество семи от семантичната им структура. Или в две еднакви синтактични конструкции могат да се реализират две различни значения.

След като не можем да снемем многозначността на синтактично равнище, преминаваме на семантико-синтактично и разграничаваме значенията въз основа на разлики в лексико-семантичната съчетаемост на глагола.

Установяването на лексико-семантичните съчетаемости на даден глагол дава възможност той да бъде сравняван по тях с други глаголи, които претендират за участие в определен ЛСК. Различаваме лексико-семантични съчетаемости, общи за целия ЛСК, за подкласовете от 1 и 2 ред. Лексико-семантичната съчетаемост е важна глаголна характеристика. Тя се използва като процедура за отделяне и доказване на тяхното присъствие в състава на семемата, за снемане на многозначността и при отделянето на ЛСК с неговите подкласове от различен ред.

При двете посочени процедури — синтактична съчетаемост на глаголите и лексико-семантична съчетаемост на глаголите, разгледахме случаите на съответствие между състава на семантичната структура на думата и този на изреченската структура, в която се реализира думата с определено свое значение. Възможни са различни варианти на съответствия, напр. факултативност на елемента от изречението, в който се обективира дадена сема, и т.н., но тях ние няма да коментираме.

Примерите, които посочихме като илюстрация на двете процедури, представят синтактично и семантично коректни, т.е. правилни изречения за дадено значение на глагола. Това предполага съгласуваност не само между семантичната структура на глагола и елементите от семантико-синтактичната структура на изречението, в което участва, но и съгласуваност между значенията на всички членове от изреченската конструкция. В примерите „Иван съобщи на Петър, че заминава“ и „Иван съобщи на всички (на цялото село), че заминава“ ще разгледаме синтагматичното взаимодействие на думите, които участвуват в тях.

В двата случая позициите на подлога се заемат от думи с характеристика 'лице'. Тази сема се повтаря със семата *A1* от семантичната структура на глагола, която е: '*A1* (лице) причинява *A2* (лице) да знае факта *C*'. В позициите на непряко допълнение са думите *Петър*, *на всички* и *на цялото село*. За да имаме съгласуване на значенията между думите, които заемат позицията на непрякото допълнение и глагола, то за първото изречение в семантичната структура на глагола семата *A1* трябва да има характеристика 'единичност или множество', а във втория пример трябва да остане само характеристиката 'множество *A2*'.

Глаголът *съобщавам* има различни семантични структури в посочените два примера. С едната той представя инвариантното значение на класа „глаголи за съобщение“, а с другата се отделя като участник в подкласа от 2 ред в същия ЛСК — *Г-оповестявам*. Тези структури на *съобщавам* отговарят и на две различни значения в състава на многозначната дума *съобщавам*. При втория пример, където този глагол функционира със значение, равно на глагола *оповестявам*, семата 'множество *A2*' се актуализира под влияние на

контекста. За да се постигне съгласуваност на значението на всички с това на *съобщавам*, то в неговото значение се добавя сема.

Под влияние на синтактико-семантичния контекст в значението на думите може да се добави сема, да отпадне сема, да се замени сема или да се смени ранга на семата. Това е следствие от стремежа към съгласуваност в рамките на изречението. Или някои от промените в значението, които отговарят на резултата от четирите логически операции, разгледани в четвърта част от работата, се получават под действието на т. нар. закон за синтагматично взаимодействие на значенията или закон на семантичната съгласуваност¹². Под негово влияние се актуализират факултативните семи от значението на думите, напр. „Той съобщи на Мария с писмо, че ще летува на море“. В случая присъствието на „с писмо“ диктува появата на семата 'средство' в семемата на *съобщавам* и той се изравнява по значение с глагола *напиша* и др. от същия подклас в ЛСК „глаголи за съобщение“.

Проверката на изведената семантична структура за дадена дума става с помощта на трета процедура, която представя закона за синтагматично взаимодействие на значенията.

Четвъртата процедура, която се използва за доказване на разликите или еднаквостта между две значения, е законът за синтактичната съвместимост в рамките на изречението. Тя се предлага от Ю. Д. Апресян¹³.

За глагола *подхвърлям* с помощта на втората процедура — лексико-семантичната съчетаемост, установихме, че той функционира като глагол за „физическо действие“ и в значението на глагол за „съобщение“. Сега още веднъж ще докажем тази разлика в неговите значения, като използваме посочената четвърта процедура.

Глаголът *подхвърлям* може да се употреби в следните примери: „Той подхвърли на Мария топката“ (1), „Той подхвърли на Мария тези думи“ (2)“, „Той подхвърли на Мария за Петър“ (3), „Той подхвърли на Мария, че заминава утре“ (4).

Ако съчетаем третите синтактични валентности от първите два примера с тези от третия и четвъртия пример, получаваме: „Той подхвърли на Мария топката за Петър“, „Той подхвърли на Мария топката, че заминава утре“ и „Той подхвърли на Мария топката за Петър, че заминава утре“. Получените изречения с пример едно са некоректни в семантично отношение.

Комбинациите с пример две са: „Той подхвърли на Мария тези думи за Петър“, „Той подхвърли на Мария тези думи (думите), че заминава утре“, „Той подхвърли на Мария тези думи (думите) за Петър, че заминава утре“. Получените изречения са семантично правилни. Това означава, че в тях глаголът функционира в едно и също значение. Комбинациите с пример едно говорят за несъвместимост в рамките на разширеното изречение. Следователно в контекста на първия пример се реализира едно значение на глагола *подхвърлям*, а в третия и четвъртия пример — друго значение. За да докажем, че то е еднакво за последните два примера, прилагаме пак процедурата — „Той подхвърли на Мария за Петър, че заминава утре“. Изречението е семантически правилно и глаголът едно има и също значение в примери 3 и 4. От казаното дотук следва, че глаголът *подхвърлям* функционира с две различни значения в примерите 1 и 2.

Според нас тази процедура, изведена от Ю. Д. Апресян, може да бъде обяснена по следния начин. Ние установихме, че на една глаголна семан-

¹² Ю. Д. Апресян. Лексическая семантика. Срв. В. Г. Гак. К проблеме семантической синтагматики. — В: Проблемы структурной лингвистики. 1971. М., 1972.

¹³ Ю. Д. Апресян. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967.

тична структура могат да съответствуват повече от една изреченски конструкции. Те представят синтактичната парадигма на глагол с определено значение. Синтактичната парадигма може да се разгледа като съвкупност от вариантите на реализациите на една или повече семи на повърхността, в изречението. При глагола *съобщавам* семата 'фактът С' се обективира в изречението чрез различните синтактични варианти — като пряко или непряко допълнение, чрез подчинено допълнително *че*-изречение, напр. „Той съобщи на Мария новината (за Петър, че заминава)“ и др. Когато синтактичните контексти на даден глагол са варианти на реализациите на една и съща сема, тогава те са съвместими. В различните синтактични конструкции участва глагол с едно значение. Когато синтактичните конструкции, в които участва един глагол, са несъвместими, това предполага, че вариативността на контекста е израз на разликите в значенията на думата.

Понякога посочените процедури не са достатъчни за откриване и доказване на разликите между значенията. Тогава те се допълват с комплекса от процедури, изведен на основата на съотношенията между системните групи думи от речниковия състав на езика. Тези процедури бяха вече посочени.

* * *

Целта на тази работа бе да се докажат някои от системните прояви на равнище лексика. Представянето на отделените в езика частни лексикални системи — синоними, антоними, конверсиви, многозначни думи и ЛСК думи, в термините на семантичния триъгълник даде възможност те да бъдат изразени с една затворена система от понятия. Чрез съпоставката на техните изрази се доказва наличието на закономерни връзки между лексико-семантичните явления. Всяко едно от тях бе представено чрез отношението си към останалите частни лексикални системи.

Друга задача, която се решаваше в изследването, бе посочването на системния характер на две от частните лексикални системи — многозначната дума и ЛСК. За тази цел бяха показани съотношенията между елементите, между съвкупността от значения, които представят тези явления. Като резултат бяха получени семантични структури на многозначната дума и на ЛСК.

За решаването на посочените задачи се използваше понятието семантична структура на думата, което е множество от семи със зададени отношения между тях. Доказването на семния състав на думата и на отношенията между нейните елементи бе извършено с помощта на компонентния анализ и на съвкупността от процедури, които той включва. Като резултат от него се стигна до семантичния строеж на думата, който също представя системата.

Освен посочените три задачи — доказване на системните отношения между частните лексикални системи, на системния характер на група думи и представяне на значението на думата като система, някои моменти от работата могат да се използват за решаването на други проблеми от областта на лексикалната семантика, лексикографията и семантиката на синтаксиса.

СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ СЪЕДИНИТЕЛНИ И ПРОТИВОПОСТАВИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Целта е да се представи системата на двата основни типа сложни съчинени изречения в съвременния български книжовен език, което определя и задачата на изследването: да се направи структурно-семантична класификация на сложните съединителни и съпоставителни изречения, като се разкрие основното синтактично значение на всеки тип и се покаже отношението му с другите типове. Тъй като формален изразител на синтактичното значение в сложното съчинено изречение са съюзите, за да се представят основните типове сложни съчинени изречения, се разглеждат сложни съчинени изречения, съставени от две изречения, свързани съюзно.

1. СЪЕДИНИТЕЛНИ СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Сложното съчинено съединително изречение е конструкция от две предикативни единици, съдържанията на които се обединяват в едно цяло. Съединителното отношение се изразява от съюзите *и*, *и—и*, *хем—хем*, *нито—нито* (*та, па, че — рядко*). Като основен изразител на съединителния тип съюзът *и* представя многообразието на отношения и смислови връзки. Но във всички случаи на употреба се открива неговата постоянна позитивна семантика, характеризираща се с висока степен на абстрактност. Именно затова А. А. Пешковски го нарича „нулева категория“, Я. Бауер — „неутрален съюз“, а В. А. Белошапкова е склонна да го разглежда за разлика от другите съчинителни съюзи като синтактичен съюз поради неговото изключително широко и отвлечено значение: „Широтата и отвлечеността на значението на съюза *и* го отделя от числото на останалите съчинителни съюзи. Може би на това основание следва да го разглеждаме като синтактичен съюз, изразяващ отношение на отсъствие на синтактична зависимост на една част от друга.“¹ Посредством съюза *и* могат да се изразят широк кръг от смислови отношения — едновременни, последователни, причинно-следствени, условно-следствени, резултативни, заключителни, съпоставителни, присъединителни, еднородни, експресивни и др. Независимо от това съюзът *и* изразява отношения с комплексен характер, които лежат в един логически план. Тези разнообразни съдържания се асоциират от говорещия в общо свързващо отношение, с различна мотивировка за свързване. Но съюзът *и* показва, че това, за което се съобщава в съединените компоненти, съществува в границите на едно общо цяло. Той изразява обща идея на подреждане по ред, на съвместимост и съществуване — „чистата идея за съединяване“². Като

¹ В. А. Белошапкова. Сложное предложение в современном русском языке (Некоторые вопросы теории). М., 1976, с. 79.

² А. А. Пешковски. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 446.

дава пример за временно отношение на предшествуване и „после“ следване, А. А. Пешковски изтъква, че съюзът *и* сам не изразява това отношение. То е изразено от реда на изреченията и премествайки реда, ние преместваме отношението. Той подчертава, че се приписва на съюза това, което всъщност е изразено от интонацията или от формите на сказуемите, а често просто се сваля в значението на съюза всичко, което може да се извлече от вещественото съдържание на съединените изречения. Този негов извод има фундаментално значение за синтаксиса въобще и в частност за отношенията при съчиненото изречение. В зависимост от едно или друго лексикално съдържание на частите сложните изречения с *и* могат да имат различни значения, но те не са свойствени на съюза. Всички останали съюзи в съчиненото изречение имат по-точно и определено значение. Те не само изразяват „чистата идея за съединяване“, но и с различна степен на диференциация определят характера на отношенията между явленията (предмети и събития). Както отбелязва В. А. Белошапкова, съчинителните съюзи могат да бъдат разделени на няколко семантични групи, всяка от които обозначава един кръг от отношения между явленията и включва ред функционално еднородни съюзи, по определен начин съотнесени между себе си³. С несъмнена очевидност се отделят противопоставителните и разделителните съюзи, а също пояснителните (*т.е.* — *тоест*, *сиреч*, *а именно*), градационните *не само* — *но* (*а*) *и*.

„Десемантизацията“ на съюза *и* е във връзка с неговия произход и развой. Той е един от най-старите и най-рано възникнали съюзи в славянските езици. Е. Дограмаджиева разглежда неговото значение и функция в старобългарския език⁴. Без да проследяваме диахронно развитието на сложното съчинено изречение, ще отбележим някои особености, които имат съществено значение за становището, възприето в работата. Всички историци на славянския синтаксис отбелязват, че сложното съчинено изречение се оформя главно на базата на граматическа връзка при еднородно следване на изречения с повествователен характер. По-нататъшното развитие се състои в отмиране на граматическата връзка на еднородно следване на нееднородни изречения и в установяване на различни типове двойки изречения. На смяна идва връзката между две изречения, в която намират форма определени отношения между определени изречения⁵. Обособяват се в отделен вид връзка еднородни изречения, които съхраняват възможността за многочленно обединяване. (Този случай се разглежда в „Серийната съчинителна конструкция.“)⁶ Така се оформят двойни структури сложно съчинени изречения, които могат да предадат много по-тънки смислови оттенъци от многочленната граматическа връзка на еднородно следване. Да се съчетаят са могли изречения, които са били едно до друго с определена смислова връзка⁷. Важното е, че при тази смяна съюзът *и* запазва функцията си да съединява изречения, които изразяват събития, осъществяващи се едновременно или следващи едно след друго⁸. Това са всъщност двете основни и характерни отношения, изразявани от съюза. Допълнителните семантични разновидности, общо взе-

³ В. А. Белошапкова. Сложное предложение..., с. 37.

⁴ Е. Дограмаджиева. Значение и функции на съюза *и* в старобългарския език. — БЕ, 1967, № 1; Я. Бауер. К вопросу о происхождении союзов. — SPF, Вг. U. 8, 1960.

⁵ Т. П. Ломтев. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М., 1956, с. 495.

⁶ К. Викторова. Серийната съчинителна конструкция. — БЕ, 1977, № 3, 186—195.

⁷ Я. Бауер. К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения. — Вопросы славянского языкознания, 1962, № 6, с. 92.

⁸ Т. П. Ломтев. Цит. съж., с. 498.

то, не произтичат от структурно-синтактични различия, а от контекста и от значението на лексикални и граматични елементи. Съединителното свързване, в което следващото изречение развива съдържанието на предходното, представлява съществен проблем както от теоретично, така и от практическо гледище. Фактически видовете семантични отсенки, изразявани от този тип копулативно свързване, са много повече от отбелязваните в различните класификации (броят им варира различно). Броят на разнообразните отношения, които могат да се създадат от съдържанието на следващото изречение, е практически безкраен. И въпреки това едно съединяване, колкото и широко да е то, не може да не представя известни ограничения на семантично равнище.

Подобно виждане срещаме в граматиката на П. Калканджиев, който отбелязва, че връзката между членовете в съчиненото изречение не е механична, външна и не се постига само чрез отстраняване на разделителните знаци или чрез поставяне на съюз. Тя се корени в общата мисъл, която те взаимно разкриват. Граматичната връзка може да липсва и пак да има вътрешно съединяване. От друга страна, *невъзможно* е (к. а., К. В.) да се свържат всеки две изречения⁹. Н. Костов отбелязва само однородното свързване при съединяване с *и* на независими и равни по значение прости изречения¹⁰. Становището на Л. Андрейчин се доближава до това на А. А. Пешковски. Като отбелязва, че основно място между съединителните съюзи заема съюзът *и*, той посочва, че *и* „означава *прибавяне* (к. а., К. В.) и свързва равностойни в смислово и синтактично отношение понятия“. Спирайки се на съединителните изречения, Андрейчин подчертава, че връзката по смисъл между отделните части на сложното съчинено изречение произтича от тяхното съдържание. „Най-често те изказват последователно наредени действия във времето, но могат да означават и едновременно извършващи се или едновременно важещи явления.“¹¹ К. Попов отбелязва, че характерна особеност на съединителните изречения е вътрешното им смислово обединение и съгласуваност. Той посочва основната съединителна функция на съюза *и* при изразяване на едновременни и последователни действия, като отбелязва, че „освен във временна зависимост простите изречения могат да бъдат и в причинно-следствена зависимост“¹². В „Синтаксиса“ авторът е отделил основателно съпоставителните отношения, изразявани от съединителните съюзи. В съвременния български език тази вторична функция на съединителните съюзи и специално на съюза *и* е доста жива и активна. Ив. Хаджов разглежда съюза *и* в сложното изречение на Ботевите стихотворения, като отбелязва, че присъствието на съюза е външен белег за характера на свързването. Това присъствие е всякога *дейно* (к. а., К. В.), повече или по-малко то се разкрива като участие в изграждането и оформянето на смисловото, строежното и функционалното обединение на изреченията. „Понеже всяка от съставките-членове носи в по-едрата езикова цялост своя мисъл, съединена чрез съюз *и*, и установява в тяхното взаимоотношение тънкости, които не могат да бъдат предадени с отделна дума. Опит да се направи това неизбежно ги затрива.“¹³ Хаджов също отбелязва разнообразните отношения, които свързва съюзът *и*, като най-чести са временните. В известна степен те

⁹ П. Калканджиев. Българска граматика. Пловдив — С., 1938, с. 385.

¹⁰ Н. Костов. Българска граматика. С., 1939, с. 231.

¹¹ Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1944, с. 405.

¹² К. Попов. Съвременен български език. Синтаксис. С., 1979, с. 265.

¹³ Ив. Хаджов. Съюзът *и* в сложното изречение на Ботевите стихотворения. — В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. С., 1957, с. 93.

са и основни, тъй като нерядко се свързват с оттенъци, които ги попълват, усложняват, а в някои случаи и отместват. И той отделя две главни групи на едновременност и последователност, които изразяват естествения ред на действията и явленията в действителността.

Фактически съединителното свързване е обединяване на едновременно или последователно протичащи действия или събития. Преди да пристъпим към възприетия от нас подход за класификация, ще покажем някои основания, които сме имали предвид. Преди всичко сложните изречения с *и* изразяват множество семантични отсенки, които в изследване като нашето не могат да бъдат обхванати и показани. Сложните изречения с *и* изискват специално проучване с много широк обем, без ограничаване в рамките на сложното съчинено изречение. Например множество са случаите на външна мотивировка на причинно-следственото отношение. Отношението си остава само в рамките на временността без някакво усложняване на нейното значение. Последното се внася отвън — от връзката на това изречение с други изречения, с които то е обединено в по-едри езикови цялости¹⁴, но се наблюдават изречения с усложнено мотивировъчно причинно-следствено отношение. Ще предложим следния пример: „Сега той лежи в тръстиковия шезлонг и неговата фаустовска мечта е вече сбъдната“ (Св. М., 43). Нормално съчинено изречение с най-простия тип пресупозиция за идентичност чрез включване — *той и неговата*. На равнището на поставеното можем да отбележим едновременност на изразяваните действия. Обаче и в първата, и във втората предикативна единица има индикатори, които отбелязват някаква зависимост, най-вероятно причинно-следствена. Това са *сега* и *фаустовска*. *Сега* естествено предполага *преди*. Създава се възможност за пресупозиция: преди това *сега* се е случило нещо, което е довело до резултата следствие: „той лежи в тръстиковия шезлонг“. То от своя страна е в пресупозиция, че състоянието „лежи в шезлонг“ не е свързано с „неприятни усещания“, тъй като твърдението от втората предикативна единица потвърждава това. Индикаторът *фаустовска* създава пресупозиции, свързани с произведението на Гьоте „Фауст“. Мечтата на Фауст е да бъде вечно млад. След като се твърди, че подобна мечта е вече реалност, то трябва да се предположи, че има причини, които са довели нейното осъществяване. Връзката между пресупозираните причини или една обща причина за първата и втората предикативна единица е резултатът следствие — сложното съчинено изречение, свързано с *и*. Но мотивировката причина е извън него. Освен това изречението има и друг прочит: „Неговата фаустовска мечта е сбъдната и (по тази причина, затова) сега той лежи в тръстиковия шезлонг.“ В зависимост от прочита, който изследователят ще даде, то може да бъде класифицирано като изразяващо едновременност, причинно-следственост или резултативност. Други изречения, изразяващи едновременност, също създават възможност за няколко интерпретации. Напр.: „Ние работим по осемнадесет часа в денонощието и сме дрипави, брадати, мръсни“ (Б. Ш., 67). Първо, изречението може да се определи като разкриващо едновременност. Второ, като изразяващо причинно-следствено отношение: „Ние работим по осемнадесет часа в денонощието и (затова, по тази причина) сме дрипави, брадати, мръсни.“ Трето, като съпоставително: „Ние работим по осемнадесет часа в денонощието, а сме дрипави, брадати, мръсни.“ Има случаи, в които предикативните отношения изразяват едновременност, а лексикалното съдържание изразява следствена зависимост: „Розовите пръсти на априлския изгрев шареха стаята и тя се

¹⁴ Подобни случаи отбелязва И в. Х а д ж о в. Цит. съч., с. 104.

усмихваше“ (А. Г., 6); „Към вас по росата крачи Добрият човек и клошовете му са мокри до колената“ (Съвр., 1978, № 3, с. 341).

В редица съединителни изречения има изразено обратно причинно-следствено отношение от типа на Ботевото: „но аз веч пушка нарамих и на глас тичам народен“. Да вземем следния пример: „Над нас небето изчезва и ни покрива зеленият свод на клоните“ (Ехо, № 36, 1976, с. 1). Причинно-следственото отношение се изразява естествено с подчинителна конструкция: „Над нас небето изчезва, защото ни покрива зеленият свод на клоните“. Иначе изречението разкрива две явления в тяхната последователност, обединени по граматичен път чрез общия глаголен вид (несв. в.) и общото глаголно време (сег. вр.). А в примера „Кръстът беше позлатен и всеки бе дал по някоя и друга пендара на времето“ (В. П., 167) предходността на причинното отношение е изразена и граматично, чрез минало предварително време (бе дал): „Кръстът беше позлатен, защото всеки бе дал по някоя и друга пара на времето.“

Освен това в изречения, които изразяват ясно причинно-следствено отношение, се наслагват допълнителни отношения. Напр.: „Слънцето минаваше през горчивите листа на ореха и мирисът на сянката му беше горчив“ (В. П., 108). В сложното съчинено изречение е изразено смислово отношение на добавяне (наречено присъединяване). Това е субективно значение на някои синтактични форми, което съществува наред с обективните им значения¹⁵. В случаите на добавено смислово отношение също се наблюдават усложнени отношения. Изречението: „Събранието екна в дружен смях и Председателя се засмя“ (В. П., 14) разкрива отношения на последователност и резултативност. А изречението „От никого не съм се откупувал, и сега няма да се откупя“ (В. П., 134) освен последователност, изразява и причинно-следствена връзка: „Защото от никого не съм се откупувал, затова и сега няма да се откупя.“ Изречението „Иван-Александър беше левак и в лявата ръка държеше акакията, навита като свитък“ (Ем. С., 15) представя едновременност и причинно-следствена зависимост.

Значителна част от изреченията, изразяващи последователност, носят допълнително отношение на резултативност: „Цеко слушаше разказа на кмета, унесено като приказка и накрай някаква плахост изпълни душата му“ (Е. П., 213). „Автомобилът отфуча из широката прашна алея и непознатият човек стои зад барикадата на три платнени куфара, омотани с въжета“ (Св. М., 24). „Шибил я погледна и се засмя“ (Й. Й., Ст. л., 10). Усмихва се и разцъфтява /на устните ѝ ален мак“ (Н. В., 93). „Свърна в гъстата гора/ и избяга като куче“ (Н. В., 101). „Извървахме стръмното и тръгнахме по билото на Лазар Гидик“ (Н. Х., 43). Една част от тях биха могли да се отнесат към изречения, изразяващи причинно-следствено отношение: „Ще го тикнат приживе в пъкъл и тогава доброто име на черквата ще се оскверни от злите езици“ (Св. М., 111). „Катърът откъсна оглавника и препусна“ (Н. Х., 67). „Той тръгна след себе си и влезе в празното училище“ (В. П., 39). „Бурята отмина и остави /лодка без лодкар и без платна“ (В. Х., 79). „Отключва вратите на душата към нейните дълбини и там умът застава лице с лице с вечното и непостижимото“ (Ем. С., 20). Резултативните и причинно-следствени отношения при изразена последователност са усложнени от имплицитно представени в тях вътрешни отношения. Те не са форма на изрично логическо отношение на причина или резултат или пък на основание и цел като негов подвид, а, както Ив. Хаджов подчертава,

¹⁵ Й. Пенчев. Присъединяването в съвременния български книжовен език. — ИИБЕ, 1967, № 13, с. 18.

са взаимовръзка и отношение, съдържащи се в естеството на действията и в тяхното последователно наставяне. Всички тези подзначения в отношенията на взаимовръзка и обусловеност не могат да бъдат подведени под логическите категории причина и следствие. В езика те най-често се изразяват чрез съчинителното свързване със съюза *и* поради неговата висока степен на абстрактност и възможност в най-голям диапазон да обхване частите на едно цяло. Както посочва И. А. Попова, *и* не мотивира във и чрез себе си вътрешното отношение в обединените изречения като причина и следствие (резултат), както това прави съюзът при подчинителното свързване, защото то се корени в лексиката на организираните в изречение езикови клетки — думите. Съюзът се вражда здраво в изразяването на тази по-голяма тежест на резултатността в общия смисъл на свързаните изречения. Причинно-следственото (резултативно) отношение може да е повече или по-малко ясно мотивирано. Мястото на *и*-изречение и неговото значение на последиствие в езиковата цялост подчертава и самият съюз. Основното съединително значение се усложнява с отсенки на присъединителност¹⁶. Това личи при безсъюзното нанизване на изречения, разкриващи причинното основание на следствието или последието (вж. Серийната съчинителна конструкция). И. А. Попова обръща внимание на факта, че невинаги може да се разграничат смисловата зависимост и временната (при различни временни плоскости), тъй като са обединени от мисълта като елементи на общото цяло и временната връзка се съчетава с причинно-следствената и резултативната (с. 361).

Класификацията на съединителните изречения не е уточнена поради разнообразните и усложнени отношения, които влияят на основното съединително значение, а и с присъединителна отсянка. По тази причина видовете съединителни отношения варират от два-три основни до различен брой спрямо и в зависимост от целите и задачите на изследванията. В учебниците по синтаксис техният брой е по-редуциран, но различен. Е. Дограмаджиева отбелязва 13 семантични разновидности на съединителното отношение в старобългарското сложно съчинено изречение, на които са присъщи определени структурни особености¹⁷. Ще посочим различните разновидности, отбелязани в някои по-нови монографии в съветското езикознание. Н. С. Валгина представя изречения с едновременност при съвпадение на видо-временните форми на глаголите казуеми; с последователност при видо-временните форми и реда на разположение на частите; със следствен оттенък в значението; с неочакван резултат и бърза смяна на събитията; употреба на *и*, близка до значението на противопоставеност; изречения с присъединителни отношения¹⁸. Т. Г. Козирева и Н. И. Астафева отделят временните отношения. При едновременност обръщат внимание на еднотипни казуеми като правило, а при разнотипни — значението на едновременност, проявяващо се с обща за двете изречения част или обща подчинена част. Изразяват се отношения на повтарящи се едновременно извършващи се събития. При последователност се приемат различни комбинации от видо-временни връзки: причинно-следствени отношения (без и със наличие на указателна дума; условно-следствени; с присъединително значение; със съпоставително-противопоставително¹⁹. Въз основа на становището, че в резултат на отвлечеността

¹⁶ И. А. Попова. Сложно-сочиненное предложение в современном русском языке. — В: ВССРЯ. М., 1950, с. 374.

¹⁷ Е. Дограмаджиева. Значение и функции на съюза и . . . , 12—30.

¹⁸ Н. С. Валгина. Синтаксис современного русского языка. М., 1973, с. 283.

¹⁹ Т. Г. Козирева, Н. И. Астафева. Современный язык. Сложносочиненное предложение. Сложноподчиненное предложение. Минск, 1976, 15—18.

на съюза, в зависимост от взаимодействието на семантичните съдържания възникват семантични разновидности на един структурен тип, И. А. Белошапкова разглежда три вида: 1. съединително-разпространени изречения, чиято втора част има характер на допълнение към първата (за означаване на едновременни и разновременни явления); 2. резултативни, втората част зависи от семантичното съдържание на първата, понякога и от определеното съотношение на модално-временния план (с индикативна модалност причинно-следствените и с хипотетична модалност условно-следствените и някои други варианти); 3. изречения с контрастно съединяване²⁰. В студията си върху конюнкцията Р. Лейкоф разглежда два вида *и* — симетрично и асиметрично, със степен на приоритет при установяване на отношенията в изреченията, които свързва²¹.

В последно време се поставя въпросът за семантичната едноплановост на съединените части в сложното съчинено изречение със съюза *и*. На този въпрос обръща внимание А. Вежбицка, която доказва необходимостта от общ деноминатор на субектните конституенти на изречението, намиращи се в отношение на координация. „Номиналната фраза А и В не е субект на изречението. *И* сигнализира само за това, че тази номинална фраза е апозиция на експлицитно или имплицитно изразения реален субект. Координираните именни фрази се явяват апозиции: P_1 и P_2 са съкратена форма за $P(P_1 P_2)$. Така изразът „Джон и Бил“ е съкратена форма на израза — тези хора (Джон Бил)²². Т. Шамрай отбелязва, че семантичната едноплановост на именните фрази с общ деноминатор е семантично условие, релевантно също и за координираните предикати. „Въпросът за необходимостта да се съблюдава изискване за семантична едноплановост на координираните предикати (при цялото им многообразие) е целесъобразно да се разглежда в качеството на изходна точка на анализа на семантиката на сложното съчинено изречение със съюза *и*, за целите на обосноваване и експликация на тяхното разнообразие в семантични типове.“²³ В дисертацията си тя разглежда координирани предикати с *думать*, като посочва, че необходимата едноплановост има място само при наличие на идентификация от гледна точка на дескриптивност — недескриптивност, т.е. от гледна точка на изразено модално отношение или на описание на определено емоционално, физическо, психическо или друго действие, процес, състояние. Дескриптивното значение на глагола *мисля* е „мисловна дейност“, а модалното е „предположение или мнение“. Авторката съвсем основателно подчертава, че семантичната едноплановост е задължително, но недостатъчно условие за координираните предикати с дескриптивно значение. Подобен анализ може да се приложи при монографично проучване върху *и*-изреченията, но за целта в нашата работа е неуместен. Освен това от гледна точка на изразяване на дескриптивност — недескриптивност българският език има твърде широки изразни възможности и това ограничение се сменя. Ще посочим, че един тип изречения, обосновани от авторката като неконвенционални в руския език, за български са съвсем приети и редовни: „Вървя (работя, радвам се, безпокоя се и т.н.) и мисля (предполагам, смятам, намирам), че той ще дойде“ (примерът на Т. Шамрай)²⁴.

²⁰ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, 664—667.

²¹ R. Lakoff. If's, And's and But's about Conjunction. — In: Studies in Linguistic Semantics, ed. by C. Fillmore and T. Langendoen. Naga, 1971, 126—131.

²² А. Вежбицка. Цит. по Т. Шамрай. Семантическая интерпретация и синтаксические особенности сложноподчиненных изъяснительных предложений с глаголом „думать“ в роли опорного слова. С., 1977, с. 30.

²³ Т. Шамрай. Цит. съч., с. 36.

²⁴ Пак там, с. 37.

В съединителните изречения се откриват типови структури, представящи координация на определен кръг глаголи за „движение“ с глаголи за мисловна дейност и емоционално състояние: „Индже ходи и мисли“ (Й. Й., Ст. л., 146). „Той вървеше на белия си кон, изпреварил малко напред дружината си, и мълчеше“ (Й. Й., Ст. л., 118). „Тръгнах си с нарастващ смут и още в уличката към къщи си спомних за дявола“ (Ем. С., 26). „Вървях и се срамувах от себе си“ (К. К., 15). „Вървеше по улицата и търсеше в себе си оправдание за извършеното“ (Съвр., бр. 3, 78 г., с. 57). „Шибил се връщаше в планината и още се усмихваше“ (Й. Й., Ст. л., 10). „Аз летя и се усмихвам, усмихвам се и летя“ (П. Ст.). Може да се посочат типови структури с конкретна съчетаемост *стоя (седя)* и *гледам*: „На другия ден той стоеше на пейката си и гледаше побелелия балкан“ (Й. Й., Ст. л., 88). „Настрани стоеше Драгота и ги гледаше изпод страшните си вежди“ (Й. Й., Ст. л., 54). „Стояха един срещу друг и се гледаха изпод надвисналите кичури коса“ (Й. Р., 38). „И двата стояха и се гледаха в очите“ (Й. Р., 39). „А старецът стоеше под цъфналата слива и гледаше след тях“ (Й. Й., Ст. л., 141). „Генерала седеше на един камък на височинката и гледаше спящите жени“ (В. П., 109). Или *гледам* с глаголи, изразяващи положително (отрицателно) емоционално състояние: „Гледам и ти се радвам“ (Е. П., 143). „Еньовата снаха я гледаше и ѝ се радваше отдалече“ (Е. П., 142). „Хайдутите гледат в земята и изгарят от срам“ (Й. Й., Ст. л., 11). „Гледах го и се късах от мъка“ (К. К., 52). „Гледаше пред себе си и мълчеше“ (Й. Й., Ст. л., 91). „Гледаше я и се усмихваше“ (Й. Й., Ст. л., 69). При едно монографично изследване има възможност да се покаже определен корпус от типови структури на съединителни изречения.

Като изходна точка за анализ на сложните съчинени съединителни изречения се приема изискването за наличие на обща тема.

Необходимо е частите на равнището на поставеното, общите пресупозиции и дедукции да доведат до твърдение за идентичност. За да има такова твърдение, трябва поне една от частите на двете предикативни единици да бъде включена. Така се образува двойка съставящи, които като резултат ще изразят същността на общата тема — за какво се говори особено в това изречение: „Изпречиха се скали пред нея и тя се покатери по тях“ (Й. Й., Ст. л., 68). Лексикалната пресупозиция на *скали* (нещо, по което може да се катери) се съотнася с глагола *покатери*. Освен лексикалната двойка *скали* и *покатери* в изречението с пресупозиция за идентичност чрез включване се изразяват двойки (*нея* и *тя*) и (*скали* и *тях*). Ще посочим още: „Састролога отдавна бях престанал да кореспондирам и загадъчното писмо ме хвърли в недоумение“ (Св. М., 50). „А телефонът постоянно звънеше и похарчихме доста пари за разговори“ (К. К., 49). Съответно за изреченията двойките членове са: *кореспондирам* и *писмо*; *телефонът* и *разговори*. Други случаи: „Индже погледна стареца изпод око и се усмихна“ (Й. Й., Ст. л., 140). Освен идентичния субект общата тема се извежда чрез прагматична пресупозиция за връзка между *погледна* и *се усмихна*; сетивното (зрителното) възприятие поражда естествено реакцията (усмихна). Или „След него те тръгнаха също и чувствали някакъв хлад“ (Н. В., 59). В случая ще са необходими повече пресупозиции, които ще се изведат от първата предикативна единица, която съдържа лексикален индикатор за идентичност *също*. 1. Между действието на субекта и обекта има изразена пряка зависимост „след него“. 2. Психичното състояние на общия субект е във връзка с извършването от самия субект действие, т.е. идентичността е осъществяване на връзката между действието на субекта и неговото състояние. Изречението „Мама го притисна до гърдите си и продължи да плаче“ (Д. и Е. Дж., 94) представя открито,

адекватно състояние на общия субект, осъществено чрез фазовия глагол *продължи*. В изречението „Надолу се разстилаше бойното поле и вятърът вдигаше прах от ситната, натрошена земя“ (В. П., 109) общността се извежда от един и същи показател за място, изразен при елементите „надолу“, „бойното поле“, „от ситната, натрошена земя“. Ще дадем пример за идентичен показател време, изразен лексикално чрез наречие и граматично чрез видо-временното съотношение на предикатите казуеми: „Отведнѹж хубавите очи на бедния момък се *засмяха* и *овлажняха*“ (Е. П., 84). Ще посочим и идентичност, изведена въз основа на общност в лексиката. „Вие приветствахте *това* и ние от своя страна *също* можем да *го* приветствуваме“ (ЛИК, 1976, № 23, с. 7). Но в случая не е съществена лексикалната идентичност на предиката, а наличието на наречието *също*, което автоматически поставя знак за равенство. Освен него валидна е и пресупозицията за идентичност чрез включване *това* и *го*, която има съществена функция при извеждането на идентичността в съчиненото изречение, тъй като в голяма част от съчинените изречения тя се реализира чрез граматична съгласуваност и езикова референция. Идентичност чрез включване е достатъчно условие за всички случаи, в които е изразена. Дадохме примери на изречения, които се движат в границите на разбираем контекст. При тях пресупозициите са по-обикновени и по-малко на брой. Но има изречения, които затрудняват. Изведени от своя естествен контекст, в който те са битували като нормални изказвания, в качеството си на отделни примери те се възприемат като неразбираеми. „Те седяха малко ребром върху гърбовете и ни поздравиха с поклащане на шапките“ (Й. Р., 16). „Какво общо има той с вярата и религията и откъде-накъде точно там трябва да му е гнездото?“ (В. П., 167). В такива случаи може да се ограничим само с граматичните показатели — общ субект и едновременност на глаголните действия.

Множеството от разнообразни отношения, изразявани посредством съюза *и*, функциониращ като „нулева категория“ (Пешковски, Карцевски); възможността от по-свободна, понякога субективна интерпретация; неразбираемостта на някои изречения, които изглеждат граматично правилни, са основания да предложим следния подход при класификацията на съединителните изречения. Те се разделят в две големи рубрики на едновременност и предходност, които не се определят от временното отношение на предикатите казуеми, а от пресупозитивните отношения на предикативните единици. В рубриката „едновременност“ двете съставлящи не са в пресупозиция една спрямо друга, и за двете се твърди. Пресупозициите могат да се използват за извеждане на общата тема, но не влияят на отношението между предикативните единици, което в много случаи е доста самостоятелно. В рубриката „предходност“ първата предикативна единица е винаги в пресупозиция, за да е валидна втората.

Рубриката „едновременност“ може да се отнесе към определяните от някои изследователи симетрични сложни съчинени изречения (Р. Лейкоф²⁵ и Ю. А. Левицки²⁶). Съвсем условно може да се приеме подобен термин, тъй като основанието, че компонентите могат да разменят местата си невинаги е в сила, а освен това се променя и редът на фактите (А. А. Пешковски). В тази рубрика се наблюдава минимално различие между предикативните единици. Те обикновено изразяват идентификация, съпоставяне на две явления спрямо техен признак или изразяване на принадлежност към даден клас. Най-често се приписват два различни, но не противоречиви при-

²⁵ R. Lakoff. Цит. съч.

²⁶ Ю. А. Левицкий. Семантика русских сочинительных союзов. — В: Проблемы структурной лингвистики. 1978, М., 1981, с. 84.

нака, възприемани като синоними. Или се приписват признаци, отнасящи се към два непресичащи се класа. (В анализа на Ю. Левицки „това е нова и това е интересна книга“.) Ще посочим няколко примера, а сетне ще покажем това по-подробно: „Той гледа разклатените клони и ясно вижда кошутата“ (И. И., Ст. л., 29). „Един работник със синя блуза / до мене прострелен лежи / и под каскета му нахлузен / неспирно топла кръв струи“ (Н. В., 61). „Едно време хората слушаха Деветата симфония на Бетховен и вярваха в магическата структура на музиката“ (Св. М., 27). „Гърби се като таралеж над земята и я пази от дъждовните капки и от вятъра“ (Н. Х., 163). „Нека сега N е произволно натурално число и да определим числата k и m по следния начин“ (Сендов, 27). В тази рубрика нито една от предикативните единици не допринася за разбирането на следващата, извън контекста — сложно съчинено изречение, т.е. нито една от тях не е в пресупозиция. Пресупозициите и дедукциите са нужни за извеждане на общата тема, ако е необходимо. Това обаче невинаги се налага, тъй като общата тема в повечето случаи е ясна и приемлива. Тя е свързана, но не е идентична с пресупозицията за връзка между двете предикативни единици. Предикатът на пресупозициите може да е от всякакъв вид. P_1 и P_2 са примери на нещо общо (което приемаме за общо), следователно P_1 и P_2 са подобни. Създава се възможност за редукция на пресупозициите и дедукциите до един симетричен предикат. Напр.: „Ще си идат в града, веселите девойчета и ще си гледат я кино, я телевизия“ (В. П., 76). P_1 пресупозира 1 в града ще бъде приятно. P_2 пресупозира 2 ще се забавляват. И 1, и 2 включват общи черти (приятност, забавление) следователно 1 и 2 са подобни. Или: „Но някой в леглото / ръмжи и с ръката си / чергата грубо намества“ (Н. В., 59). Съответно P_1 пресупозира 1 не му е добре, а P_2 — 2 не му е удобно, следователно P_1 и P_2 са подобни. В изречението „Всички мълчим и се услушваме в дишането си“ (Ст. С., 34) подобие то се извежда въз основа на „не се шуми, пази се тишина“.

Рубриката „предходност“ налага някои ограничения, но не и различия. Първо, предлагаме това наименование, тъй като то включва идеята, че първата предикативна единица води до следващата, за което е нужна дедукция. Второ, първата предикативна единица е в пресупозиция, за да бъде значима втората. При нея изискването за обща тема се сменя на по-ниско равнище. Това е осъществената връзка между съставлящите съчиненото изречение, т.е. представя се по друг начин, получава друг израз. Можем да го формулираме като: „нещо, което очевидно предхожда, може да породи условия за нещо, което следва, но не и обратно“. Общата тема е причинността или временната същност, свързана, но не идентична с пресупозицията за потенциална причинност и временна същност. Предикатът за връзка е „член на малък клас асиметрични глаголи от типа *причинявам* и *предхождам*. Конюнкцията на пресупозициите взема място на основа, като част от значението на глагола *причинявам* и *предхождам*“²⁷, т.е. включва се редукция до асиметричен предикат. Това определя и двата случая в рубриката — „идва след“ и „следва от“. Първо, P_2 идва след P_1 и, второ, P_2 следва от P_1 . Понятията „следва“ и „след“ не са достатъчно анализирани, но ще ги използваме в качеството на работни показатели. В първия случай — „идва след“, се включват изреченията, изразяващи отношения на последователност, на конкретизиране на събитието, както и смисловото отношение на добавяне. Във втория случай — „следва от“, се отделят изреченията, изразяващи отношения на причинно-следствени, условно-следствени, резултативни, конклузивни и други връзки, тъй като все още няма строг критерий за тяхното обективно разгранича-

²⁷ R. Lakoff. Цит. съч., с. 131.

ване. Ето защо смятаме, че критерият „следва от“ е по-малко субективен и по-общ от конкретизирането и детайлизирането в анализ, опиращ се на интуицията на изследователя. Отбелязахме вече мнението на И. А. Попова, че невинаги може да се разграничат временната и смисловата зависимост. Р. Лейкоф посочва, че „и тогава“ има идея за временно-причинна същност и не е основно само по себе си²⁸. Трябва да се направи опит за разграничаване на връзката между временната и причинната същност, тъй като те имат много общи синтактични свойства — *и затова, и тогава, и след това, и тъй като, и когато*, могат да се отнесат и към времето, и към причинността. Ще вземем произволно един от примерите в „Синтаксиса“ на К. Попов, отбелязани като изразяващи причинно-следствена зависимост, само за да покажем възможността да се изразява и временна, и причинна същност: „Първата смяна на носилката трябваше да бъде сменена и двамата партизани я оставиха на земята“ (П. В.). Първата смяна на носилката трябваше да бъде сменена (*и затова, и тогава*) двамата партизани я оставиха на земята. (*Тъй като, когато*) първата смяна на носилката трябваше да бъде сменена, двамата партизани я оставиха на земята.

1. Рубрика *едновременно*. Тя изразява темпорална едновременност и семантично подобие. Семантичното съдържание на втората предикативна единица в известен смисъл възпроизвежда съдържанието на първата, като се включват някои семантични компоненти или синонимно се представя цялото ѝ съдържание:

„Но гласът му — дълбок и плътен — се лееше и я облъхваше на вълни като топъл вятър по жътва“ (О. В., 19). „Запълваха ямата с червеникава пръст и поглеждаха към него“ (В. П., 71). „Там често се явяваше Моца, дъщерята на комшиите, и поглеждаше пред дюкянчето“ (Й. Й., Ст. л., 82). „Те гълтаха по пет хапчета наведнъж и говореха с патос за своята всеотдайна обич“ (Св. М., 82). Всякакви форми и цветове се въртяха и раждаха в тях“ (В. П., 148). „Плюс това и баджанакът постоянно ми звънеше и взаимно се окуражавахме, обхванати от недоволството“ (К. К., 50). „От тогава тоя страховит каньон още повече интригува и вълнува“ (Н. Х., 11). „Лъщят по коридора пушките и говор груб ечи“ (В. Х., 38).

Семантичната прилика, или изразяването на семантично присъщи черти за дадена цялост, се осъществява въз основа на общ темпорален момент.

Едновременността се подчертава с общ модален или фазов глагол. „Татко винаги можеше да ме изслуша и разбере“ (Пл., 1976, № 7, с. 83). „Може би един ден хората ще успеят да разгадаят неговите песни и да преведат тая загадъчна книга“ (Й. Р., 14). „Нека жълта есен пилее листата си и своята песен да пее... А работниците продължават да прииждат и да се блъскат в коридора“ (К. К., 34). „Приятелите му започнаха да се забавляват и да измислят разни ужасни прозвища“ (Пл., 1980, № 11, с. 48). Едновременността в темпоралния план се изразява и с общ лексикален показател: „А вѐн Женда пак беше поамила пръча, и пак му даваше хляб на ръката си“ (Й. Й., Ст. л., 96). „Ето и сега те са там и го пазят“ (Й. Й., Ст. л., 120). „Късно подир обяд с баща ми изнасяме маса на затревения плочник и пием кафе“ (Ст. С., 7). „Сега прелиствам работния бележник и отново преглеждам купищата критични материали за Ереро, репродукции, рисунки“ (ЛИК, 1977, № 39, с. 18). „А по-късно, през 1920 г., кооперацията на тютюнопроизводителите „Асеновец“ докарва мотор и пуска първото електричество за училището и читалището“ (Пл., 1980, № 11, с. 5).

²⁸ R. Lakoff. Цит. съч., с. 126.

Изреченията може да имат различно изразена фазовост на действията, която в даден момент обаче се засича: „Пауна беше се качила на коня си и тъкмо ѝ подаваха детето, загърнато и повито“ (Й. Й., Ст. л., 126). „Дворът ухае на цветя и по мръкнало гората на Бучето започва да шуми“ (Ст. С., 7). „После ревнах и така ме завари мама“ (Д. и Е. Дж., 90). „Пуши цигара и от време на време в крайчеца на устните му трепва едва доловима усмивка“ (Св. М., 45). „Приятелят му, обкичен с петици, играеше шаманско хоро и гръмваше по някой път във въздуха“ (Й. Р., 50). „По пътя вървяха хора и той тръгна с тях“ (В. П., 187). Първата предикативна единица може да уточнява временния план на протичането на действието на втората: „Година се мина и много неща се случиха“ (Й. Й., Ст. л., 70). „Мина време и аз липсах с вуйчовия маузер, патроните, раницата и винтягата му“ (Ст. С., 22). Като едновременно се възприемат действия, ритмично повтарящи се, присъщи за един цялостен процес; обикновено те са с антонимно значение. Фактически те изразяват двете крайни точки на едно действие, служат като показатели за границите на извършваното действие, като част на едно цяло: „Там често излизаше и влизаше една жена по бели ръкави“ (Й. Й., 25). „То падаше и се изправяше, огънато в гумените си кости и гумените си мускули“ (В. П., 148). „Песните и провикванията излитаха през разтворените прозорци и заглъхваха далече в лунната нощ“ (О. В., 20). „Очите им се разтягат и събират — хем техните, хем не техните очи“ (Ст. С., 19). „Те се навеждаха и изправяха с някаква богомолна ритмичност“ (Е. П., 206). „Сигурно още петдесет пъти ще излезе от мазето и ще влезе в него“ (В. Ц., 49). Редовно се осъществява с формите на сег. и мин. несв. вр., особено с глагол от несв. в. в първата предикативна единица: „Говееше се ако не целите пости, поне последната седмица преди рождество и на бѣдни вечер трапезата се нареждаше само с варен боб или леща, ошав, петмез, грозде от свеслата, орехи и кисело зеле, поръсено с червен пипер“ (К. Конст., 69). „Тя се търкаляше там като сребърна сачма извънтеше“ (Е. П., 143). „Рудетката бръмчи и малкото бяло топче подскача като живо, събрало в себе си погледите на всички присъстващи“ (Св. М., 44).

Както вече посочихме, двете предикативни единици не се пресупонират взаимно, т.е. никоя от тях не допринася за разбирането на другата: „Босите нози на Незифя шлапат по варосания пруст и наклоненото слънце се разпилва през кожено решето на точки светлина“ (Ст. С., 43).

Пресупозициите представят една семантична общност на подобие, на прилика, тъй като в повечето случаи се изразяват синонимни отношения, състояния, действия: „Ние говорим близки езици и сме обагрени от една и съща идея“ (Лит. фр., № 17, 1972, с. 4). „Дечурлигата се трупаха наоколо и ни запяха многозначително“ (К. К., 21). „Кръвта пролята в нефт ще се превърне/ и пулса ни — в могъщ моторен шум“ (В. Х., 22). „Деца вървят по бялата алея /и светлини играят, светлини“ (В. Х., 57). „Плюнчил оглоган химически молив и с ръката си писал върху вътрешната страна на разпрана локумена кутия“ (Ст. С., 16). „Старецът чува всичко това с глухото си хрущялесто ухо и вижда всички звуци с тъмносиньото си око, осяено с тънки, кървави жилчици“ (В. П., 156). „Земята дърпа дърветата и ги повлича със себе си; небето вдига листата нагоре и изсмуква тяхната влага“ (В. П., 156).

Тези отношения се изразяват и чрез отрицателни конструкции. Отрицанието още повече засилва синонимността и общността между двете предикативни единици. „Нямам ли сукна отрязани / и не съм ли млада, белика“ (Е. Б., 38). „Крайналията не отговори и не отвори очи“ (Й. Й., Ст. л., 188). „Павел я не помилва и не приласка“ (Е. П., 24). „Класовете не излязоха и не се строиха“ (В. П., 401). „Месец и нещо никой не влязъл и не из-

лязъл в тая белязана къща“ (Н. Х., 115). „Затова вече никой не се занимава с мене и даже Кралев не ми обръща внимание“ (Б. Р., 166). „Божура не обичаше никого и към нищо не можеше трайно да се привърже“ (Й. Й., Ст. л., 61).

Освен лексикален наблюдаваното смислово отношение има и структурен израз. Първата предикативна единица е положителна, а втората — отрицателна. Чрез отрицателната конструкция се потвърждава същото или близко на положителната конструкция значение:

„Но Минка все мълчеше и не заговорваше“ (Й. Й., 20). „Затворено е дюкянчето на Милуша и чукът не чука“ (Й. Й., Ст. л., 92). „Тя носеше открито срама си и не криеше от никого греха си“ (Й. Й., Ст. л., 70). „Той ходеше повече сам и никого не задяваше“ (Й. Й., Ст. л., 159). „Те се потопиха и аз дълго не можах да чуя нищо“ (Е. П., 83). „Шляеше се насам-нататък и нищо не работеше“ (Е. П., 213). „Жената е отправила тъмния си поглед някъде отвъд дансинга и не ми обръща никакво внимание“ (Б. Р., 17). „Ние си знаем работата и нямаме нужда от съвети“ (Св. М., 57). „Хипнотизирани посетители гледат унесено мъченицата и не мърдат от местата си“ (Св. М., 96). „От няколко дни стои заключен в стаята си и не излиза навън“ (Св. М., 60). „Тогава човек е окаян и няма радост за него“ (Е. Ст., 90). „Вали и няма да превали“ (Ст. С., 33). „Илариона отвори уста и не я затвори“ (В. П., 133). „Дълго стоях вцепенен по средата на стаята и не откъсвах погледа си от детския образ“ (К. К., 135).

Смисловата близост и семантично подобие се изразяват и с антонимни средства. Изглежда характерна черта за тази рубрика е изразяването на синонимни отношения и на две крайни състояния, представяни като едно отношение или като един цялостен процес: „Поляната тъмнееше и безбройните жълти иглики леко се поллюляваха като запалени свещи“ (Й. Й., Ст. л., 189). „Вечер светят звездни полилеи / и гаси ги сутрин светъл ден“ (Н. В., 58). „Испания ни създаде и в същото време ни унищожи“ (ЛИК, 1976, № 42, с. 6). „Илариона заплака и се разсмя едновременно“ (В. П., 134). „Те отиваха в понеделник и пак със същия този рейс ги връщаха в събота при домашните им“ (В. П., 39). Тези дни офицерите идваха рано сутринта и си отиваха късно вечер“ (Д. и Е. Дж., 115). „Тия ще я купят и продадат“ (Ст. С., 13).

Интерес в рубриката представляват сложните съчинени изречения с компонент, изразяващ екзистенциалност. Семантичният статус „битие“ има широко съдържание, отнасящо се до различни общности и фрагменти от съществуването на човека и света²⁹. Синтактичните конструкции с глаголите *съм* и *имам* също отбелязват значително разнообразие³⁰ и предлагат интересен материал за изследване на съчетаемостта и ограниченията, които се налагат при съединяването на такъв тип конструкции в рамките на съчиненото изречение. Това се отбелязва само като проблем за едно бъдещо проучване, без да се представят резултати от наблюденията. Ето някои примери: „Пак съм в отпуск и съм си у дома“ (Ст. С., 7). „Много съм млад и много съм умен“ (А. К., 213). „На другия ден всичко беше по старому и братята почувстваха сърцата си каменни“ (Й. Й., Ст. л., 44). „Такива задачи са обект на много изследвания и имат широко практическо приложение“ (Сендов, 73). „Имам си родина и над нея / денем грее синьото небе“ (Н. В., 58). „Има точно такъв полином и той носи името на Чебишов“ (Сендов, 86).

²⁹ Н. Д. Арутюнова. Предложение и его смысл — „отношения экзистенции“. М., 1976, 205—282.

³⁰ Р. Ницолова. Экзистенционалните изречения със *съм* и *имам* в български език (в съпоставка с други славянски езици). Заседание на комисията за анализ на граматичните структури на славянските езици при Международния комитет на славистите. ИБЕ. С., 1977, 92—103.

Още за функцията на съюза и Р. Лейкоф отбелязва, че „ако двойките съставлящи, които правят обща тема, и всички други са идентични, дали повърхнинно или чрез дедукция, освен една, и тази двойка има един член А и един В и $A \infty B$, пак експлицитно или чрез дедукция, конюнкцията ще е противоречива, вторият конюнкт отрича твърдението, пресупузирано от първия: „яде и не яде“³¹. Ю. А. Левички разглежда идентични лексикални структури със синтактична структура на компонентите „это книга и это не книга“ и доказва „противоречие, неуместност на съюза и: $3x[A(x) \wedge A(x)]$. „Это книга и это не книга“ утвърждава за отсъствие и двата предмета на указания признак и за изключването им от даден клас при отсъствие на идентификация (противоположност)“³². Логически дескриптивното значение на подобни структури е противоречиво, но в езика тази конструкция се среща с модална употреба „Казал е и не е казал“ (Ст. С., 28). „Яде, синко, и не яде“ (О. В. 87). „Замина и не замина.“ „Така е и не е така“ (разг.). „Книга е и не е книга.“ Вероятно с тази употреба конструкцията се среща и в други езици.

Този случай е още един пример за несъответствието между структурно и семантично моделиране, тъй като все още не са решени и разработени въпросите, свързани с методите и критериите. Въпреки това стремежът към формализация на минимални синтактични структури е обоснован и в тази насока се работи ползотворно както за изясняване на някои теоретични положения, така и в търсене на реални резултати за семантичен анализ (Ф. Данеш, А. В. Бондарко, М. Л. Буланин, С. Д. Кацнелсон, Куин, О. И. Москалска, Г. Г. Почепцов, Ч. Филмор, С. К. Шаумян, Н. Ю. Шведова, Е. И. Шенделс и др.).

1.1. Съпоставителните отношения при изразяване със съюза и са отзвук от близките функции, които са имали двата от най-старите славянски съюза и и а, оставили отпечатък в съвременното състояние на славянските езици. Независимо от това между тях е имало несъмнено различие, тъй като и е съединявало еднородни явления с вътрешна взаимосвързаност, често с оттенък на следствие, докато а е внасяло нещо ново, неочаквано (Я. Бауер). Освен това „неутралността“ на и също създава предпоставки за взаимозаменяне в редица случаи: „Така минаваше времето в нашата „Граов“ и аз продължавах да се въртя около амбалажната хартия“ (К. К., 31). И „Така минаваше времето в нашата „Граов“, а аз продължавах да се въртя около амбалажната хартия“. При изразено отрицание и смислово отношение на „противно на очакването“ е възможна замяна с но „Ала минаха дни и седмици и (но) от двойника нямаше нито следа“ (Св. М., 109). Същото се наблюдава при наличие на елементи като *все, все още, пак, все пак* и т. н.: „То беше и невероятно, и глупаво, и нелепо, и страшно в едно и също време, и все пак (но) беше факт“ (Св. М., 37). „Тя може да се облича по-евтино и пак да има приличен вид“ (Б. Р., 91). В зависимост от характера на отношенията между предикативните единици изреченията от този случай илюстрират две семантични разновидности: едната на съпоставяне или семантична опозиция, изразена въз основа на семантично подобие, а другата, изразяваща „противно на очакването“ или разкриване на отношение на несъответствие между първата и втората предикативна единица въз основа на съдържанието на първата. Следователно първият тип отношение трябва да се отнесе към рубриката „едновременност“, а вторият — към рубриката „следва от“, тъй като отношението се извежда чрез пресупозиция от първата предикативна единица (вж. подробен анализ в следващата глава). Понеже това не е основна функ-

³¹ R. Lakoff. Цит. съч., с. 123.

³² Ю. А. Левички. Семантика русских сочинительных союзов, с. 198.

ий на съюза *и*, и за прегледност ще представим двете отношения тук с няколко примера: 1. „Тя разправяше на света истината за Мария и разказваше на заспалата Мария истината за света“ (В. П., 94). „Вечер прозорците на къщата при последния фенер лъщят като тъмни локви срещу жълтия кръг на месеца и по стените ѝ играят катранени сенки“ (Св. М., 23). 2. „Но каменният мост стоеше здрав и водата стигаше до него“ (Й. Й. Ст. л., 114). „Той не се отчайваше и тръгваше отново“ (Й. Й., Ст. л., 24). „Моят баща кърпеше обувката на беднотията от нашия сиромашки Ючбунар и все не можеше да ги изкърпи“ (К. К., 154).

2. Рубриката *предходност*.

2.1. Значението „идва след“ като случай от рубриката „предходност“ трябва да се изведе от задължителното пресупозиране на първата предикативна единица. Напр.: „Запалвам мотора и вдигам ръка за поздрав“ (Б. Р., 114). Пресупозицията на P_1 е: „предстои заминаване, тръгване, пътуване“. В нейния контекст твърдението на втората предикативна единица е значимо „вдигам ръка за поздрав“, следователно P_2 идва след P_1 . Друг пример: „По едно време пътят им напусна билото на планината и тръгна из един дол“ (Й. Й., 183). За P_2 е достатъчна лексикалната пресупозиция на „напусна“, представяща значение на терминалност, т.е. край на едно действие, след което идва друго действие „тръгна из дол“. Същото се отнася и до: „Оставям автомобилната колона и пристъпвам по-отблизо“ (Н. Х., 92). „Ето минахме сънни гори / и летим над морета и суша“ (Е. Б., 59). А изречението: „Булката изхвърква навън и тича по слънцето през улицата“ (Й. Й., 81) представя две двойки пресупозиции: 1. *изхвърква* пресупозира *тича*; 2. *навън* пресупозира *през улицата*. Значението „идва след“ е по-широко от значението на темпорална последователност при изразяване на етапите от един общ процес, тъй като пресупозициите, извеждани от първата предикативна единица, могат да установяват и други видове зависимости освен установяване на темпорално следване. Сравни при „Старата патка скочи във водата и заплува“ (А. К., 216) пресупозицията на P_1 не създава допълнителни значения, докато при „Болката ѝ падна дълбоко и се притъпи“ (Й. Й., Ст. л., 73) P_1 пресупозира освен краен процес (падна) и условност (дълбоко), от която може да се изведе резултативност. Но анализът предполага извеждане на пресупозиции, които указват „по следване“ на отношенията, т.е. установява се само индикация за „идва след“.

„Василчо взе една ябълка и я хвърли към Божура“ (Й. Й., Ст. л., 67). „Шумът на кориите се приближи и разля като гръм на водопади“ (Й. Й., 26). „И двамата, загърнати от снега като с гъста бяла мрежа, тръгнаха по дола и скоро се закриха“ (Й. Й., 48). „Друг обърна клепача му и се взря в зеницата му“ (Св. М., 102). „Написах обръщението и се замислих“ (Д. и Е. Дж., 37). „Добри почука и отвори вратата“ (Д. и Е. Дж., 99). „Обърнах се кръгом и с отсечена войнишка стъпка напуснах кабинета му“ (Д. и Е. Дж., 108). „Тя записа и ми подаде листчето като на директор“ (К. К., 57). „Аз се измъкнах из вратата и почти избягах надолу по стълбите“ (К. К., 43). „Задните копита се раздвижиха като ковашки пневматични чукове и удариха гърдите на белия“ (Й. Р., 38). „Сивият трудовашки порой бликна сякаш от подмолите и се разля по разорания от бормашины път“ (Н. Х., 92). „И всяка човешка умора / и болка тук тихо прегаря / и с белите утринни пари / отива към слънцето горе“ (Е. Б., 193). „Внезапно се изправя командирът / и хвърля се пред батальона пръв“ (В. Х., 29). „Конят Камберата плеснал бели крила и като стрела се загубил в облаците“ (О. В., 404).

Сложното съчинено изречение се възприема като минимална текстова единица и създава възможност при анализ чрез пресупозиции да се измести

целта на изследването. Ето защо при анализа се следва ограничението за представяне на изразеното основно определящо отношение. Същото ще е валидно и при изследване на отношението „следва от“. В началото на главата показахме широката вариантност на семантичните отношения в сложното съчинено съединително изречение.

Многократно е посочвано, че значението на следване се създава от съотношението на формите на сказуемите (обикновено мин. св. вр. и св. в.) или се внася от лексикални показатели или лексико-граматични средства, особено ако е употребено несв. вр.: „Всяка сутрин субашът Али излизаше пред конака и с часове наред гледаше ту горе по върховете на планината, ту долу из калдаръмените улици на селото“ (Й. Й., Ст. л., 77). „Съмваше се и отново се повтаряше същото“ (Й. Й., Ст. л., 82). „Жътвари на малки групи минаваха по пътищата към Щетино и здрачът поляка-лека ги попиваше“ (Е. П., 227).

Ще посочим от по-честите случаи на употреба на лексикални показатели. Няма да се отбелязват отделно случаите с *и след това*, *и после*, *и по-късно*, тъй като те са известни. Лексикалните показатели за следване, намиращи се във втората предикативна единица, естествено изразяват последователността на действията. Ще дадем само няколко примера: „Пред него животата /изплувал чудесен/ и после заспивал усмихнат“ (Н. В., 47). „Отдалеч отваря приказка за туй, за онуй, споменава за Велико кехая и най-после заговорва за Рада“ (Й. Й., 11). „Агата погледна навъсено след него и след туй му извика:“ (Й. Й., 19). „Прочетете тоя роман и след това се поразходете из улиците“ (Св. М., 20). „Иди потърси на Украйна в степта /и след туй провери в Киренейка“ (Н. В., 113).

Лексикалният показател *после* във всички случаи сигнализира за последователност на изразените отношения. Обикновено се отбелязва неговото присъствие във втората предикативна единица, но употребен в първата предикативна единица, той също се възприема като индикатор за последователност. Началната му позиция в първата предикативна единица всъщност изпълнява двойна функция. Първо, посочва, че изречението е във връзка с предходен текст и, второ, че отношенията в изречението ще се представят последователно. Тази негова функция произтича от конкретното му лексикално значение „след известно време“. Е. Дограмаджиева забелязва, че изтеглянето на наречието „таче“ в началото на изречението в абсолютно всички случаи от Супрасълския сборник навежда на мисълта, че тази позиция не е случайна, а е във връзка с допълнителната функция, с която то е натоварено. Авторката го разглежда като ориентирано към предходното изказване, което е несъмнено³³. Тази функция в съвременния език се е установила и стабилизирала, но независимо от това присъствието на показатели като *после*, *тогава*, *след това* в начална позиция налага отпечатък в цялостната семантика на изречението, което доказва и материалът — че тази последователност от предходния текст продължава: „После дръпнах машинално от цигарата и произнесох бавно“ (Б. Р., 9). „После се оправи и тръгна направо из пътя“ (Й. Й., 253). „После ги подпалвам и се връщам назад за нова партия“ (Б. Р., 196). „После влизам в едно от големите кафенета срещу гарата и сядам на една масичка в дъното“ (Б. Р., 60). „После очите свикват и като че просветлява“ (Ст. С., 31). „После се връща назад и се скрива зад голямата стъклена врата“ (Св. М., 43). „И после те грабва и носи /на своите светли криле“ (Н. В., 132). „След това ни натоварваха в черната камионетка и ни откарваха в дирекция на полицията“ Д. и Е. Дж., 78). „После локвите ста-

³³ Е. Дограмаджиева. Значение и функции на съюза *и* . . . , 15—16.

ват прозрачни и дъното им почернява от попови лъжички“ (Ст. С., 40). „После отиде до вратата и се загледа в дъното на ялната пролетна нощ“ (Е. П., 138).

Идентична е и функцията на лексикалния показател *тогава*: „Тогава керванджията грабнаха големите си бълкелки и се натрупаха на „чешмата“ (Й. Й., Ст. л., 106). „Тогава плащай и да тръгваме“ (Б. Р., 100). „Тогава къщите се отпуснаха и изтърваха по една скърцаща дъсчена въздишка“ (В. П., 12).

Лексикалните показатели *отново* и *пак* освен със своето лексикално значение на повторителност внасят допълнително значение на последователност „и след това се повтаря прекъснатото преди действие“: „Давидко и Петър овчарят изляха пълните ведра и пак дойдоха на местата си“ (Й. Й., 258). „Но той спокойно се наядаше и спокойно заключаваше пак храната в долапа“ (Й. Й., Ст. л., 32). „Той изпи чашата си и запя пак“ (Е. П., 225). „Блеснаха само за един миг и пак се скриха“ (К. К., 38). „Изпълнявам нареждането и отново втренчавам очи във Франсоаз“ (Б. Р., 99). „Притиснах пакета до гърдите си и отново се върнах и кухнята“ (Д. и Е. Дж., 136). „После прави бавен кръгом и отново тръгва към мен“ (Б. Р., 41). В последното изречение фигурират два показателя.

Лексикалните показатели за следване, като *първо*, *второ* или *един*, *два*, се употребяват освен в научния стил предимно в разговорната реч. Моделът „първо . . . и тогава (после) . . .“ в императив е много типичен за нея: „Ограждали един ден, два дни, та чак на третия свършили“ (Й. Р., 44). „Боядисай го първо и тогаз одумвай табелата. И керемиди му тури, и тогава приказвай“ (В. П., 44). „Първо донеси нафта и тогава върви.“ „Първо купи мляко и хляб и после можеш да играеш.“ „Първо се измий и тогава сядай на масата“ (разг.).

Всъщност този модел се отнася до „следва от“, тъй като първата предикативна единица изразява условието на контекста, в който се реализира втората единица, но поради наличието на два формални показателя за време го представяме тук.

Ще посочим един случай, който не е отбелязан в нашето езикознание. Изразяване на фазовост при сказуемостта на една от предикативните единици естествено създава условия за изразяване на следване, тъй като двете фази на сказуемостта са различни. Обикновено отношението се представя с начална фазовост в два варианта — лексикално-граматичен и синтактичен.

1. Лексикално-граматичен вариант: „Ставаме и закръчваме бавно по мокрия чакъл на алеята, възлизаща към върха на хълма“ (Б. Р., 84). „Обличам сакото и се запътвам към бюфета“ (Б. Р., 31). „Момичено с червеното сукманче грабна стомната и се затече към кладенчето“ (А. К., 218). „Патенцата загребаха тревожно с крачка и плувнаха като малки ладийки над водата“ (А. К., 217). „Керванджията грабнаха котли и заплискаха с вода биволите“ (Й. Й., Ст. л., 106).

2. Синтактичен вариант: „Керванджията извади брадва и започна да дяла“ (Й. Й., Ст. л., 107). „После откачиха катранниците и се заловиха да мажат колята си“ (Й. Й., 106). „Показали му кладенеца и Панко почнал да пълни кофите“ (О. В., 406). „Човекът с ведрото и с гумената лодка донесе вода от езерото и почва да надува плаващия съд“ (Й. Р., 28). „Ломако обели външните листа и започна да разрязва зелката“ (Й. Р., 68). „Приведе се и почна да рови в пепелта“ (О. В., 65). „Един го хвана за ръката и започна да разглежда пръстите му“ (Св. М., 102). Когато фазовостта е еднаква, предикативните единици изразяват други отношения: „Задиша с могъщите си гърди и заглуши песента на щурците“ (В. П., 74). „Към девет часа хората

почват да пристигат един по един и центърът заживява обичайния си живот“ (Б. Р., 64) — отношението е „следва от“.

2.1. *Д о б а в я н е*. Вече е обяснено, че смисловото отношение на добавяне няма да бъде предмет на разглеждане, тъй като в рамките на съчиненото изречение то повтаря отношенията на присъединяването, разгледани подробно в монографията на Й. Пенчев: „Присъединената част може да съдържа и съобщение, което смислово да се отнася към предходната част, както добавеното съобщение в сложното съчинено изречение. Структурата на интонационно присъединената част повтаря смисловата структура на добавената част, т.е. в нея се съдържа смислов момент, известен от предходното съобщение, който се поставя в ново отношение и с това се характеризира по нов начин. В присъединената част може да се изрази интонационно субективното отношение на говорещия към нейното съдържание“³⁴. Тук ще бъдат посочени примери с изразено интонационно субективно отношение, отбелязано със запетая или тире в авторските примери: „Съвсем ниско беше слязъл облакът на изток, и в изчистеното небе над него се показа месецът, още червен и тъмен“ (Й. Й., Ст. л., 115). „Ний със Севастия тъкмо се приготвихме да излезем, и нея я заболя глава“ (Й. Й., 240). „Той се грижеше и за Елка, и за господаря си, и за Захаринчо с нежността на ангел-пазител, и плачеше над тяхното нещастие“ (Е. П., 43). „Аз страдам за вас, / и за себе си страдам“ (Н. В., 105). „Сред горялото никнеха подрасти, морави, жълти, зелени, и аленееше рябина“ (Й. Р., 28). „Единият му навои покриваше катъра от опашката до ушите, и лакът и нещо артисваше“ (Н. Х., 42). „Вълк да срещна, и от вълка ме хваща срам“ (Ст. С., 31). „Два пъти съм бил в ремонт, и трети път ще ида“ (В. П., 30). „Йордан си носеше торбата сам — и сега извади от нея хляб, лук и сирене“ (В. П., 140).

Лексикалният показател *сякаш*, намиращ се във втората предикативна единица, доразвива констатацията от първата, като я продължава и доуточнява, без да се губи лексикалното значение на предположение. *И сякаш* има значение на подхващане на темата от предходната единица с добавено смислово отношение на предположение, поради което го отнасяме към случаите на добавено субективно отношение на говорещия към съдържанието на предходната предикативна единица: „Очите на Аничка светнаха и сякаш още повече се засмяха“ (Й. Й., 59). „Едри звезди трептяха над черните покриви и сякаш й се усмихваха“ (Й. Й., Ст. л., 65). „Гласът му отслабваше и сякаш идеше отдалеч“ (Й. Й., Ст. л., 189). „А призракът говори страшно и неговият глас долита сякаш изпод земята“ (Св. М., 25).

2.2. В рубриката значението следва от също се извежда чрез пресупозиции, въз основа на първата предикативна единица. Следователно втората предикативна единица е предизвикана от първата, тя се явява неин резултат (ще употребяваме резултат като по-широко понятие от следствие, тъй като следствие винаги се свързва логически с мотивирането на причина). Вече отбелязахме, че освен непосредствена причина в първата предикативна единица може да се изрази някакъв друг род основание, мотив, условие или предпоставка. Зависимостта между двете предикативни единици понякога се обуславя и от определено съотношение на модално-временните планове на двете съставлящи. Тези съотношения представляват интерес за проучване.

Обикновено зависимостта се определя от семантичното съдържание на първата съставляща. Особено ясно това личи, когато втората предикативна единица съдържа експлицитно израз на тази зависимост (лексикален и/или

³⁴ Й. Пенчев. Присъединяването..., с. 48.

синтактичен). Напр. в изречението „Догадката ми се нуждаеше от проверка и аз я направих в удобния за случая ден и час“ (Б. Р., 59) значението „следва от“ е изразено конкретно от лексикалното съдържание на двете съставлящи: „нуждаеше се от проверка“ и „аз я направих“; общата тема е идентичността при *проверка* и местоимението — *я*. Същото е и в: „Днес например ходих на футболен мач и — право да си кажа — изпитах истинска наслада от играта на двата тима“ (Св. М., 61). Общата тема се извежда чрез пресупозиции от *футболен мач* и *двата тима*, както посочихме в предходния случай от рубриката, тя не е идентична с пресупозицията за връзка. В този пример това личи ясно. Съществено в случая е мястото на съюза *и*, включен след първата предикативна единица пред вметнатия израз, като означава непосредствената семантична зависимост между двете предикативни единици. Експлицитно изразяване се наблюдава в случаите, когато лексикалното съдържание представя съществуваща вече връзка между изразяваните действия: „Трябваше Хаджи Драган пак да се намеси и сватбата тръгна към черквата“ (Й. Й., Ст. л., 174). Наличието на негация за екзистенциалност с неопределен именен компонент също експлицира зависимост, конкретно произтичаща от отсъствието на нещо. „А Босьо нямаше пушка и нямаше никакви преживявания“ (В. П., 35). „В квартала нямаше къща без дворче и там от ранна пролет до късна есен цъфтяха цветя“ (Д. и Е. Дж., 17). „Но от два деня той нямаше тютюн и затова беше му омръзнал целият свят“ (Е. П., 99). „Няма маркировка и хората не ползват тази пътека“ (Ехо, № 9, 1975, с. 3). „Нямаше лампа и аз всеки път бърках стъпалата“ (К. К., 68).

Същото важи и за изреченията с *имам*, но за съжаление от този тип нямаме примери. Може да се конструират такива като: „Имам молив и мога да ти услужа.“ „Той имаше цигари и му даде.“ Смесовата зависимост се проявява в лексикална общност на съдържанието на двете предикативни единици, напр.: „Слънцето разруши своята пирамида от светлина и потъна в развалините й“ (Й. Р., 39). „То е живо и ще даде живот и смърт на патиците, тръгнали на прелет“ (Й. Р., 33).

Пресупозициите представят двойките зависимости: *разруши — развалини* и *живо — живот*. Възможно е изразяване на различни отношения на следване, при което най-общо те може да се разграничат в два вида в зависимост от характера на пресупозициите. Едните са рекурсивни — с универсален характер те извеждат отношения в резултат от цялото съдържание на предходната единица и разкриват зависимости от природен, житейски и прагматичен характер. Кръгът на отношенията е много широк: „Слънцето потъваше зад горите на Разбойна и насреща по сините зъбери на Балкана догаряха пурпурните огньове на вечерната зора“ (Й. Й., Ст. л., 153). „Есента беше започнала да оголва дърветата и шумата под тях се стелеше като мека покривка“ (Д. и Е. Дж., 14). „Трясък съдра небето и от там се изля същински порой от ледени зърна“ (Н. Х., 67). „Тя беше боса, гологлава и трепереше от студ“ (Е. П., 50). „Гълъбът ужасен го усети над себе си и падна съвсем ниско над водата“ (Е. П., 118). „Краката ми трепереха от вънление и аз седнах на тревата“ (Е. П., 78). „В бързината обаче те сбъркват пътя и трябва да се връщат“ (Н. Х., 154). „Но във затвора попаднал на хора / и станал човек“ (Н. В., 46). „Ударих се в печката и отворих очите си“ (К. К., 15). „Скъсаната му кирлива ризица бе отворена широко и под нея се виждаха слаби мършави гърди“ (Е. П., 91). „Жена ми бе измила подовете и къщата дъхтеше на мокри дъски“ (Ст. С., 23). „Но дисциплината си е дисциплина и решенията трябва да се провеждат“ (Д. и Е. Дж., 72). „Ще те вземе за съперник и още повече ще те намрази“ (Б. Р., 65). „Не се прави на скромнен

и ти помогна доста" (Б. Р., 89). „Димов направи една снежна топка и снегът го опари по ръцете" (В. П., 38).

Другите пресупозиции извеждат резултат от определено възприятие или емоционално състояние, което обосновава следването на втората предикативна единица. Обикновено изразител е сказуемото глагол в първата предикативна единица. При едно специално проучване може да се очертае семантичният кръг от глаголи за възприятие, като: гледам, виждам, чувам, разбирам, научавам, спомням си и др., и глаголи за емоционално състояние, като: преживявам, обичам, страдам, радвам се, мразя, отчайвам се, успокоявам се, страхувам се и др.

„Градът, непоклатим в християнското си благонравие, щеше да научи за моето предизвикателство и да се ожесточи" (Ст. С., 21). „Споменал за пещен / и нещо се сетил" (Н. В., 49). „Преживяното го белязва за цял живот и се превръща в чувство на ненавист към войната, към милитаристичния режим и несправедливостта" (ЛИК, 1976, № 40, с. 30). „Ядосах се и поне-чих да си тръгна" (Вл. Т., 8). „Разбрах и излязох на двора" (Н. В., 87). „Жената разбира това и си тръгва" (Б. Р., 29). „На едно място Марин чу стъпки зад себе си и се обърна: след него идеше пръчът" (Й. Й., Ст. л., 116). „Мъжете в дъбравата чуха изстрела и въздъхнаха с облекчение" (В. П., 71). „Ала това не го отчая и той ми изпрати третия си разказ" (К. К., 49). „Майка му се разболя от мъка и се парализира" (Е. П., 213). „Тоя женски глас жарна слабостта на кмета и опомни женолюбеща" (Е. П., 213). „Аз постепенно се успокоявах и гледах ведро" (К. К., 57). „Патето се стресна и от страх си навря главата под една захвърлена кора от печена тиква" (А. К., 233). „Поуспокоиха се и се повърнаха" (Й. Й., Ст. л., 175). „Спомня си това и лицето му прояснява" (Й. Й., Ст. л., 146). „Засрамиха се и бързо излязоха" (ЛИК, 1976, № 23, с. 9). Случаите, в които резултатът е изразен чрез отрицателна конструкция, много по-ясно и подчертано представят смисловата зависимост между двете съставлящи на съчиненото изречение.

„Тя е бронирана / здраво в гърдите / и бронебойни патрони / за нея / няма открити" (Н. В., 25). „Милият, замина в бой / и не ще го видя вече" (Н. В., 59). „Тежко разкаianie притиска съвестта ми и не ми дава покой" (Св. М., 62). „Днес всичко там е вече друго и в тия нови претенциозни и безлични постройки аз не мога да позная лицето на моя град" (К. Конст., 12). „Хората стоят в тъмното и той не може да разпознае лицата им" (ЛИК, 1977, № 3, с. 36). „Тук сме се събрали на седянка и няма да правим демонстрации" (В. П., 183).

Значението „следва от" има синтактичен израз при съюзите *и затова*, *следователно* и *та*. Първите два съюза се определят като заключителни (Л. Андрейчин), а съюзът *та* С. Стоянов определя най-точно: „Изразява отношение на причинна зависимост между действия и явления или цел, с която се извършва действие."³⁵

И затова: „Намерила го и затуй го кръстили Найдено — намерено" (Й. Й., Ст. л., 135). „Някакъв гад се навърта наоколо и затова трябваше да се махне за няколко дни" (Д. и Е. Дж., 25). „Мъжеството и героизмът не се измерват с цифри и затова двеста и двадесетте партизани показват на стъписаните фашисти истинската цена на живота" (Ехо, № 36, 1976, с. 1). „Преди всичкото е страшно гола и затуй поне в южната си част винаги навява съжаление и тъга с нейните съжулени, сини ребра" (Н. Х., 10). „Тия угаснали очи бяха надникнали отвъд чертата на човешкото познание и затуй не можеха вече да гледат живота" (К. Конст., 247). „Такава беше и сивата па-

³⁵ С. С. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1964, с. 430.

тица и затуй Галунка си я обичаше“ (Й. Й., 285). „Горната детерминанта е отлична от нула и следователно разглежданата интерполационна задача има едно-единствено значение“ (Сендов, 63).

Та: „Нещо го е нажегло отвътре, та е разкопчал горните копчета на куртката“ (Лит. фр., № 11, 1972, с. 3). „Тогаз туй вълче суче всичкото мляко на майка си, та става много голямо“ (Й. Й., 183). „Седях при него ратай, та ми задържа хакът за една година“ (Й. Й., 29). „Градината бе оградена като крепост срещу зайците, та само тук и там се виждаха покриви от къщи и димящи комини“ (Й. Р., 66). „Брезово беше свободно село, та всеки можеше да продава земята си“ (О. В., 88). „Единият ѝ сводест край беше изравнен с утъпкана пръст, та приличаше на под“ (О. В., 26). „Късно беше, та не искахме да ви будим“ (разг.). „Сълзите бяха изплакнали очите ѝ, та блестяха — ясни и дълбоки“ (О. В., 15). „Моята Мария е в Пирогов, та отивам да я видя“ (разг.).

Значението „следва от“ обединява, както посочихме, различни отношения на смислова зависимост, изразяваща както всеобща връзка, така и взаимобусловеност между предметите и явленията. Значението „следва от“ не се разглежда в логически план. Причинните връзки са необходими връзки, но това не означава, че всяка необходима връзка е причинна³⁶. Взаимоотношението на „следва от“ в сложното съчинено изречение се разглежда в задължителния контекст на „щом са дадени (представени открито или не) необходимите условия за дадено действие, то естествено следва от това“. Неговата реализация е твърдението, съдържащо се във втората предикативна единица. Друг е въпросът, дали във всеки конкретен случай може да се установи пряка зависимост или ще има случаи, в които тя ще е опосредствана, а дори и неизвестна. Това ще зависи от съдържанието на P_1 , от възможните пресупозиции, които ще породят то за експлициране на връзката, която може да бъде по-свободно интерпретирана като „произтича от“. Направеното разграничение между значенията „идва след“ и „следва от“ се прави именно с цел да не се допусне логическа грешка и да се отъждестви последователност и причиняване, но пак уговаряме, не в строг логически план, а в езиков, тъй като езикът отразява тази разлика. Установяването на причинните връзки е сложен процес и се дължи на обстоятелството, че едно действие се предхожда от много явления и условия, за да се представи в зависимост причина — следствие. В сложното съчинено изречение P_1 представя условия за поява на P_2 , т.е. P_2 е негов резултат или следствие, без да изисква точно експлициране на „вида“ зависимост.

3. Съотнасяне. Рубриката съотнасяне разполага със специфичен съюзен инвентар на съотносителните съюзи *и* — *и* (с положителна емфатична стойност) и *нито* — *нито* (с отрицателна емфатична стойност). Семантичната стойност на съюзите е разгледана в статията „Съюзи в сложното съчинено изречение“³⁷. Разграничени са съотносителната и изброителната функция на повторения съюз *и* — *и* и *нито* — *нито*. Със съотносителна функция двойният съюз се употребява, когато изразява взаимно отношение между съдържанията на двете предикативни единици³⁸. В този случай той се разграничава от повторения (многократно употребен) съюз³⁹, тъй като участва като корелативен съюз, чиято първа част предупреждава за наличието на втората

³⁶ А. Бънков. Логика. С., 1958, с. 248.

³⁷ К. Викторова. Съюзи в сложното съчинено изречение. — БЕ, 25, 1975, № 4.

³⁸ Е. Дограмаджиева. Значение и функции на съюза *и* . . . , с. 24.

³⁹ Случай като: „Не се посяга на таква гадина, нито боде, нито хапе, нито злострува . . .“ (Й. Й., Ст. л., 25) се разглеждат в статията „Серийната съчинителна конструкция“ (К. В. Викторова. — БЕ, 27, 1977, № 3).

предикативна единица, с която се намира във взаимна връзка. Идентичността се извежда чрез общ семантичен показател с изразяването на антонимия или синонимия на синтактично равнище. Лексикална форма това изразяване получава при еднородните части: „... защото ловуването е еднакво и присъщо и на добри, и на лоши хора, и на тъпи, и на просветени (А. Г., 8)“. В сложното съчинено изречение тези функции имат ясно разграничение. Напр.: „И реве, и кипи, / и звездите гаси океана“ (В. Х., 104). Първият корелативен елемент предупреждава за втория. Съотносителният съюз *и* — *и* свързва двете предикативни единици „и реве, и кипи“ въз основа на общ семантичен показател; докато третият съюз *и* е употребен да изрази добавено смислово отношение.

Е. Дограмаджиева разглежда като частен случай синтактичните конструкции, в които се съединяват несъвместими наглед факти. Корелативната част на съюза, подчертава авторката, е особено необходима, за да посочи, че въпреки тяхната противоположност и несъвместимост те се обединяват като еднородни явления. Поради тази причина (особената необходимост на корелативния съюз) ние не го отделяме като частен случай, а отделяме два случая на семантично изразяване:

а. изразяване на синонимно отношение: „И сега той не се обърна, и сега той не каза нищо на Минка“ (Й. Й., 19). „Сега сме едно: и у нас има един здрав и един болен, и у Върбанови“ (Й. Й., Ст. л., 99). „И все тъй мъртви бяха селата, и все тъй пусти бяха кърищата наоколо“ (Й. Й., Ст. л., 138). „И всеки гони парата, и всеки гледа да подхлъзне другия“ (Б. Р., 51). „И аз не спя, и те не ще заспят / замаяни от новини и мисли“ (Н. В., 139). „И нямаше наоколо цветя, / и вместо птици пееха куршуми“ (В. Х., 36). „И жаби крякат, и щурци чегъртат мрака из мисирищата“ (Ст. С., 64). „И ти като мен ще се тревожиш, и ти ще се безпокоиш“ (разг.).

б. изразяване на антонимни отношения: „И ходи, и върна се с вода от седемте кладенеца“ (Й. Й., Ст. л., 143). „Човек всякак може — каза Петър овчарят. — И ще се оплаче, и свой ще намери“ (Й. Й., 330). „И се страхуваше, и се радваше“ (Й. Й., Ст. л., 79). „Тя е нещо, дето / хем го имаш, хем го нямаш“ (Пл., 1975, № 3, с. 158). „Хем е човек, хем не е“ (В. П., 185). „Хем четях, хем поглеждах към вратата“ (Д. и Е. Дж., 24). Примерите със съюза *хем — хем* в материала са само посочените по-горе случаи. Както отбелязва К. Попов, с този съюз от турски произход могат да се изразят и едновременно, и последователни действия.

Отрицателният съюз *нищо — нито* се употребява при същите семантико-синтактични условия като *и — и*. Най-честа е неговата употреба при еднородни части. Понеже съюзът отрича едновременно съдържанието на съчинените членове, в сложното съчинено изречение неговата употреба отбелязва една структурна особеност⁴⁰. В първата предикативна единица корелативният елемент може да се изпусне при изразено отрицание: „Хайдутите вече не продумаха на Шибиля, нито смееха да го погледнат в очите“ (Й. Й., Ст. л., 11). „Горан не мръдна, нито рече нещо“ (О. В., 29). „За лунно затъмнение не можеше да става и дума, нито пък друга някаква астрална причина криеше в себе си ключа на тоя космически катаклизъм“ (Св. М., 78). „Ангел не знае що е страх, нито пък разчита на хитрост“ (Н. Х., 142). В последните два примера и без това емплазираната отрицателна семантична стойност на съюза се засилва допълнително, като емплазата се подчертава от частицата *пък*.

⁴⁰ Посочена от К. Попов, Е. Дограмаджиева и Л. Лашкова.

Наблюдаваната структурна еднотипност се обуславя от присъствието на обща част *в/към* двете предикативни единици: най-често общ подлог-субект *и/или* общ спомагателен, фазов или модален глагол: „Турчин не смеел вече да замръкне в полето, нито да се отбие в християнски къщи“ (Н. Х., 115). „Такъв нито можеш да го изгониш, нито да го навикаш“ (Стършел, № 15, 1977, с. 4). „Знанията ни не могат нито да предотвратят, нито да обяснят станалото“ (Раб. дело, № 10, 1978, с. 2); с общо главно изречение, на което те се съподчиняват: „Не е необходимо нито да дишат, нито да ядат“ (ЛИК, 1976, № 29, с. 9). „Това се приема и от хора, които нито са невежи, нито са наивни“ (Раб. дело, № 23, 1976, с. 4). „Нито пуска някого да влезе, нито да излезе отгук“ (В. П., 113); с общо подчинено изречение или съподчинени изречения: „Нито имаше кой, нито можеше някой да ми помогне“ (Й. Й., 172). „Тя нито беше чула, нито беше разбрала, че селото е бягало“ (Й. Й., Ст. л., 136). „Нито я пуца да дойде у нас, нито нас пуца да отидем при нея“ (Й. Й., Ст. л., 47). „Нито съм чувал, нито пък знам да има някъде по света морски кобили“ (О. В., 408).

Като отрицателен корелат на съюза *и* — *и нито* — *нито* се употребява за изразяване на същите семантични отношения, както при *и* — *и*:

а) изразяване на синонимно отношение: „А самотата и непроходимостта нито ме плашат, нито ме смущават“ (Ехо, № 5, 1977, с. 3). „Аз нито се обърнах, нито срещнах погледа ѝ в огледалото“ (Р. п. У., 310). „И нито дойде, нито се обади“ (Пл., 1973, № 14, с. 33). „Вече нито ядеше, нито пиеше много“ (ЛИК, 1974, № 27, с. 36). „На човека ни месото се яде, ни гьонът му се работи: една душа има в него“ (Ст. С., 43). „От върба — ни плод, ни сянка . . .“ (Ст. С., 68). „Нито той ме познаваше, нито аз него“ (разг.). „Ни ми проговори, ни погледна“ (Е. Б., 38). „И нито го видели вече, нито го срещнали“ (В. П., 115). „Джазът нито ми пречеше, нито ме смущаваше“ (А. Г., 157).

б) изразяване на антонимно отношение: „Бялкото нито дава, нито взема“ (Н. Х., 22). „Не го хвалете, нито го гледайте укорително“ (Б. Спок, 398). „Той нито е добър човек, нито е лош“ (разг.)⁴¹.

II. ПРОТИВОПОСТАВИТЕЛНИ СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Противопоставителното сложно съчинено изречение е конструкция от две предикативни единици, съдържанията на които се съпоставят, за да се покаже разликата между тях⁴². Понятието разлика е по-широко и предполага противопоставяне или опозиция. Ето защо приемаме смислова база на различие, а не на противопоставяне. Както подчертава К. Попов, основната функция на противопоставителното свързване се изразява в това, че то спомага да се разкрият предметите и явленията като различни. **Разликата** е семантичното ядро на това свързване⁴³. Ограничителното и разпространителното противопоставително свързване илюстрират механизма на протичане на противопоставителното отношение, но типът е един и същ. Основният корпус на съчинителни съюзи за противопоставяне е по-

⁴¹ За употребата на този тип конструкции с антонимно лексикално съдържание вж. К. В и к т о р о в а. Към въпроса за антонимията. — БЗ, 31, 1981, № 5.

⁴² Използваме дефиницията, дадена от Е. Дограмаджиева. Значение и функции на съюза *и* . . . , с. 33.

⁴³ К. Попов. Структурни и семантични особености на сложните изречения в съвременния български език. — Сл. ф., 10, 1968, с. 112.

казан от К. Попов⁴⁴. Това са: *а, ала, ама, ами, но, обаче, пък, само че, камо ли, нежелѝ, току*. Последните от тях — *камо ли, нежелѝ, току*, са ограничили съвсем своята употреба, а *пък* и *само че* са подчертано разговорни. В частта „Стилистична диференциация на съчинителните съюзи“⁴⁵ са показани контекстовите ситуации на тяхната употреба и стилистични разлики. Независимо от разнообразието на пръв поглед значения, характерни за противопоставителните изречения, те със своето общо постоянно противопоставително значение ясно показват, че съединените предикативни единици съдържат едни или други несходства или различия до пълна противоположност. При анализа и класификацията на противопоставителните изречения се изброяват редица техни значения, които у различните изследователи варират различно. Две от тях присъствуват постоянно — това са отстъпителното и ограничителното значение. Изтъкват се значения на несъответствие или несходство, на независимост на резултата или извода, отбелязват се противопоставително-следствени и разширителни или разпространителни изречения, собствено противопоставителни и др. Ще отбележим някои мнения във връзка с адверзативното свързване с оглед възприемане на определено становище.

Я. Бауер посочва, че съюзите *а* и *но* не са синонимни: *а* — се употребява при противопоставяне, *но* — при ограничаване в широк смисъл. И все пак, подчертава авторът, те имат точки на съприкосновение. Независимо от наличието на две основни средства за изразяване на противопоставителни отношения тук е налице един тип сложно изречение. Той изтъква, че съвременната система е следствие от историческия развой и че ако едни типове се развиват в едно направление, можем да ги обединим, тъй като става дума за реално съществуващ тип. Ще си позволим едно кратко диахронно отклонение, с цел да се подчертае семантичната общност на типа. Както отбелязахме при съединителните изречения, *и* е свързвало по-тясно голяма част от еднородни явления с вътрешна взаимосвързаност, често с оттенък на следствие, докато *а* е внасяло нещо ново, отличаващо се, *неочаквано* (к. а. — К. В.)⁴⁶. К. Полански подчертава, че независимо от най-различните семантични отсенки на адверзативния тип основното значение е отричането на съдържанието на едно от изреченията (най-често първото), за да се подчертае другото (обикновено второто)⁴⁷. П. Калканджиев дава доста точно и обобщено определение на противопоставянето при съчиненото изречение, „един от членовете на което изказва мисъл, несъгласна с това, което според мисълта на другото се *допуска* или *очаква* (к. а. — К. В.)“. Няма никакво логическо или граматическо противопоставяне, а само положение, което не се подготвя и не се очаква⁴⁸. Фактически П. Калканджиев разкрива същността на противопоставителното отношение, докато в граматиките на Н. Костов и Л. Андрейчин вниманието е насочено върху разнообразните смислови и стилистични оттенъци, изразявани от противоположните съюзи. Приблизително същият подход се наблюдава и в „Синтаксис“ на К. Попов. Независимо от постигнатите понякога тънки наблюдения за отделни употреби на противоположните съюзи посочените автори не извеждат общеното семантично единство на типа. Ще посочим някои техни идеи, които имат отношение към възприетия в работата подход. Н. Костов обобщава, че всички

⁴⁴ К. Попов. Синтаксис. С., 1963, с. 246.

⁴⁵ К. Викторова. Съюзи в...

⁴⁶ Я. Бауер. К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения, 89—110.

⁴⁷ K. Polański. Składnia zdania złożanego w języku górno-lużyckim, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967, p. 52.

⁴⁸ П. Калканджиев. Българска граматика. Пловдив — С., 1938, с. 389.

противоположни съюзи са много близки по значение и че се различават по противителна сила, като отбелязва, че не могат да се повтарят. Те свързват само две противоположни действия, състояния. Такова нещо между три или повече неща не може да има⁴⁹. Авторът посочва *бинарния характер на противопоставянето*, но не го разкрива. Л. Андрейчин, като разглежда различните употреби и стилистични варианти на противоположните съюзи, подчертава, че *най-често* употребявани са *а* и *но*, а останалите се групират около тях; *ами* посочва „противопоставяне на ново понятие, преминаване към нов предмет на мисълта, който се противопоставя на първия; а *но* — „изтъква нещо, което е противоположно на някакво очакване, предположение или твърдение“. Андрейчин пръв въвежда термина „съпоставяне“ за функцията на съюза *а*; „когато второто изречение съобщава нещо ново, непроизтичащо от съдържанието на предходното, т.е. *а* води изречение, което изтъква разликата“⁵⁰. Кр. Чолакова разглежда употребата на съюза *а* в българския книжовен език и неговите три основни функции за съпоставяне, противопоставяне и свързване. Авторката отбелязва тенденциите на неговата употреба — подчертано засилване на функцията му на противопоставяне, в много случаи вместо *но*⁵¹, което в последно време е редовна употреба. Може да се приеме в известен смисъл и обяснението, дадено от Кр. Чолакова, че е възможно влияние от руския език на книжовно равнище. Но може да се допусне и вътрешно присъща възможност за засилване на тази функция. И Кр. Чолакова забелязва, че в сложно изречение *а* се употребява, когато предходното по смисъл изречение е отстъпително, а чрез следващото се съобщава действие или състояние *въпреки очакванията*. З. Генадиева-Мутафчиева подчертава, че типичен пример на *цялостно съвпадане на съюзи* имаме при *съчинителните съюзи за противопоставяне*⁵². Е. Дограмаджиева различава четири подтипа⁵³ противопоставителни сложни изречения според смисловите отсенки и специфичните структурни особености (съпоставяне, отстъпително противопоставяне; ограничително и заместително противопоставяне). За отстъпителното противопоставяне авторката утвърждава, че „второто изказване е в несъответствие с очакваното въз основа на първото изказване следствие“. Ограничителното противопоставяне може да се яви в четири семантични разновидности, но тези разновидности, както обобщава Е. Дограмаджиева, се базират само на лексикалния пълнеж на изреченията в съчетание с адверзативен съюз. При тях в първото изречение се разкрива предполагаемо, очаквано, вероятно, възможно действие, а във второто се показва пречката за неговата реализация. Заместителното противопоставяне има специфична синтактична организация (условно може да го представим като не *х*, а *у*).

Ако обобщим мненията и становищата за противопоставянето от направения преглед, ще се получат следните изводи, които ще са решаващи при възприемането на критерий за класификация. У всички автори се подчертава изразяване на общо значение при употреба на адверзативните съюзи, със степен на разлика: *а* — по-слабо изразява противопоставяне, *но* — по-силно. Второ, противопоставянето има подчертано бинарен характер, изра

⁴⁹ Н. Костов. Българска граматика, 232—233.

⁵⁰ Л. Андрейчин. Основна българска граматика, 406—407.

⁵¹ Кр. Чолакова. Употреба на съюза *а* в българския книжовен език. — ИИБЕ, 3, 1954, с. 195.

⁵² З. Генадиева-Мутафчиева. Някои характерни особености на простите съюзи в съвременния български език. — ИИБЕ, 11, 1964, с. 255.

⁵³ Е. Дограмаджиева. Структура на старобългарското сложно изречение. С., 1968, 33—39. (Дограмаджиева посочва пет типа, като петият е присъединително противопоставяне, за който бе изложено нашето становище.)

зен в употребата на адверзативните съюзи, които свързват само две неща, понятия и т.н. Всяко противопоставяне се гради върху обща основа. Този диалектически принцип намира своя езиков израз и приложение при противопоставителните конструкции. Само въз основа на дадена общност може да се покаже разлика, тъй като, разкривайки я, трябва да се посочи критерият, въз основа на който се определя разликата. Противопоставянето изисква обща тема, задължителна семантична общност за изграждане на бинарното отношение, двете страни на което символно може да се представят като плюс и минус, или като положително и отрицателно. Това е основното семантично условие при изразяване на противопоставянето. Ще посочим следния пример: „Перефразираща се известната поговорка: „Хубавото винаги е хубаво, но лошото не винаги е лошо“ (ЛИК, 1976, № 41, с. 10). На пръв поглед изречението изглежда контрадикторно, тъй като се твърдят две еднакви неща, свързани с *но*: хубавото е хубаво=лошото е не лошо=лошото е хубаво. Противопоставянето е валидно по две причини: то се осъществява не само при субектите *хубавото* и *лошото*, но и при наречията *винаги* и *невинаги*. Отрицанието се отнася до наречието *невинаги*, следователно понякога, все пак, лошото е лошо: т.е. има вероятност да се появи отрицателният знак; ето защо изречението е противопоставително. Отбелязваме този пример по две причини: първо, да покажем, че *хубаво* и *лошо* от само себе си създават противопоставяне и че комуникативната роля на семантичните компоненти е толкова по-голяма, колкото е по-частен признакът на понятието, на което те съответствуват (в случая *винаги*—*невинаги*). „В семантичната верига синтактична централност и семантична тежест са обратнопропорционални: синтактично най-периферният елемент се оказва семантично най-важен“⁵⁴. Особено ясно това се наблюдава в системата на противопоставянето, където с изключение на субектно-подложното противопоставяне (*аз*, но *ти*; *ние*, но *те* — с всички варианти) най-отчетливо се проявява противопоставяне при обстоятелствено-адвербиална функция (там, но тук; някога, но сега; вчера, но днес; сега, но утре и т.н.). Особено голяма и съществена група е тази, при която противопоставянето се осъществява при обстоятелство за време. Временната граница *преди*, *сега* и *после* е съществен семантичен факт в изразяването на разлика и противоположност. Във връзка с това би трябвало да се отбележи, че при предиката-сказуемо изразяване на разлика, така да се каже в чист вид, т.е. с положителна и отрицателна форма на глагола, се среща рядко, и то почти винаги придружено от показател за временна разлика: сега отивам, но утре не; вчера казах, но днес не казвам. При класификацията на материала се оказва, че този теоретично най-чист модел в количествено отношение се среща сравнително рядко. При предиката-сказуемо противопоставянето се реализира по-комплексно в съчетание с модални глаголи, отрицание и антоними: мога да кажа, но не казвам (но мълча); трябва да отида, но не отивам (но няма да отида). При възприемане на принцип за класификация на противопоставителните сложни съчинени изречения е от особено значение този факт, че формално-граматично и лексикално изразено противопоставяне в чист вид се среща значително по-рядко от случаите, в които противопоставянето е изразено комплексно от различни показатели, включващи също така и различни синтактични позиции на частите в изречението. Дори напротив, редовно явление е изразяването на противопоставянето при различни синтактични позиции в двете предикативни единици и с езиков израз, който *невинаги* има

⁵⁴ Н. Д. А р у т ю н о в а. Предложение и его смысл, 375—377.

външна изява. Ето защо задължително условие за противопоставянето е в изразяването на семантичния бинарен принцип. При противопоставянето се изразяват две неща, които условно трябва да бъдат едното със знак плюс, другото със знак минус.

Както вече подчертахме, противопоставянето изисква семантична общност, проявена в наличието на обща тема. Има две главни положения, при които интерпретацията на общата тема е различна. Първият случай е, когато предикативните единици трябва да се съотнасят по някакъв начин. Връзката се основава по-скоро на семантични, отколкото на лексикални подобия. Лексикалното изразяване не се изключва, то е частен случай — показахме как съчинителната структура на противопоставяне представя условия за изразяване на лексикалната антонимия⁵⁵. В случая релевантна е комбинацията от *подобия* и *различия*, която позволява употребата на *но/а*. Различието се гради или се извежда от нещо общо или нещо, което приемаме за общо. Различието се основава на общ критерий спрямо нещо, което е подобно, и спрямо него изразяването е маркирано бинарно: положително и отрицателно — добро нещо и не добро (лошо). Напр.: „Мечките са мечки, но си знаят мястото“ (Ст. С., 32). Една интерпретация: нравът на мечките е не добър, но в него има и добра черта (с пресупозиция за идентичност чрез включване: нрав и черта от нрава). „Навярно са минали секунди, но те бяха безумно страшни“ (Д. и Е. Дж., 83). Секундите са кратко време (т. е. добро нещо), но то е било страшно (т. е. лошо нещо). Липсата на подобия лишава противопоставянето от база за сравнение. Изречения, в които отсъствуват условия, предполагащи подобия, ние приемаме за неправилни, те ни дразнят с липсата на логични основания. Неспазването на семантичните основания се използва именно за създаване на шеги: „Добър футболист, но с ръцете.“ Случаите на контрадикторност също се използват в подобни ситуации: „Нали виждаш, човекът много бърза, ама се влачи“ (разг. за ватмана). „Нищо не яде, но опразни хладилника.“ Нарушават се характеризиращите пресупозиции, нужни за противопоставителното отношение, а не универсалните. Ето защо изреченията изглеждат странно, но не безсмислено. • Отклонението бе направено с цел да се подчертае, че семантичното условие за изразяване на противопоставяне в тези случаи е задължителна комбинация от подобия и различия. Този тип определяме като семантична опозиция. Рубриката *с е м а н т и ч н а о п о з и ц и я* позволява да се обединят случаите, които досега се отделят като съпоставителни при изразяване със съюза *а* и като противопоставителни — със съюза *но*. Някои автори отбелязват, че съпоставителната функция на съюза *а* се преплита с противопоставителната на *но* в зависимост от изразяването на разлика или несходство. Това е изразяване именно на степен на разлика, ето защо нямаме основание да го разделяме. Една част от изреченията с *но* се класифицира ту към изразяване на противопоставително-ограничителни отношения, ту към противопоставително-отстъпителни. Да се върнем на двата споменати вече примера. Изречението „Мечките са мечки, но си знаят мястото“ ще бъде класифицирано като противопоставително-отстъпително. В първото изречение се твърди нещо, от което във второто се отстъпва; а изречението „Навярно са минали секунди, но те бяха безумно страшни“ ще се определи като противопоставително-ограничително, тъй като в първото изречение се твърди нещо, което второто ограничава. Не отричаме правотата на подобно разглеждане, но при неговия подход често се отделят в два класа изречения, които са

⁵⁵ К. В и к т о р о в а. Към въпроса за антонимията.

всъщност от един, както е в случая. И двете изречения представят „семантична опозиция“, но с обратен ред на знаковото отношение. За първото изречение той е (—), но (+), а за второто изречение е (+), но (—).

Определената от нас комбинация от подобия и различия някои езиковеди отнасят само до съпоставителните отношения. Например В. А. Белошапкова определя, че „различията между два сходни предмета или явления се характеризират със специфично единство на общност и различие, което се проявява в характера на лексикалния състав и строеж на частите, в известен смисъл типизирани. Характерна общност, от една страна, от друга — контраст или несходство. Тази особеност на лексикалния състав може да доведе до включване на антоними.“⁶⁶ Както се вижда, авторката е дала обяснение на рубриката, но я е стеснила при нейното представяне. В определението се включва и съпоставянето (изразяване на несходство) и противопоставянето (изразяване на контраст) и обединяващ тип при изразяване на тези два случая с лексикална антонимия. При семантичната опозиция двете предикативни единици не се пресупозират. И двете се приемат като твърдения, или по-точно и за двете се твърди. Пресупозициите се правят, за да се открие общото между тях, общата тема, идентичността или подобие, въз основа на което се извежда разликата. Предикативните единици в семантичната опозиция условно са в симетрично отношение, тъй като никоя от тях не допринася за разбирането на другата извън контекста на цялото изречение. Пресупозицията за общност се извежда по-скоро за части от предикативните единици, които са в съотношение, т. е. те могат да се свържат чрез пресупозиции, за да изведат обща тема. Тя е свързана, но не е идентична с пресупозицията за връзка между частите на предикативните единици, които са в семантична опозиция. В тази рубрика предикатът на пресупозицията може да е от всякакъв вид, понеже се извеждат различни неща или положения, възприемани с противоположен знак: „Тя работеше, а изглеждаше отпусната и ленива“ (И. Й., 60). „Тази година ще има голям берекет, ама ще има и война“ (И. Й., 89). Чрез семантичната опозиция се реализират различни системи от двойки с общ семантичен показател, но с обратен знак. Най-типична проява на това семантично основание са изреченията, съдържащи лексикални антоними или думи и словосъчетания с антонимно значение. В този случай значението на семантичната опозиция е по-близко до лексикалното. Пресупозицията е част от лексикалната тема. Ще припомним, че обикновено това значение се отнася към двата субекта на предикативните единици, за които се твърдят различни неща или положения, така че на синтактично равнище се възприема предимно като субектно противопоставяне⁶⁷.

В семантичната опозиция се включват случаи със степен на разлика и в двете посоки — и положителна, и отрицателна, тъй като се намират на една и съща ос, което подчертава подобие и позволява степенуването: „Малко е по-голяма, ама е по-голяма“ (И. Р., 66). Към тази рубрика се включват и случаите, когато една тема очевидно контрастира сама със себе си. Това са случаите по-скоро на подчертаване, отколкото на уточняване. Моделът на противопоставяне засилва подчертаването, като изтъква общото, идентичното: „Новината за предстоящата премиера бе посрещната с радост по много причини, но най-главните са две.“ Този модел е типизиран с противопоставяне, което в никакъв случай не се движи по скалата малко—много. Втората предикативна единица трябва да съдържа открито или имплицитно по-голяма част от семантичния материал на първата. Или целият материал в първата

⁶⁶ В. А. Белошапкова. Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 667.

⁶⁷ К. Викторова. Към въпроса за антонимията.

предикативна единица трябва да е възможен за дедукция, за която е явно във втората. Фокусът на първата трябва да е логично включен във фокуса на втората. В семантиката на противопоставянето изтъкнатото подчертаване се включва естествено, вписва се редовно, ето защо тези случаи на подчертаване се изразяват чрез противопоставителна конструкция, понякога и с лексикален елемент за идентичност — *също*. Напр. редовна втора предикативна единица при различни варианти на първата за твържество, идентичност или подобие е: „но аз също правя така“ или „но същото стана . . . случи се . . . преживя се . . . чувства се“ и т.н. Т.е. една и съща тема е в опозиция със самата себе си. Контрастът се използва за подчертаване на идентичност.

Второто положение на интерпретация при противопоставянето е много по-широко, по-редовно и включващо в известен смисъл първото. Това е рубриката „противно на очакването“, както изтъкнахме в началото, отбелязана от почти всички наши езиковеди, а така също и от чужди. В работата на Р. Лейкоф за конюнктивните свързвания с *and*, *but* и от на това семантично основание е обърнато внимание⁵⁸. Без да подценяваме приноса на Лейкоф, не може да отменим дефинирането на това положение от П. Калканджиев, включено като основно в дефиницията му за противопоставянето: „един от членовете на съчиненото изречение „изказва мисъл, несъгласна с това, което според смисъла на другото се допуска или очаква“⁵⁹. Този случай е изведен от автора като обобщаващ, тъй като той обхваща най-цялостно системата на противопоставянето. И не защото „няма никакво логическо и граматическо противопоставяне“, такива случаи има, но те са само частни случаи и далеч не обхващат цялата категория. Затова противопоставянето се разглежда като представяне на различни отношения, към които се прибавят някои граматични *и/или* лексикални основания; като броят на типове противопоставителни отношения варира у различните автори в зависимост от различните семантични нюанси, на които се дава предпочитание. Всъщност положението, „което не се подготвя и не се очаква“, предполага винаги противопоставяне, особено в случаите, в които няма открито изразена причина за противопоставяне — лексикално или граматично. Да вземем примерите: „Детето изтича, но не падна“ и „Детето изтича, но падна“. Кой е този семантичен факт, който предполага противопоставянето в две подобни конструкции? И в двата случая той е противното на това, което се очаква: в първия — че „детето ще падне“, но то не пада; а във втория, обратното, не се очаква „да падне“, а то пада. Каквито и други основания да търсим, това ни се струва най-логично и обяснимо, за да оправдае бинарния характер на противопоставянето в такъв тип конструкции, в които предикативните единици представят противопоставяне в рамките на контекста — сложно съчинено изречение. За тези случаи пресупозицията се извежда не за всяка предикативна единица, а за изречението като цяло, и тя включва очакването. Рубриката „противно на очакването“ или „отричащо очакването“ е възможна и зависи от интерпретацията. Друг въпросът, какво е това „очакване“ или „допускане“. Дефинирането на тези понятия като категории все пак надхвърля задачите на работата. Приемаме ги постулативно в тяхното речниково значение. Независимо от липсата на строга дефинираност не може да се отрече фактът на реализация на съотносителна връзка между очакваното съдържание в първата предикативна единица към факта във втората предикативна единица. Следователно първата предикативна единица поражда пресупозиции, за да бъде значима втората. Тази

⁵⁸ R. Lakoff. Цит. съч., 135—137.

⁵⁹ П. Калканджиев. Цит. съч., с. 389.

рубрика осъществява асиметричния тип съчинителна конструкция. При нея значението на сложното съчинено изречение е по-голямо от това на сумата от значението на частите на двете предикативни единици, тъй като включва идеята, че първата предикативна единица води до втората, за което е нужен извод или дедукция. Изискването за обща тема е представено по друг начин. Нещо, което е очевидно общо, може да породи условия за нещо, което е специфично, но не и обратно. Затова при тази рубрика участва не една пресупозиция, която да изведе идентичността, а са необходими повече пресупозиции, т.е. да се извършват допускания, въз основа на които да се направи извод за противопоставяне. Пресупозициите са от различно естество. Някои са универсални, други са ограничени до един подклас индивидуални, включващи специфика с исторически, културен, икономически, битов и друг характер. Напр.: „В село Сулиманлар един беден селянин се позовал на работите, но веднага бил повален и пребит с опакото на ятаганите“ (Н. Х., 138). За разбирането на това изречение са необходими социални и исторически познания, които да обяснят пресупозициите: 1 познаване въз основа на работите (с включване на понятието „работи“); 2 беден селянин използва такова позоваване, за да се стигне до извода, че 3 той смята да получи справедливост, т.е. 4 очаква се добро разрешение. Към извода, получен за тези пресупозиции, се прибавят пресупозицията и изводът, които се извеждат от втората предикативна единица; 5 за това, че се е позовал, той е бил пребит; 6 не е получил справедливост, т.е. 7 вместо очакваното добро разрешение се получава обратното. Семантичното основание се оформя въз основа на дедукцията — получава се резултат, противен на очакването. Ако нямаме необходимите познания, които да помогнат за обяснението на противопоставянето, ние бихме могли да приемем изречението и с една друга интерпретация, базираща се само на втората предикативна единица, която включва универсална пресупозиция: 1 когато те бият, боли, а ако те пребият, е още по-лошо, следователно изводът е 2 това е лошо нещо. Но първата предикативна единица не предполага никакви семантични основания за извод добро нещо; по-скоро интуитивно може да се допусне за нея положително нещо, тъй като вторият компонент предполага подобно допускане, което да обясни бинарността на противопоставянето. Следващото изречение не включва открито никакви основания за опозиция положително/отрицателно: „Приказват хора, но гласовете им идват по жицата“ (Н. Х., 57). За неговото обяснение са нужни прагматични пресупозиции, които да обяснят противния на очакването резултат „вместо да се чуват тези гласове от хора край нас, те се чуват по жицата, т.е. по телефона“. Мрежата от пресупозиции в този случай ще е значителна, тъй като ще включи много повече фактори, които да обяснят защо се получава резултат, противен на очакването. Обратно, изречението „В ключалката щраква ключ, но ключът остава отвън на вратата“ (Б. Р., 195) представя открито условия за извеждане на една пресупозиция (от битов характер), която показва резултат, противен на очакването. А изречението „Момичето се затече напред, но видя наместо манастир една сиромашка колиба“ (А. К., 219) представя открито самата рубрика чрез лексикалното съдържание на втората предикативна единица: очакването „да види манастир“ и противното на това „видя сиромашка колиба“. Но тогава първата предикативна единица като че ли остава изолирана, а рубриката „противно на очакването“ се извежда въз основа на двата члена на съчинението. Това впечатление се създава от лексикалната експлицираност на самата тема. Фактически първата предикативна единица съдържа в себе си очакването имплицитно, което се извежда от „затече се напред“, обосновано от семантичната едноплановост на предикатните фрази в контекста на изрече-

нието, възприемани с основанието „цел“ — затече се напред (цел) и видя наместо манастир (цел). Тълкуването е адекватно за: „Изучи на гайда някакво сестрино му чедо, но то му създаде повече ядове, отколкото радост“ (Н. Х., 38). При открито представяне на рубриката във втората предикативна единица (в случая вместо очакването — радост, са налице ядове) като релевантен фактор се явява семантичната едноплановост на предикатите — изучава (с цел) и създава (цел), в контекста — сложно съчинено изречение. Обяснителната сила на тази рубрика е особено валидна за случаи, при които значението и на двата члена в сложното съчинено изречение се възприема на пръв поглед положително. Напр.: „Освободили го не след дълго, но той вече бил станал знаменитост за пресата“. И двете предикативни единици като че ли предполагат положително възприемане 1. освободили го и 2. станал знаменитост. Какво обяснява противопоставянето? Противопоставянето е валидно и обяснимо в рамките на рубриката „противно на очакването“, т.е. пресупозициите създават предпоставка за очакване с положителен резултат, а се получава обратно — неприятен, отрицателен факт „станал знаменитост“. Следователно рубриката „противно на очакването“ притежава значителна обяснителна сила, с която да се определи бинарният характер на противопоставянето в сложното съчинено изречение.

Както вече посочихме, семантичната опозиция може да бъде определена въз основа на различно възприемане „добро нещо — лошо нещо“ или „положителен факт — отрицателен факт“, което се извежда от двете предикативни единици, а пресупозициите служат за определяне на общата тема. Всяка съставляща от двата члена на съчиненото изречение може да произлиза за всеки от двата случая, тъй като семантичната опозиция изразява разлика в значението. Докато „противно на очакването“ или „отричащо очакването“ се извежда комплексно въз основа на цялото съчинено изречение, така че пресупозициите да доведат до общия извод или резултат, противен на очакването, т.е. с обратен на очакването знак. Следователно зависи от интерпретацията, основаваща се обаче на изискването за обяснение на задължителната бинарност при противопоставянето. По-горе отбелязахме, че рубриката „противно на очакването“ предполага в себе си рубриката „семантична опозиция“, но, трябва да подчертаем, не като частен случай. Става въпрос за логично, а не за граматично включване, тъй като утвърждаването на нещо положително естествено не предполага очакване на отрицателно и обратно. Напр.: „Очите на жената просветляха, но тя продължи със същия суров глас“ (Д. и Е. Дж., 24). Първата предикативна единица признава положителен факт, а втората — отрицателен. Това е първата интерпретация, която се отнася до семантичната опозиция, представена открито от „очите просветляха“ и „продължи сус суров глас“. Въз основа на тези обстоятелства е съвсем логична и втората интерпретация, предполага се добър резултат, но се получава обратното, т.е. интерпретацията позволява анализ „противно на очакването“. Да вземем пример със съюза а: „Чакаме бебе, а аз съм безработен“ (Д. и Е. Дж.). Първата предикативна единица е твърдение за положителен факт, а втората — за отрицателен. Естествена и логична е пресупозицията от първата съставляща за предполагане на нещо добро, но с включване на втората предикативна единица мрежата от пресупозиции се разширява и се стига до резултат „противно на очакването за нещо добро“. Този факт подчертава широката обяснителна сила на рубриката за смисъла, който носи противопоставителното изречение като тип съчинено изречение.

Противопоставянето с неговия бинарен характер се представя от сложните съчинени противопоставителни изречения в две основни рубрики „семантична опозиция“ и „противно на очакването“. Двете рубрики се различа-

ват съществено в подхода при анализирането на бинарното отношение. При семантичната опозиция пресупозицията за идентичност или подобие се извежда от всяка една от предикативните единици поотделно, въз основа на което се оформя разликата. Съответните характеристики участвуват в една семантична характеристика, която означава едната предикативна единица със знак плюс, а другата — със знак минус. При противно на очакването анализът включва рекурсивни пресупозиции, които се извеждат въз основа на контекста — сложно съчинено изречение, за да доведат до извода противно на очакването, допускането или приемането. Семантичната характеристика зависи от обстоятелствата на интерпретацията. Те придобиват особено значение в случаи, при които противопоставянето не е изразено в повърхнинната структура. С други думи, няма експлицитен изказ в изречението като „Тя замълча, но се засмя“. Бинарното отношение в това изречение не може да се изведе от двете предикативни единици, тъй като интерпретацията включва четири възможни варианта: 1. замълча (+) и засмя (—); 2. замълча (—) и засмя (+); 3. замълча (+) и засмя (+); 4. замълча (—) и засмя (—). Интерпретацията е следната. Самата първа съставлява включва лексикалната пресупозиция за очакване „да се каже нещо и твърдение не се казва нищо „замълча“. Следователно очаква се нещо недобро. Противно на него втората съставлява противопоставя твърдение въпреки очакването „засмя се“. Налице е положителен факт; вместо „да каже нещо, тя се засмя“.

В статията на А. Лазарова „Към характеристиката на сложните изречения със съюза *но* в съвременния български език“⁶⁰ се прави опит да се разгледа адверзативното свързване посредством наличието на два вида признаци — признаци на координационно съотношение и признаци на адверзативна семантика. По-скоро в порядъка на постановка на въпроса, без да се впускаме в подробен анализ, ще спрем вниманието си на кръга от специфични семантични проблеми, отнасящи се до теоретичната позиция на авторката. А. Лазарова, след като определя наличието на два вида признаци, поставя уговорката, че вниманието е фокусирано върху едната страна на диалектичното единство върху признаците на координационно съотношение и „тъй като в реалните изречения двете страни взаимно се обуславят, при едностранния анализ втората страна не може да се игнорира напълно“⁶¹ (става въпрос за признаците на адверзативна семантика). Смятаме, че те не само не може да се игнорират напълно, но не може въобще да се игнорират, ако става въпрос за диалектичност единство. При А. Лазарова тези две страни на противопоставянето се разкъсват, разглеждат се поотделно и категорията не може да се обхване в нейната цялост. За нас адверзативното свързване се гради на базата на общността от подобия и различия. Както подчертахме при класификацията, разликата по обратен път изисква това, което обединява. А. Лазарова правилно насочва вниманието си в началото на статията към условието за семантична однородност, или за наличие на обща тема при съчинителното свързване, и правилно отбелязва двата типа случаи, когато това има външен израз и когато няма. Вторият тип тя определя като случай, който се набелязва в екстралингвистичен план. Неслучайно се подчертава, че фрагментите от действителността са съотносими, но невинаги тази съотносимост има вид на езикова даденост. Както отбелязва авторката, този тип изречения са преобладаващи. За тяхното обяснение А. Лазарова търси различни асоциативни връзки като „източник на светлина“, „описание на природата“ и т.н.,

⁶⁰ БЕ, 1981, I, 20—29.

⁶¹ Пак там, с. 22.

но не търси общото между тях, това, което е важно за противопоставянето. Ако изследователят върви по линията само на откриване на асоциативни връзки или на откриване на признаци, ще му бъде трудно да обхване категорията „противопоставяне“, а тя е семантична и би трябвало да се покаже това категориално-обобщено значение, характерно за тези изречения, които изразяват противопоставяне. Потърсена е общността, съотносимостта, но недостатъчно убедително е показано различието.

В статията на А. Лазарова е отбелязано мнението на Х. Беличова-Кжижкова, че „конюнктивното отношение е основен дистинктивен признак в рубриката на паратактическите връзки, а противопоставянето е негов подвид“⁶². С подобно мнение бихме могли да се съгласим само от логическа гледна точка, тъй като с формулата на конюнкцията могат да се символизират и „сложни положения, получени с употреба на *а, но, обаче, при все че, макар и да, освен че, дори ако, защото*. Това е възможно, доколкото логиката се позволява да се абстрахира от противопоставянето на две положения, от причинната връзка, като фиксира само количествената характеристика: два факта, две явления“⁶³. Адверзативното и дизюнктивното свързване не могат да бъдат подвидове паратактични свързвания. Те са видове съчинителни свързвания във основа на общ семантично-категориален признак, като се различават при изразяване на отношенията противопоставяне и разделителност. В една категория като съчинението може да има различни подвидове от гледна точка на изразени различни оттенъци в значението на едно отношение, но не и спрямо нейното общо категориално значение, което присъства във всички тези подвидове⁶⁴. Ако това не е спазено, се влиза в противоречие с единния подход при разглеждане на понятието категория въобще и нейното съществуване се поставя под съмнение.

Противопоставителните отношения се проявяват главно в две основни рубрики: „семантична опозиция“ и „противно на очакването“ с различни лексико-граматични варианти. При семантичната опозиция отношенията се изграждат въз основа на различно възприемане на части от предикативните единици или за самите тях, взети поотделно. „Противно на очакването“ зависи от вида семантична информация, съдържаща се в изречението, и възможния контекст, който то създава. Семантичната информация има комплексен характер, като включва пресупозитивни, синтактични и референтни стойности, които довеждат до твърдение „противно на очакването“. Твърдението противно на очакването с положителен или с отрицателен резултат зависи от лексикалното съдържание на предикативните единици. Ще покажем това върху два примера с однородна семантична информация във втората предикативна единица, но с различно лексикално съдържание: 1. „Всяка униформа стяга, но трябва да се носи“ (К. К., 28) и 2. „Той изучава бащиния си занаят, но трябва цели седем години да бъде във военна униформа“ (ЛИК, 1976, № 40, с. 30). Първата предикативна единица трябва да бъде в пресупозиция, за да е валидна втората. Първата предикативна единица на изречение 1 извежда пресупозиция с отрицателен резултат, на което втората предикативна единица се противопоставя, следователно се оформя твърдение „противно на очакването с положителен резултат“. Докато при изрече-

⁶² А. Лазарова. Към характеристиката. . . , с. 28.

⁶³ Д. С п а с о в, За логичното и нелогичното в символната логика. — ГСУ, Филос. истор. ф-т, № 1, т. 53, 1960, с. 114.

⁶⁴ Както отбелязва А. Л а з а р о в а, „множеството сложни съчинени противоположни изречения с *но* съдържа твърде различни видове синтактични конфигурации“ (цит. съч., с. 21). Важното е при едно изследване да се покаже общността, която позволява това многообразие от синтактични конфигурации.

ние 2 се получава обратното. Първата предикативна единица извежда пресупозиция с положителен резултат, а чрез противопоставянето се стига до твърдение „противно на очакването с отрицателен резултат“.

1.1. Семантична опозиция. Тази рубрика се проявява главно в два случая и интерпретацията им се различава. В първия случай връзката между двете предикативни единици се осъществява на базата на семантични подобия, които се реализират чрез общност в лексикалния състав, повторения, елипса, синонимия. С други думи, идентичността е представена открито и тя осъществява връзката при така изразената семантична близост, еднаквост, подобие чрез препращане с местоимения и наречия. Въз основа на така проявената връзка две или повече части от съставящите предикативни единици се съотнасят една с друга по някакъв начин и предикатът на пресупозицията за връзка може да е от всякакъв вид, тъй като е възможно съотнасянето на всякакви неща, признаци, състояния и действия от действителността, които са във взаимно отношение. Различието се основава на общ критерий спрямо нещо, което е подобно. Тези сложни съчинени изречения с връзка, основаваща се на семантично подобие или прилика, имат голяма фреквентност. Този случай досега е разглеждан като съпоставяне, но в него се включваха изречения със значения, вариращи от най-слабо различие до ярък контраст.

„Ще се луташ ти по полето като сенчица, а сърцето ти ще страда“ (Е. П., 94). „Лицата им се изопнаха, а ръцете мигом посегнаха към сложениите на тревата пушки“ (О. В., 9). „Свети цял, от синкав дим обгърнат, / а в небето флага му гори“ (В. Х., 80). „Небето черно от барута стана, / а пътищата се покриха с дим“ (В. Х., 29). „Тук-там само из долищата беше се раззеленила прясна букова шума, а по другите дървета имаше само пъпки“ (Й. Й., 10). „Миризмата на тревите идеше от ливадите, а диханието на чернозема извираше из равните простори на кооперативните блокове“ (А. Г., 7). „За себе си купи гумени сандалки, а за дяда Ивана — хубави високи ботуши“ (А. К., 274). „Скъсаното му сетре и козинявата торба стояха захвърлени настрана, а прогнилата от носене ленена риза се беше нацепила на няколко места на гърба му“ (К. К., 137). „Аз работех във фабриката, а къщи гледах“ (Д. и Е. Дж., 97). „През деня рисува, а през нощта пише“ (ЛИК, 1976, № 18, с. 7). „Актьорите в него са малко на брой, а действието е съсредоточено главно върху отношенията между две млади момичета“ (ЛИК, 1976, № 42, с. 33). „Планът по производителността на труда е изпълнен 100 на сто, а себестойността на продукцията е снижена с 2,69 на сто“ (Раб. дело, № 147, 1975, с. 1). „От старото предреволюционно кино още не се бяхме отървали, а към новото едва се доближавахме“ (ЛИК, 1976, № 23, с. 10). „Листовината на портокалите е гъста и тъмна, а зад тях е почти черната стена на кипарисите“ (Б. Р., 22).

В този случай при класификацията открихме само два примера с наречието *понякога*, употребено в началото на всяка предикативна единица и изпълващо своеобразна функция на съотносителния съюз *ту — ту*: „Понякога аз покорно се оставям да бъде следен, а понякога за разнообразие правя на моите ангели пазители разни дребни номера“ (Б. Р., 87). „Понякога Джек ми налива питие, а понякога аз му наливам“ (Р. п. У., 60).

В този случай на семантичната опозиция се осъществява смисловото отношение на добавяне — структурно и лексико-синтактическо.

а. Структурно — чрез повтаряне във втората предикативна единица на смислов момент, представящ предмет, който ще се характеризира, или обстоятелство, при което ще се извърши добавеното действие⁶⁵.

⁶⁵ Й. Пенчев. Присъединяването . . . , 18—19.

„Тя е натъпкана до половина със сено, а върху сеното е метната шарена черга, съвсем нова“ (Е. П., 112). „Дядо ти Стефан е имал на туй място земя, а неговата земя е яка“ (В. П., 107). Там, пред вратите на многоетажното каменно здание, се виждаше голям дървен сандък, а наоколо се бяха събрали стотици любопитни“ (Св. М₁, 14). „Та тук се бяха скупчили брезии, а върху брезите стояха на пост хиляди птици коршуни“ (Й. Р., 17). „Дори и в най-незначителното лице има живот, а животът е неизчерпаем материал за изкуството“ (ЛИК, 1976, № 23, с. 27).

2. Л е к с и к о - с и н т а к т и ч н о — чрез употреба на съюзи (*а и, а пък*) и съчетания (*освен това, също така, при това* и др.), които имат значение на добавяне:

„Тръстиките го скриха от погледа им, а и здрачът ставаше по-плътен“ (Й. Р., 39). „За това говорят множество ръкописи, а и днес този метод непрекъснато се потвърждава при производството на печатарски мастила“ (ЛИК, 1976, № 40, с. 19). „Това значи „мекото“, а и още може да значи“ (Н. Х., 95). „Тъй щеше да си спести основателни контрааргументи, а и филмът му нямаше да загуби нищо от своите достойнства и въздействена мощ“ (ЛИК, 1977, № 27, с. 30). „Серг човек беше той, голям борачест, с ей такива е мустаки, а пък веждите му . . . хм . . . веждите му, навели се на очите му като стрехи“ (Й. Й., 113). „Момичетата я обичат, а и тя ги обича“ (разг.).

„Те имат диуретично действие, а също така въздействуват върху жлезите с вътрешна секреция“ (Ягод. култ., 20). „Ръцете на всички бяха вързани отзад, а освен това и пристегнати с усукани около телата им въжета“ (О. В., 9). „Тези насекоми се отличават със своя черно-червен цвят, а освен това през известни сезони на годината се натрупват масово около дънерите на дърветата или в основата на техните стъбла“ (Жив. св., 14).

Поради семантичната близост и лексикалната общност в този вид сложни съчинени изречения втората предикативна единица може да изрази степен на признак, изявен в първата предикативна единица. Сравнението предполага степенуване. Този израз може да се осъществи и граматично, и лексикално:

„В тавана е тъмно, а на мене ми се струва още по-тъмно след ослепяващия блясък на електрическия фенер“ (Б. Р., 195). „Аз съм прав, на нозете си, а войникът се възправа нейде над мен“ (Лит. фр., № 11, 1972, с. 4). „Бе аз тука до воденицата минах, ама друга по-голяма вода срещнах“ (Й. Й., 53). „И по другите светове има мужици, но руският си остава най-големият“ (Й. Р., 27). „Тя е изписана преливно и замъглено по реноаровски, но аз я виждам още по-замъглена, само като смътно розово петно върху благородно сивия тон на тапетите“ (Б. Р., 167). „Едно встъпило в кълноплододаване ягодоово растение образува средно 80—120 цвята, но при някои сортове този брой понякога достига до 300“ (Ягод. култ., 29).

Признакът „семантично подобни“ се изразява и чрез отрицание в двете предикативни единици. Комбинацията от отрицанието и семантиката на предиката създава условия за семантична едноплановост. Обикновено предикатите са синоними или близки по значение, а може да са с едно и също лексикално значение:

„Земята не спираше да ражда, а тревата по балканските совати нямаше свършване“ (О. В., 88). „Не ни е известно, а и историята не е установила нито едно име на автор на виц“ (ЛИК, 1976, № 24, с. 13). „Без него няма да има хляб, а без хляб нямаше да има хора“ (А. К., 211). „Той сигурно изобщо не подозираше съществуването им, а може би и сам отдавна не съществуваше“ (Б. Р., 212).

И в този случай се явява степен на сравнение с признак, изявен в първата предикативна единица:

„Нищо не чакам аз от града, ама тука повече няма да остана“ (В. П., 133). „Ние всички ненавиждахме хитлеристите, но такъв заклет враг на фризове като нашия Бунчук не бях срещал никога“ (К. К., 152). „Музиката никога не е била мъртва за мен, но никога преди това не бе имала за мен такава ясна и смислена форма“ (Нар. култ., № 27, 1976, с. 3).

Изразяването на градационни отношения се осъществява чрез сложния съюз *не само — но и* (*а и, ами и*). Първи чешките лингвисти отбелязаха наличието на градационни отношения, изразяващи се чрез определена съвкупност на формалните средства. Това е и причината Я. Бауер да ги отдели в самостоятелен тип, характеризиращ се с устойчив ред на частите на свързващото средство. Първият член на съюзния корелат стои пред тази част на първата предикативна единица, която ще се съпоставя в степен, а вторият член заема обикновено начална позиция пред втората предикативна единица. Посредством двата члена на сложния съюз, разположени дистантно, се осъществява много тясно сцепление между двете предикативни единици на сложното съчинено изречение⁶⁶. Както посочва К. Попов, съюзът *не само — но и* е съпоставителен, защото съпоставя две мисли, като засилва втората от тях. Изреченията, свързани с този съюз, той класифицира към съединителния тип сложни съчинени изречения, тъй като е „равнозначен на двойния съюз *и—и*“⁶⁷. Ние бихме уточнили, че той е синонимен, но не равнозначен на съединителния съюз *и—и*, тъй като не представя отношенията в еднаква степен, а ги изразява в степен по-голяма от нула в една посока на линейната ос идентичност на семантичния показател. Намерението на говорещия да остави (или постави) единствена сема е синтактично-семантичната основа на логическото ударение, което може да намери и експлицитен синтактичен израз в контрастна конструкция от типа „не само, но“⁶⁸. Ето защо отнасяме този вид в рубриката „семантична опозиция“, понеже представя даден семантичен показател в две степени. В първата предикативна единица той е означен чрез специфично граматико-лексикално изразяване, подчертаване с отрицанието *не* и количественото наречие *само*, т.е. още при своята първа част е определен в дадена степен чрез изтъкване, а не неутрално представен.

Освен корелативния съюз за тясната връзка между двете предикативни единици оказва влияние и съотнасянето на техните части. Най-често срещаният модел е съотнасяне към общ субект, или, както забелязва П. Калканджиев, към обща подложна дума. Семантичната опозиция се оформя при сказуемите и второстепенните части на двете предикативни единици: „Нали ти си не само знаменита, но си и богата, и независима“ (Нар. култ., 19 юни, 1976, с. 8). „Синтагматичната система на книжовния език е не само напълно изградена, но превъзхожда по своята развитост изходните системи“ (БЕ, 1975, № 1—2, с. 62). „Тя не само покри с пяна брега на англезичната фантастика, но и донесе на гребена си нови значителни имена“ (ЛИК, 1977, № 51, с. 9). По едно време чуваше не само виковете на турците от потерята и тропота на конете им, но чуваше ясно и разговорите им“ (Й. Й., Ст. л., 50). „Това носи не само голяма изгода за приложенията, но е и мощен импулс за по-нататъшно развитие на теорията“ (Сендов, 24). „Не само прибират парите, но те държат настрана и от проектите на центъра“ (Б. Р., 144). „Рисунките му не само отричат конвенционалните добродетели, а и определено вну-

⁶⁶ Е. Дограмаджиева. Структура..., с. 46.

⁶⁷ К. Попов. Синтаксис, с. 243.

⁶⁸ Й. Пенчев. Основни интонационни контури на българското изречение. С., 1980, с. 69.

шават предизвикателство, хвърлено на фалшивия морал“ (ЛИК, 1977, № 3, с. 17). „Той не разчиташе само на ръцете, а се подпираше и с гърди за по-голяма сигурност“ (Й. Р., 8). „Русите не само пеят, ами и възпяват“ (Й. Р., 24). „Не само с влак не е пътувала, ами никъде не е пътувала“ (Й. Р., 60).

Когато семантичната опозиция се отнася до субектите, т.е. когато се съпоставят подлозите на двете предикативни единици, тогава съчинителната конструкция участва като член в сложно смесено изречение. Разликата в степента е представена от сказуемите: „Тъй като при книгопечатането проблемът не е бил само да се намерят „подвижни“ букви, но и да се получат ясни знаци, без мазни петна наоколо“ (ЛИК, 1976, № 40, с. 17). „Нужно е не само да се разказват истории, а да бъде поставен читателят в състояние на хипноза“ (ЛИК, 1977, № 4, с. 4). Трябва да се отбележи, че съчинителната конструкция се отнася също към една обща част: „За осъществяване на тези планове в сметките влиза не само да бъдат ликвидирани палестинските въоръжени формации на ливанска територия, но и ще бъде унищожено физически или разселено от Ливан част от палестинското население“ (Раб. дело, № 227, 1976, с. 5).

Както сочат примерите, конструкцията с корелативния съюз *не само — но и (а и, ами и)* е с голяма фреквентност в публицистиката. Позицията на частицата *и* с градиционна функция е разколебана, тя не винаги е в контактна позиция със съюза, тъй като се определя от целта на изказване, затова не е строго фиксирана. Забелязва се понякога не само изпускане на частицата *и*, но изпускането и на съюза с определена стилистична цел, особено когато съвпада с присъединителен съюз в началото на изречението: „Но тази история не само е смешна, тя има своя дълбок смисъл“ (ЛИК, 1976, № 18, с. 4). „Но ЛИК не само ме информира, той ме вълнува“ (ЛИК, 1979, № 46, с. 3). „Следователно не само го следя, не само се интересувам от него, аз го обичам“. Интересна стилистична употреба се наблюдава при повторно отбелязване на първия член на семантичната опозиция с *не само*, като се внася допълнително акцентиране и същевременно своеобразно връщане към началната степен: „Портретът предполага предаване не само на външното, но и на вътрешното, изразяване на свойствата, на душевността на човека, а не само изобразяване на неговата външност и външни прояви“ (ЛИК, 1976, № 23, с. 5). При изразяване на императив се среща изпускане на първия компонент на съюза *не само*: „Да решиш, но и да го направиш“.

1.2. Другият случай е този, при който връзката се осъществява въз основа на комбинация от подобия и различия. Съществена в случая е интерпретацията, показваща различие, и се базира на различно възприемане при „положително нещо — отрицателно нещо“. Следователно възможни са два варианта. Първо: положително — отрицателно, и второ: отрицателно — положително. При лексикално изразяване най-ярко се проявява чрез антонимия. Освен лексикални варианти се изразяват и съответни граматични варианти с отрицание при едната предикативна единица. Пресупозицията в тези случаи е част от лексикалната тема и опозицията се представя ясно. Първи вариант: положително нещо — отрицателно нещо. Пресупозициите от двете предикативни единици създават основа за противопоставяне, т.е. извеждат общността, върху която се изгражда бинарното отношение:

„Моите другари се включиха в социализма, а мене все още ме държите при частниците“ (К. К., 31). „Истината е в тях, а вие ровите в мене“ (Ст. С., 7). „Харчи ми паричките, а рисковете остават за мене“ (Б. Р., 66). „Другите животни са направени от господ, а тях дяволът ги е направил“ (Й. Й., 316). „В Любимец бяхме до голямата вода, а жадувахме (Д. и Е. Дж., 122). „Уличните ламби вече светеха, а зад чертата на града тъмнееше заснеженото

поле“ (Д. и Е. Дж., 36). „Смееш се, ама си глупав“ (Й. Й., 173). „Кожата ѝ като кора на млада ябълка, челото широко, умно, ала нечиста сила от нея замайва като кипнала от родилни сокове земя“ (Е. Ст., 120). „Ето на, Еньо, малък си, ала си властен“ (Е. Ст., 33). „В Стара планина има букови гори, но те са студени“ (Н. Х., 10). „Камък както във високите части на Рила, но вече побелен“ (Н. Х., 10). „От това загоряло набръчкано лице гледаха две сини очи, но техният цвят стоеше умит и избелял като ризата“ (В. П., 38). „Той говори правилно, но акцентът му е ужасен“ (Б. Р., 11). „Имам власт над него, а бинтованият чукан ме обезвластява“ (Лит. фр., № 11, 1972, с. 4). „Добър наш другар, но малко буен и непредпазлив“ (Д. и Е. Дж., 56). „Чуден глас имаше тоя човек, но беше пропаднала личност“ (Е. П., 224). „Едно турне из Германия през същата година му донася забележителен успех, но усложнява още повече обръканата му творческа биография“ (ЛИК, 1976, № 18, с. 18).

Лексико-граматичен вариант. Предимно в опозиция *има — няма* и *съм — не съм*: „Твоят чорбаджия — рече Казака — има големи мустаци, ама ум няма в главата си“ (Й. Й., 114). „Аз имах право, а той не“ (К. К.). „Тоя баирски човек има сила за бравда, но няма сила за гнева си“ (Ст. С., 32). „Всеки простак значи си има двойник, а аз нямам“ (Телев. репорт.). „По нашия двор ще се намери заешко кокалче, ама по вашия и това няма“ (Е. П., 100). „Рисунките са великолепни илюстрации, но не са вече онези изключителни с дълбочината си прозрения“. „Все едно, но май не беше все едно“ (П. В., 271).

Втори вариант: отрицателно нещо — положително нещо:

„И уж мълчи на своя пост войникът, / а вред кънти железният му глас“ (В. Х., 56). „Душата ми се оскърбяваше от погледа му, а го зовеше разпътната“ (Е. Ст., 40). „Сълзите му течаха от зачервените очи, а устата му се смееше“ (В. П., 134). „Наоколо сняг и мраз, а от планините се издига топъл въздух“ (Раб. дело, № 161, 1976, с. 4). „Въртят камшика, но и създават илюзии“ (Септ., 1973, № 9, с. 5). „Българинът е лош разказвач, а е добър песнопоец. Много неправди, а една Мария“ (Н. Х., 119). „За палачите тя беше „година на обновата“, а за народа — „година на равностметката“ (Септ., 1973, № 9, с. 5). „Ще падне, ама ще кара“ (Й. Й., 172). „Тя цялата беше изцапана с кал, но беше хубава“ (Й. Й., 60). „Тънък и висок, малко отслабнал, малко почернял, но хубав и напет“ (Й. Й., Ст. л., 17). „Лицето му е грапаво, загоряло, но излъчва спокойна и благодатна сила“ (Н. Х., 62). „Лицето му бе смръщено, но в очите му искряха весели огънчета“ (Д. и Е. Дж., 103). „Малко прегърбен и костелив, но костелив като як орех“ (Б. Р., 53). „Живот равен, еднообразен, лишен от красота, от темп, но затова спокоен“ (Е. П., 186). „Правителството скри посещението на Соболев, но то скоро стана известно на целия български народ“ (Д. и Е. Дж., 141). „Безимен и безславен е ролята ми, но кръвта ми е чиста, червена“ (О. В., 5). „А гайдата взима, но и дава“ (Н. Х., 42). „Той мъртъв е, но пази и в смъртта спасената от враговете нива“ (В. Х., 48). „Това е своеволие, но е ефективно“ (ЛИК, 1974, № 35, с. 25). „Смятаха го за измамник, но той държи на думата си“ (ЛИК, 1977, № 3, с. 39). Лексикални единици, като: *после, всъщност, затова, именно, пак*, изпълняват функция на логически уточнители и не влияят на бинарното отношение.

Семантична опозиция, изразена с отрицание на част при първата предикативна единица — вместо отречената част се утвърждава друга част от втората предикативна единица. Този случай се възприема като антитезно противопоставяне, тъй като структурата е не *х*, а (но) *у*. Както посочва Й.

Пенчев⁶⁹, синтактически погледнато в такива еднородни конструкции отрицанието може свободно да се поставя пред глагола или пред отричаната еднородна част и тая словоредна свобода не влияе на значението на конструкцията: „Не дойде Иван, а Христо; не Иван дойде, а Христо“. Като съюзно изразно средство се употребяват двата съюза *а* и *но*: „Звук до звука не са вече два различни звука, а съзвучие; цвят до цвята не са два цвята, а цветна мелодия, разказ за един човек, за една душа“ (Н. Х., 23). „Тия думи не стоят под езика, а извира от сърцето.“ „Не духа вятър, но въздухът е леден“ (ЛИК, 1977, № 3, с. 39). Семантичната опозиция при този вид има ясен формално-синтактичен израз. Тази конструкция е синтактичен контекст за антонимни двойки или за синоними, изразяващи $\pm$ степен на признак. „И тя върви напред, не върви, а лети“ (Й. Й., Ст. л., 29 — отбелязано в „Към въпроса за антонимията. Б. Е., 1981, № 5). Съжденията с отрицание са съждения за отношение и по-точно за означаване на разлика⁷⁰. Същността на семантичната опозиция, изразяваща антитезно противопоставяне, е показана от Ш. Бали. „Две изказвания, означаващи понятия, които се отнасят към един и същи род, но към два крайни или далекостоящи вида и в следствие на това се намират в съответствие.“⁷¹ Пресупозициите за идентичност, както и знаковото съответствие са открито представени. Антитезата се открива чрез мястото на отрицанието пред съответния негиран член, който извиква другия член на двойката. Заслужава да се отбележи фактът, че в старобългарски в изпълнение на съюзна функция се е специализирал *НЪ*⁷², докато в съвременния български език в тази функция той все повече се измества от *а*:

„И не пръчът се боеше от нея, а тя от него“ (Й. Й., Ст. л., 96). „Отсега нататък не вие ще ги следите, а те ще следят вас“ (Б. Р., 81). „Сега не момата, а сякаш животът се прощаваше със света“ (Н. Х., 39). „Из улиците минава сякаш не човек, а някакво живо махало на часовник“ (Св. М., 92). „Повече не гледа към селото, а се заглежда в земята“ (Й. И., 86). „Марин не се грижеше вече за стадото си, а превалеше през баири, през долове“ (Й. Й., Ст. л., 113). „Речено не, а просвилено на кавал“ (Н. Х., 63). „На такава песен — не с пишов, а така!“ (Н. Х., 149). „В неговата сянка човек не трепери, а си почива“ (Н. Х., 9). „Устната хармоника не пее, | а самичка в стоята тъжи“ (В. Х., 34). „Не бяхме тук, епоха, твои гости, | а зидахме те ден и нощ сами“ (В. Х., 22). „Така че в случая не съм пленник на езерото, а съм бил пленник на закона за летенето на ракетите“ (Й. Р., 40). „Траките дават сигнал за битките не с хрипкавия звук на рога, а уставно възпяват местните вождове и старинните деяния на съплеменниците си, и похвалите към дедите“ (ЛИК, 1976, № 25, с. 25). „Не ми е за парите, ами за стареца ми е мъчно“ (Е. П., 37). „Не само че не се изгорил, ами станал невиджан хубавец“ (О. В., 410). „Аз не съм бог — рекъл непознатият, — ала имам вземане-даване с арахангелите“ (Н. Х., 139). „Той даже и от земята не я е взел, ами по-скоро от въздуха“ (Й. Р., 63). „Ето нă, в града не пия, ама тука — пие ми се“ (Н. Х., 42). „Е-е, борбата им не е открита, със знамена и патриотични песни, но е борба жестока, непрестанна, борба на живот и смърт, траяла, току-речи, през цялото черно робство“ (Н. Х., 51). „И в новата история, следосвободителната, Добролък влиза не с толкова шум и слава, както Перушица, но влиза честно“ (Н. Х., 51). „Не живее тук, но тук ни е центърът“ (Б. Р., 45). „Версията ми не е много убедителна, но е въз-

⁶⁹ Й. Пенчев. Основни интонационни контури в българското изречение. С., 1980, 42—44.

⁷⁰ А. Бънков. Логика.

⁷¹ Ш. Бали. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.

⁷² Е. Дограмаджиева. Структура..., с. 37.

можна“ (Б. Р., 63). „Аз не се обидих, но станах по-внимателен“ (К. К., 42). „Селото не се виждаше, но беше още там“ (В. П., 76). „Коне вече не държеше, но за коне мислеше винаги“ (Й. Й., 34).

Специфичната синтактична организация позволява да се открие позиционно ясно семантичната опозиция. При едно и също лексикално значение на сказуемите противопоставянето се осъществява при подлозите и второстепенните части (които понякога сменят позициите си): „Пръстите не командуват песента, момче-е, а песента командува пръстите“ (Н. Х., 64). „Той не може да живее сам, а аз мога“ (В. П., 74). „Защо не я дадох табелата на него, а я дадох на мене“ (В. П., 45). Именно специфичната синтактична организация на този вид рубрика предполага семантичната общност на лексикалното съдържание, проявена в синонимно изразяване на синтактично равнище, което личи и в блока примери по-горе: „Между горящите села не тичаха обезумели хора, а препускаха куриери“ (Септ., 1973, № 9, с. 6). „Тони не умря от удар, а беше отровен“ (Б. Р., 138). „Никой не се яви, а пък и едва ли някой би се явил“ (К. К.). При стилистично подчертаване семантичната опозиция се отбелязва и лексикално „не само не *x*, а, напротив, *y*“: „Формулирането на понятието семантико-функционална категория не само не води до изтриване границите между явления и равнища, а, напротив, изтъква тяхната специфика“ (Б. Е., 1975, № 1—2, с. 22). Поради еднакво изразеното лексико-граматично изтъкване с *не само* стилистиката на този вид се доближава до тази на градационния.

Структурата „не *x*, а *y*“ получава и лексикален израз с *вместо това*: не *x*, а вместо това (*x*) *y*, напр.: „Техните автори до голяма степен не се ръководят вече от първоначалното предназначение на етикета, а вместо това ни разкриват характерното и даже чудатото в своята личност и тази на собственика“ (ПИК, 1976, 43, с. 7).

Когато в първата предикативна единица е употребен безличният глагол няма, който не е в опозиция с има, тогава изреченията се прочитат както в рубриката „противно на очакването“, тъй като не извеждат семантична опозиция: „Защо го няма, а злото се шири?“ (Й. Й., 98). „Няма нищо, а вехне“ (Й. Й., 163). „В революцията шеги няма, а ние тук революция правим“ (В. П., 162).

К. Попов отбелязва, че сложното съчинено изречение със структурен модел не *x*, но (*a*, *ама*, *ала*) *y* е сложно отрицателно-положително съждение. То води началото си от народния език: „Не е грешно, но е грозно.“ „Не ми хвали бащата, ам'ми кажи момата.“ Синтактичната структура *не — но* е основна за образуване на стилистична фигура отрицателно сравнение — твърде много разпространено в народните песни: „То не било ясно слънце, най ми било сама Неда.“⁷³

Определен структурно-семантичен израз рубриката „семантична опозиция“ има при категорията субект. Субектите на две предикативни единици се противопоставят директно, с което семантичната опозиция се диференцира ясно. Е. Дограмаджиева отбелязва, че в двусъставните изречения обект на съпоставяне са подлозите. Те са изнесени на първо място в изречението. Различieto се посочва чрез лексикалното значение на сказуемите, които представят антоними — глаголи или имена⁷⁴. Ще добавим още, че тази разновидност е с голяма фреквентност. Субектното отношение в сложното съчинено изречение има съществено значение за разкриване на неговата семан-

⁷³ К. Попов. Логическа, синтактическа и стилистическа диференциация на отрицанието в българския език. — В: По някои основни въпроси на българския книжовен език. С., 1973, 157—159.

⁷⁴ Е. Дограмаджиева. Структура..., с. 40.

тика, тъй като е пряко свързано с изразяването на общата тема. Както отбелязва С. Д. Кацнелсон, отношението на тази важна синтактична категория към темата на изказването се отминава с мълчание. Той показва, че субектът на изречението е съдържателна граматична категория, която се съставя от мисловни (семантико-синтактични) и комуникативни елементи. Освен тях при образуване на категорията субект вземат участие и ред други фактори както от формален, така и от функционален порядък. Но именно функцията на тема, присъединявайки се към един от аргументите, превръща последния в субект на изречението. В субекта като такъв, предвид общността на тази негова форма, категориалната характеристика на аргумента не намира израз. Както типът валентност на предиката, така и категориалната характеристика на аргумента намират израз в словесната форма на предиката. Своеобразието на субекта се състои именно в това, че неговата аргументна характеристика е изразена не в него самия, а в съотнасящия се с него предикат. По тази причина при противопоставянето субектното отношение се възприема като изразител на семантичната опозиция. Разглеждано във връзка с пресупозитивната опозиция, то има различни референтни индекси — най-често лични местоимения, по-рядко съществителни имена или други именни категории (местоимения или прилагателни).

„Утре вече — аз ще бъда пак на път, а ти — / само сън сънуван“ (Е. Б., 82). „Аз го гледах изумено, а той стискаше ключицата на рамото ми“ (К. К., 55). „Аз се отдръпнах, а той продължаваше да стои пред вратата, заковал погледа си право в лицето ми“ (К. К., 143). „Аз ще изляза, а вие през това време починете (Съврем., 1978, № 3, с. 58). „Аз съм фирмата, а фактическият шеф е Димов“ (Б. Р., 55). „Той всмуква дълбоко от цигарата, а аз се залисвах с кибритената клечка (Ст. С., 11). „Ние гнием тук по затворите за социализма, а предатели като тебе бягат от него“ (Б. Р., 7). „Човекът пее, а аз доноси ли да пиша“ (Ст. С., 35). „Хората раждат, а той предвещава смърт“ (В. П., 191). „По силата на Берлинския договор казашките ескадрони се изтеглили, а турците отново се върнали в Родоп“ (Н. Х., 110). „Тъмносиният меркурий е изчезнал някъде встрани, но камионетката е на стотина метра зад мене“ (Б. Р., 184). „Едни от русалките пеели тъжно, а други свирили с морски раковини“ (О. В., 407). „Едни режат кожата, а други теглят кожените ивници“ (Й. Р., 44). „Едни бяха на страната на клисаря, но повечето поддържаха Щъркела“ (В. П., 167). „Единият ми извива китките отзад, а другият наблъсква мръсната си кърпа в устата ми“ (Б. Р., 78). „Някои заминават, но повечето пристигат от околните селища“ (Б. Р., 61). „Никой не каза това, но всеки си го помисли“ (Й. Й., Ст. л., 172).

Л. Грозданова, разглеждайки различни индикатори на имплицитно отрицание върху материал от английски, показва, че употребата на индикатора „(an)other“ (друг) предполага наличието на две съществителни имена в дълбоката структура на изречението, които функционират като бинарна опозиция. Възможната прономинализация, или съкращаване на второто съществително, показва, че двете контрастни стойности представляват идентични лексикални единици⁷⁶.

Семантичната опозиция се проявява отчетливо въз основа на общ категориален показател „време“, изразен лексикално. Той от само себе си създава опозиция, тъй като идентичността „време“ или „показател за време“ е изразена експлицитно:

„Тоя нехранимайко прекарваше половината от денонощието в ареста, а през другата половина си подготвяше същата участ за следващото деноно-

⁷⁶ Л. Грозданова. Имплицитно отрицание и пресупозитивни опозиции в английски език. С., 1980, с. 16.

щие“ (Св. М., 32). „Все така . . . Деня въртиш лопати, ја ношя напиваш се до смърт“ (В. Х., 81). „По-рано положението бе едно, а сега е друго“ (Б. Р., 93). „През лятото си ходих на село, а през септември отново се върнах в семинарията“ (Д. и Е. Дж., 53). „Тия горуци летуват със стадото си по тъдывашните чалове и паша, а зимата прекарват в Разложко“ (Ст. С., 73). „До неотдавна остро стоеше проблемът за поминък на хората, а сега се изграждат промишлени предприятия не само в градовете, но и в селските райони“ (Раб. дело, № 93, 1976, с. 3). „Сега ще остане тук, а после ще видим“ (Съвр. 1978, № 3, с. 57). „Нощувахме в хижата, а на сутринта продължихме“ (Ехо, № 7, 1974, с. 3). Естествено, моментално не, но след време е възможно“ (ЛИК, 1977, № 51, с. 24). „Разказа си ще довърши утре или вдруги ден, но не днес. Отначало би могло и да ти провърви, но след това трябва упорита, упорита работа“ (Нар. култ., 19 юни 1976 г., с. 8).

Интересен случай в рубриката представлява сложното съчинено изречение, в което и двете предикативни единици са отрицателни, свързани със съюза *но* и: „Не е бяла, но не и черна“ (Й. Й., Ст. л., 69). „Не са виновни, но и невинни не са“ (В. П., 132). „Не я мразя, но не я и обичам“ (В. П., 16). „Тя не ги погледна, но и те не я погледнаха“ (Й. Й., 160). „Не казвам нищо, но и не питам за нищо“ (Б. Р., 190). „Не съм се оказал чак абдал, но не съм бил и достатъчно предпазлив“ (Б. Р., 190). На пръв поглед се очертава отношение на противопоставяне, изразено чрез съюза *но*, като съюзът *и* се възприема или с присъединителна, или с усилваща функция. Ако приложим критерия за съчинителност на съюза, който установява, че две предикативни единици не могат да се съединят с повече от един съчинителен съюз, ще се получат следните резултати:

Първи опит: Не е бяла, но не е черна. Не я мразя, но не я обичам*. Тя не ги погледна, но те не я погледнаха*. Не казвам нищо, но не питам за нищо.

Втори опит: Не е бяла и не е черна. Не я мразя и не я обичам. Тя не ги погледна и те не я погледнаха. Не казвам нищо и не питам за нищо.

Докато част от изреченията, получени при първия опит в резултат от отстраняването на съюза *и*, са неграматични, всички примери, при които е отстранен съюзът *но*, са граматически правилни и почти се покриват семантично с изходния тип. Поради граматичната правилност на изреченията, свързани с *и*, можем да приемем, че в разглежданата конструкция синтактично-съединителна функция има съюзът *и*, а в допълнителна усилваща функция се явява съюзът *но*. Като доказателство за синтактичната функция на съюза *и* може да се опрем на следната трансформация, при която се наблюдава изравняване със съотносителния съюз *нито* — *нито*, съединителен с отрицателна стойност. При трансформацията негираните части на изреченията получават положителна форма, тъй като отрицанието се носи от двойния съюз *нито* — *нито*. „В тази позиция отрицателните съюзи са в най-висока степен релевантни, докато употребени в конструкции с отречения предикат те са редувантни, с по-ниска степен на релевантност, тъй като повтарят информацията за отрицание. Така например степента на релевантност на отрицателните съюзи е най-висока, когато те са единствен отрицателен елемент в конструкцията, но тя веднага намалява, когато свързват конструкции с отречен предикат, тъй като те могат да бъдат свързани и безсъюзно в границите на сложното съчинено изречение.“⁷⁶

⁷⁶ Л. Л а ш к о в а. Средства, функции и дистрибуция на синтактичното отрицание в сърбохърватски и български език. — Южнословенски филолог. Београд, 1976, № 32, с. 177.

Нито е бяла, нито е черна. Нито са виновни, нито са невинни. Нито тя ги погледна, нито те я погледнаха. Нито казвам нещо, нито питам за нещо.

Трябва да се отбележи една лексикална особеност на разглеждания синтактичен тип — двойките предикати са антоними, по-рядко еднозначни. Ето защо при спазване на това лексикално условие е възможна и обратната трансформация: „Върбан нито можа да го възпре, нито можа да го отбегне“ (И. Й., Ст. л., 78). Върбан не можа да го възпре, но и не можа да го отбегне (но не можа и да го отбегне). Може да се предложи следната структурна схема на равнището на предикатите:

не P_1 ,	но и не P_2
нито P_1 ,	нито P_2 .

Функциите на съюзите *но* и *и* в разглежданата трансформация се поемат от съюза *нито* — *нито*, който играе роля на съединителен и на съотносителен отрицателен съюз, на частица за усиляване⁷⁷. В едно съобщение, разглеждащо този случай, той бе отнесен към съединителния синтактичен тип⁷⁸. Тук правим една корекция. Вярно е, че отбелязаната конструкция и приложената към нея трансформация са отчитане на съответните лексикални ограничения на равнището на предикатите илюстрира явлението синтактична синонимия. Това е така, защото структури, свързани с еднакви пресупозиции, имат сходен смисъл и могат да бъдат взаимозаменяеми в даден контекст. Но това не значи, че може да се игнорира формално-структурният израз. Всъщност особеността се дължи именно на формално-езиковия израз. Двата съюза *но* и *и* участвуват в комбинация, като наутрализират взаимно своя семантичен статус — съединяващ и противопоставящ — при специфичния граматичен израз на двете предикативни единици с отрицание. Ето защо *и* като синтактично неутрален съюз представя граматичната правилност на изреченията от втория опит и почти покрива семантично изходния тип, но адверзативността се губи особено в случаите, където липсва антонимен израз. Затова случаите с изразяване на антонимия са граматично правилни в първия опит. Съюзният свързване в тези изречения не може да се разделя. Ако имахме критерий за сложен съюз, бихме определили този случай именно като случай, в който *но* и *и* участвуват като сложен съюз в съответната лексико-граматична структура — предикатите или предикатните фрази са с отрицание и лексикален израз или антоними, или лексикално еднозначни. Този случай не е отбелязан досега в нашата езиковедска литература.

2. 1. „Противно на очакването“ с положителен резултат. Предикатът на пресупозицията за очакване е „очаква се нещо отрицателно“, но се реализира противното, т.е. нещо положително.

„От камънаците лъхаше задух, но те търпяха“ (О. В., 7). „Нещо ме жегна, но си замълчах“ (К. К., 22). „Тежко, разбира се, но за един месец овладях положението“ (К. К., 57). „Думите се върдаляха из устата ми, но успях да ги зауча до края на съвещанието“ (К. К., 57). „Камък, що е камък — засърба моя събеседник от кафето, — но думата може да го съживи“ (Н. Х., 64). „Бяла електрическа светлина го огряваше, но то спеше безразлично към нея“ (В. П., 91). „Мъчно беше, но се уреди“ (разг.). „Трудничко беше, но стана“ (разг.). „Малко е истинало, но аз така го пия“ (разг.). „В момента аз съм на косъм от подобно съмнение, но се овладявам“ (разг.). „Живях твърде дълго, но живях смислено“ (разг.). „Ташдъра ми е дал гръб, а усеща всичко“ (Ст. С., 35). „У мен има някаква склонност към самоунищожение, а

⁷⁷ К. Попов. Синтаксис. С., 1963, с. 243.

⁷⁸ К. Викторова. За един неотбелязан синтактичен тип. — БЕ, 1980, № 5.

театърът ми ме научи на дисциплина“ (телев. репорт.). „Добитък е, ама ѝ то носи душа (Й. Й., 173). „Две лета го диря вече, чичо Горане, и още две ще го диря, ама ще го намеря“ (Е. П., 94). „Тя е дълга за разправяне, ама на тебе ще ти я кажа“ (О. В., 71). „Нехванат хайдук е по-голям от царя, ама аз ще те хвана“ (Д. и Е. Дж., 54). „Мъничко е, ама ще се уреди“ (разг.).

2.2. „Противно на очакването“ с отрицателен резултат. Предикатът на пресупозицията за очакване е „очаква се нещо положително“, но се реализира противното.

„Най-послед дошъл краят на войната, но последният ѝ ден бил най-черен за нашето семейство“ (Д. и Е. Дж., 38). „Спусна се към огнището в долния край, но обгорените главни отдавна бяха угаснали“ (О. В., 65). „Ние доказахме достатъчността на това условие, но въпросът за неговата необходимост стои открит“ (Сендов, 62). „Започнахме да репетираме през февруари, но работехме с прекъсвания“ (ЛИК, 1977, № 4, с. 10). „Жетварките са близо, но китка дървета ги крият от дружината“ (Й. Й., Ст. л., 143). „Изисканият му стил донесъл на автора много хвалебствия на времето, но аз лично го намирам за абсурден“ (ЛИК, 1977, № 3, с. 24). „Осуетихме ликвидирането ви, но вие сте вече във от играта“ (Б. Р., 81). „Тези предложения бяха посрещнати с голямо одобрение в света, но за съжаление засега от страна на правителството на западните държави (а да не говорим за Китай) не виждаме голямо желание за осъществяването им“ (Раб. дело, № 182, 1976, с. 2). „Джъдът току-що бе престанал, но се готвеше да завали отново“ (К. К., 67). „Човек обикновено си изгражда някаква идея, но тя рядко отговаря на истинското състояние“ (телев., 13 юни 1979 г.). „Уж сме на юг, до Бялото море, а през нощта е студено като в планината“ (Д. и Е. Дж., 154). „Знаете го добре, ами се правите на вчерашни“ (Б. Р., 53). „Ти си дълбоко убеден в правотата на думите си, ама от гордост или просто от някакво егоистично себелюбие не искаш да паднеш на гърба си“ (Св. М., 65). „Измъкнах се от засадата, ама целият измръзнах“ (Д. и Е. Дж., 687). „То да ги ловиш, нейсе, ами само плашиш животинките“ (Е. П., 99). „С единствен знак те питам, ала ти мълчиш“ (Д. Ст., 70). „Пепи и Гретето бяха бронзирали ноктите си, ала въпреки това останаха в сянка“ (Св. М., 123). „Аз също съм умерен в пиенето, ама за една вечер можем да направим изключение“ (разг.).

2.3. Лексико-граматични варианти. „Противно на очакването“, граматично изразено. Втората предикативна единица с граматично изразено отрицание се противопоставя на пресупозицията за очакване с положителен резултат. Предикатът на пресупозицията за очакване е един и същ с предиката на втората предикативна единица, но с положителен знак — очаква се *x*, но се реализира не *x*: „Потърсих Лена, но не я намерих“ (Д. и Е. Дж., 34). Противно на очакването „да намеря“ се реализира „не намирам“. „Зад себе си Васил чу задавените викове на Аго, но не се обърна“ (Й. Й., 180). Противно на очакването „да се обърне“ се реализира „не се обърна“. Пресупозицията за очакване се извежда въз основа на първата предикативна единица плюс твърдението от втората предикативна единица. Този граматичен вариант има голяма фреквентност:

„Те спряха, но не се погледнаха“ (Е. П., 215). „Той също беше член на читалището, но скоро не беше чел никаква книжка“ (Е. П., 94). „И тая война свърши, но Османовият син пак не се върна“ (О. В., 85). „Натискам газта съвсем до край, но разстоянието между двете коли не намалява“ (Б. Р., 226). „Зададе се влакът, но вълнението не дойде с тромавата загадъчна гъсеница... с видението и мисълта за чудните далечни светове“ (Н. Х., 31). „Успокояваше се, но не за дълго“ (Нар. култ., № 44, 1979, с. 8). „Аз много се озадачих, но не проявих любопитство“ (К. К., 39). „Извиках ѝ,

но тя дори не погледна към мен“ (разг.). „Забърках в джобовете си за кибрит, но не намерих“ (разг.). „Шофьорчето наметна ризата си на квадрати, но не я закопча“ (В. П., 139). „Чу стъпките на горския, но не им обърна внимание“ (В. П., 82). „Детето ѝ порасна, а ти още не си го видял“ (Й. Й., 40). „Служех му, а все едно не го виждах“ (Ем. Ст., 89). „Стояна вдигаше и спущаше мо- тиката, а царевичният ред не свършваше“ (В. П., 55). „Трънките стърчаха по-високо от срещните хълмове, а селото не се виждаше в мъглата“ (В. П., 10). „Стихна боя, мили мой, / ала ти не се завръщаш“ (Н. В., 69). „И аз го питам, ама не ще“ (В. П., 184). „Хубаво сме го засекли, ама не признават!“ (Н. Х., 86). „Имаше много хубави неща, ала аз не знаех (А. К., 210). „Тра- пеза, внушителна по размерите си, винаги очакваше гости, ала те не идваха“ (ЛИК, 1974, № 27, с. 36). „Намислил е нещо хайдутинът, ама още не може да се разбере“ (О. В., 79). „Ридая, ала ушите ми не чуват риданията“ (Е. С., 54). „Понякога наистина отиваше на театър, ала и тогава неговата дресирана мисъл не излизаше из омагьосания кръг на физиката и астрономията“ (Св. М., 74). „Смееш се ти, ама нищо не знаеш“ (Й. Й., 173). „Била е у мене, са- мо че не съм се досещал“ (Ем. Ст., 44).

Когато във втората предикативна единица е употребен модален глагол, той също поражда пресупозиция, която се включва към твърдението като допълнително обяснение — „не може“, няма възможност:

„Той беше страстен пушач, а не можеше да си купи цигари“ (Н. Х., 119). „Знае, а не може да си спомни“ (ЛИК, 1978, № 30, с. 39). „Цял народ оправяте, а себе си не можете подреди!“ (О. В., 27). „Да се откажа, но не мога“ (Лит. фр., № 7, 1976, с. 5). „Те надничат в душата на Сухия, но нищо не могат да видят“ (Лит. фр., № 5, 1972, с. 4). „Знае, но не може да го каже!“ (Ст. С., 17). „Ходилото ми усеща гладката плоскост на одялано дърво, но не мога да притичам по нея“ (Ст. С., 40). „Той беше добър шахматист, но сега не може да се съсредоточава“ (Р. п. У., 557). „Излеза на двора, а не смея да я зърна“ (В. П., 81). „Смехът на Минка беше на устата ѝ, но още не смееше да се отпусне“ (Й. Й., 20). „Жените се върнаха, но никой не смееше да се прибере в къщи“ (Й. Й., Ст. л., 133). „Друг път, по време на колоквиум, се озовах очи в очи с мой читател, но не посмях да го заговоря“ (ЛИК, 1976, № 3, с. 9).

Тяхна разновидност са тези изречения, при които отрицанието е изра- зено чрез *без*, напр.: „Простенах от болка, но бях без изход“ (Н. В., 52). Или лексико-синтактичен израз чрез съюза *без да*. Л. Лашкова се спира подробно на конструкциите с *без да*⁷⁹. В случая е важно да отбележим само, че във функционално отношение съюзът *без да* се различава от другите отрица- телни съюзи по това, че той е специализиран да осъществява само отрица- нието на предиката в границите на подчиненото изречение и не може да бъде отнесен към някоя друга част. В комбинация със съюза *но* освен отрицание той носи и синтактичното значение на подчиненост. Този случай може да се отнесе към преходните случаи, но не трябва да се прави прибързано заклю- чение, тъй като разполагаме само с два примера: „Посещавам приятели- те си, но без да вдигам шум“ (Нар. култ., 19 юни 1976, с. 8). „Поняко- га наистина съм одрасквал някой клиент, но без да искам“ (Св. М., 112). Особен семантичен случай са тези сложни съчинени противопостави- телни изречения, които независимо от граматично изразеното отрица- ние във втората предикативна единица се отнасят към първата група на „противно на очакването“ с положителен резултат. При тях лексикалното

⁷⁹ Л. Л а ш к о в а. За развоя на една отрицателна конструкция в бълг. език. — БЕ, 1973, № 1—2; Средства, функции и дистрибуция на синтактичното отрицание в сърбохърватски и български — Южнословенски филолог. Београд, 1976, № 32, с. 179.

съдържание на предиката на първата предикативна единица има отрицателна семантика и поражда пресупозиция с очакване за нещо отрицателно. Но има случаи, при които релевантността на лексикалните пресупозиции се сменя и се извежда пресупозиция от семантиката на предиката въз основа на неговата употреба в даден контекст: „Пернати някакви дребосъчета чиркат в храстите, но те не развалят тишината“ (Н. Х., 69) — т.е. чиркат, значи вдигат шум. Следователно в този случай релевантно е семантичното съдържание на предиката от първата предикативна единица, което се отрича от втората предикативна единица: „Страда, но не се предава“ (Н. Х., 163). „Жегъла пи, но ракията не го ловеше“ (В. П., 118). „В този смисъл той бекнееше, но не побеждаваше“ (Септ., 1973, № 9, с. 7). „Залегнал зад кукуруза и слънчогледовите пити, народът умираше, но не падаше на колене“ (Септ., 1973, № 9, с. 6). „Засечка пушката ще стори, / но той не ще ми измени“ (В. Х., 50). „Три върха ни делеха от селото, но те не можеха да скрият отблясъците на пожара“ (Ехо, № 3, 1976, с. 1). „Донасям всичко, но от себе си не прибавям ей тоничко“ (Й. П., 437). „Живееше наистина самотно и тъжно, но поне от нищо не се лишаваше“ (П. В., 37). „Душите сме си стиснали в зъбите, ала не мислим да умираме“ (Н. В., 137). „Притежаваше, разбира се, и той недостатъци, ала те не бяха толкова фатални“ (К. К., 18).

Обратен на него е вариантът, в който първата предикативна единица е с граматично изразено отрицание, но пресупозицията, изведена от нея, е с очакване за нещо положително, на което втората предикативна единица се противопоставя с обратен на очакването резултат. Тези изречения се отнасят към втората група на „противно на очакването“ с отрицателен резултат: „Не отиде при кърванджията, но хурката ѝ беше на пояса“ (Й. Й., Ст. л., 109). „Тя не помръдва, но всеки миг може да се хвърли“ (Й. Й., 316). „Това не направи особено впечатление никому, но по едно време от последния ред се надигна и Елена“ (Д. и Е. Дж., 73). „В репликата ми нямаше нищо забележително, но погледът ми бе достатъчно красноречив“ (Б. Р., 35). „Няма да ѝ се бъркам, но да спазва известно приличие“ (Б. Р., 143). „Наистина отгоре вече не ни мокреше, но краката ни бяха потънали във вода“ (Д. и Е. Дж., 692). „Ама и аз защо ли не си гледам работата, ами съм взел да приказвам“ (В. П., 32). „Не е хубаво, ама какво да правим“ (О. В., 79).

В изследвания материал случаите с изразено лексико-граматично отрицание в първата предикативна единица са малко. Втората предикативна единица се противопоставя при „противно на очакването“ с положителен резултат: „Аз нямам, но ще намеря“ (Д. и Е. Дж., 452). „Нямат командир, но са надвили: и подземните води, и речните пороища, и своята собствена неопитност“ (Н. Х., 97). „Твоята болест не е дип добра, ама ти да си жив“ (Й. Й., 117). „Беднотията ний си я знаем, ама барем да сме здрави“ (Й. Й., 29). „За нищо друго не се сетих, а нали трябваше да кажа нещо“ (разг.). „Теоретично този вариант не би трябвало да бъде толкова ограничен. Допускаме възможността при ексцерпирание на материала да не сме попаднали на подобни случаи. Тези наблюдения трябва да бъдат проверени.

Противно на допускането. Това е лексико-граматичен вариант на „противно на очакването“ при изразяване на хипотетична модалност с лексикални и граматични средства в първата предикативна единица. Предикатът на пресупозицията „Х допуска, че . . .“ не зависи от специфичния модален израз в изречението. Модалността е проявена на равнището на поставеното с различни начини на изразяване:

1) лексико-граматичен: „Можех да те арестувам, а те пуснах“ (Д. и Е. Дж., 101). „Може да е съвсем мънишко, ама има“ (Съврем., 1978, № 3, с. 364). „Социалните мечтания на вуйчо можеха и да продължат, но априлският

терор им се озъби (Ст. С., 19). „Може и да съм Андрон, ама не ми прави фасон“ (Съврем., 1978, № 3, с. 354). „Мога да го направя, но самият ти какво ще спечелиш“ (Б. Р., 216). „А бе и аз мога, ама то си иска майстора“ (В. П., 43). „Може да вършат работа, ама друго си е да поливаш с хоптири“ (В. П., 97). „Насила можеш да ме вземеш, ала насила любов дава ли се?“ (Д. и Е. Дж., 40). Може би, сега и тя / като мен напразно чака, / ала влажната земя го държи в прегръдка яка“ (Н. В., 71). „Теоретично може да има такава форма, но практически тя би била изкуствена. Младенов може да е голям политик, но се оказа страхливец“ (Б. Р., 18). „Може да съм новак, но не съм дете“ (Б. Р., 76). „Трябваше да се разсее с някои по-прости и по-делнични мисли, но прости и делнични неща почти не се случваха в живота му“ (П. В., 9). „Може би групата да не е била най-добрата, но всичко свърши добре“ (Киноиз., бр. 1, 1976, с. 19). „Може би малко пълна, но добре сложена“ (Б. Р., 27). „Вероятно не е родено на улицата, но безспорно е отрасло на нея“ (ЛИК, 1979, № 46, с. 25). „Като че ли съм чул нейде тия думи, а не мога да се сетя къде“ (С. С., 5).

2) граматичен: „Да се ожения — каза Шибил, — ама момите не ме искат“ (Й. Й., Ст. л., 9). „Сега да сме в Смолян, а още не сме тръгнали“ (Ст. С., 33). „Аз наистина с най-голямо удоволствие бих го светнал с ключа по ръбания череп, но за момента не мога да си позволя подобно удоволствие“ (Б. Р., 63). „Щях да направя обратен завои, но върхлетях върху човек, седнал на стол“ (Съвр., 1978, № 3, с. 230). „Щеше да ме стреляш, гос'ин помощник, а мината те превари“ (Лит. фр., № 11, 1972, с. 4). „Хубави фирми ще да са били, но буквите им са се размили в матилка“ (Лит. фр., № 11, 1972, с. 3). „Всеки миг щеше да падне, но не падаше“ (Й. Р., 6).

Сложните съчинени противопоставителни изречения предизвикват интересни въпроси, свързани с изразяване на модалността. Едно проучване върху различните комбинации на модалните планове на двете предикативни единици може да покаже интересни резултати. Ако и двете предикативни единици са с една модалност, цялото изречение е с еднопланова модалност: „Ще лягам, но ще ни бъде тясно“ (Съврем., 1978, № 3, с. 71). Ако само едната предикативна единица е въпросителна, а другата не е, сложното съчинено изречение ще има разнопланова модалност, напр. утвърдително-въпросителна: „Милея го Милена, ама какво да правя?“ (Й. Й., 97); възможност-необходимост: „Може да се прави филм без сценарий и режисьор, но той на всяка цена трябва да бъде сниман“ (ЛИК, 1976, № 23, с. 10); или обратния вариант: „Трябва да отида, но мога да остана. Трябва да говорим, но може да отложим за утре“ (разг.). Двата модални глагола функционират при противопоставяне с отрицание в две комбинации: 1. Мога да ти кажа, но не трябва, и 2. Трябва да ти кажа, но не мога. Двата модални плана с отрицание към единия от тях оформят семантична опозиция. Когато двете предикативни единици са с една и съща модалност — възможност или необходимост, и с отрицание при втората предикативна единица, се оформя опозиция със структура: може *x*, но (а) не може *y* или трябва *x*, но (а) не трябва *y*: „Куршуми можеш да си излееш, ама хора не“ (Й. Й., Ст. л., 176). „Можеш да се биеш, а не можеш да вървиш“ (О. В., 10). „Аз умея да рисувам, а той не може“ (разг.). „Изкуството трябва да бъде свободно, а не подчинено на печалбата“ (ЛИК, 1976, № 40, с. 24). „Трябва да работите бързо, а не да проявявате прибързаност“ (ЛИК, 1976, № 23, с. 31). Модалността по своя общ характер се реализира в цялото изказване и не може да се съсредоточава в никаква част на изречението. Предикативната връзка е условие за съществуването на самото изказване и не може да се разглежда в качеството на специфична форма на изразяване на отделна страна от цялото съдържание на

изказването⁸⁰. По въпроса за модалността на сложното изречение има различни схващания. На проблема за мономодални и бимодални изречения и на изречения с обща, но разнопланова модалност няма да се спираме. Такова изследване изисква друга цел.

Структурно-лексикален вариант с изразена фазовост на очакването. Възможно е изразяване само на начало и продължение на фазата на действието, но не и на неговия край. Естествено е, че при един краен резултат не може да се появи очакване, затова и в изреченията от този структурен вариант е изразено предимно началото на фазовостта. Пресупозицията „противно на очакването“ е открито представена от лексикалното съдържание на първата предикативна единица, която съдържа в себе си „неосъществяването на началната фаза на намерението“:

„Графица и Стояна понечиха да идат след тях, но председателя ги спря“ (В. П., 187). „Младенов понечва да изрази нещо като съмнение или негодувание, но аз го спирам с ръка“ (Б. Р., 132). „Понечих да ѝ кажа добър вечер, но се отказах“ (разг.). „Ръката му понечи да ги погали по шиите, но той не ѝ позволи“ (В. П., 117). „Завърнал се от Севера, Форли Моует се опитва да се обърне към правителството с призив за помощ на загиващото племе, но среща хладен и равнодушен прием“ (ЛИК, 1977, № 4, с. 8). „Веднъж момичетата се опитаха да срещат косата ѝ на кок, но не успяха“ (разг.). „Кралев се готви да ми отвърне, но Димов го спира с бялата си подпухнала ръка“ (Б. Р., 75). „Дядо Иван зина да я попита, но тя започна да меле като воденица“ (А. К., 244). „Канех се да го затворя, но извисилите се тъмни очертания на върха грабнаха очите ми“ (Н. Х., 7). „Започнах да каня приятелките ѝ на танц, но на нея не казах нито дума“ (Д. и Е. Дж., 22). „Започнах да ѝ казвам, но шефът влезе“ (разг.).

Негова модална разновидност е сложно съчинено изречение с глагола „искам“, употребен в първата предикативна единица, на която втората се противопоставя с „неосъществяване на намерението“ или желанието.

„Исках, но не можех да отида“ (Ст. С., 38). „И баба Ана искаше да срещне очите на Марина, но той гледаше навъсен в земята“ (Й. Й., Ст. л., 112). „Катъка иска да разбере, а не може“ (Ст. С., 28). „Тя искаше да влезе с първа смяна, ала моторът изруга сърдито“ (Н. В., 26). „Искам, но няма как да дойда“. „Искаш, но не можеш да разбереш“. „Искам, но няма начин“ (разг.).

Ако глаголът е с отрицание, естествено се явява обратният вариант: „Не искам да правя комплименти, но Емил Боев е един от нашите най-кадърни журналисти“ (Б. Р., 47).

Със значителна фреквентност са тези противопоставителни изречения, при които предикатът на твърдението за „противно на очакването“ е *няма*, т.е. в тези изречения той има лексико-граматичен израз. Пресупозицията на първата предикативна единица е за екзистенциалност или битийност. При негираните изречения с *няма* се отрича по-общо локализацията на предмета именно в дадената ситуация⁸¹:

„Ситроенът лети и задминава товарни камиони и леки коли, но пежото на Кралев го няма“ (Б. Р., 222). „Стоят върбите, стои водата, но воденицата я няма“ (Й. Й., Ст. л., 19). „Толкова много гъби се ядат, но в Якутия отровен от гъби няма“ (Й. Р., 63). „Реката е нейде отвъд големите дигли на Маврузина чука, но във вировете ѝ няма златни рибки“ (Ст. С., 43). „Приказва с баща ми, а мене като че ме няма“ (Ст. С., 8). „Хората го търсят из ця-

⁸⁰ Г. В. Колшанский. К вопросу о содержании языковой категории модальности. — Вопросы языкознания, М., 1961, I, с. 95.

⁸¹ Вж. Р. Николова, Екзистенциалните изречения със *съм* и *има* в български език, с. 98.

лата страна, а той . . . „нема такова нещо“ (Д. и Е. Дж., 102). „Работите, ама горещина няма във вас“ (В. П., 165). „Всичко се вижда, ама няма никой вътре“ (О. В., 73).

Лексикална разновидност са тези изречения, които във втората предикативна единица съдържат *все още, все нещо, все пак, все*. Вещност съчетанията *все още, все пак и въпреки това* са експлицитен израз на противно на очакването. Ето защо се среща изразяване и на двата случая. Изразяване на противното на очакването с положителен резултат: „Загинало е много, но все нещо е останало“ (Ехо, 23. авг. 1976, с. 3). „Застаря Осмен, но все още се крепеше“ (О. В., 85). „Останал не по-дълго от няколко броеви месеца, но все пак там получил единственото обучение в областта на изкуството“ (ЛИК, 1977, № 3, с. 18). „Парите не бяха много, но все пак свършиха работа“ (Д. и Е. Дж., 32). „Тя грубо изтръгва ръката си, но все пак тръгва с мене“ (Б. Р., 85). „Наистина ще ни бъде тясно, но все някак ще прекараме нощта“ (Съвр., 1978, № 3, с. 71). „И Хелмут Рон два пъти не попадна в мишената, но все пак събра общо 320 точки“ (Спорт, № 26, 1974, с. 3). „В тази красива страна жителите мият съпките пред къщите си с ароматизирани прахове, но все още държавата не отпуска средства за националната кинематография“ (ЛИК, 1976, № 42, с. 30).

Изразяване на противно на очакването с отрицателен резултат, но по-рядко: „Навярно имаше пълнолуние, но луната все още не се виждаше, скрита зад съседните сгради“ (В. П., 77). „Сега всеки босоног рибар може да пребръка Вьча, но все пак тя е от най-сприхавите и буйни реки в България“ (Н. Х., 73). „Иначе семействата им, жените и децата, дружаха почти изключително помежду си, но все пак отношенията им се определяха от чиновите на техните съпрузи и бащи“ (К. Конст., 32). „Откриването на летливите масла е от голямо значение, но все пак то не носи със себе си окончателното разрешение“ (ЛИК, 1976, № 40, с. 18). „Плодовете са по-подходящи за преработка и за замразяване от плодовете на сорта Мадам Муту, но въпреки това недостатъчно пълно отговарят на изискванията“ (Ягод. култ., 38).

Лексикална разновидност са тези изречения, които съдържат във втората предикативна единица наречието *само*. Фактически, ако говорим за ограничително значение, то се проявява именно при тази изява на противопоставителното отношение, тъй като има експлициран израз. *Само* означава, че се избира един член от дадено множество. В български език наречието *само* може да се употребява еднакво в конструкции и с общоотрицателно, и с частноотрицателно значение⁸². Както подчертахме при изследване с оглед на т. нар. сложни съюзи, вероятно съчетанието *но само* ще заеме своето място в една такава класификация. То е много характерно за противопоставителното отношение (среща се в комбинация с подчинени изречения — особено при тези за условие: *но само ако, но само при условие и т.н.*): „Оранта гъделичка душата, но само жетвата я пълни“ (Н. Х., 45). „Иначе чувство имаше у мнозина, но само с чувство не може“ (ЛИК, 1973, № 2, с. 3). „Откритието е било направено с помощта на ултразвук и инфрачервени лъчи, но пълната увереност в авторството на Леонардо да Винчи може да бъде постигната само след извършваните сега работи по свалянето на по-късното изображение от повърхността на фреската“ (ЛИК, 1979, № 46, с. 21). „Добре, карай се, но само със скандали не става“ (разг.) „Такова твърдение, разбира се, е злонамерено, но само то обяснява този малко странен факт“ (Отеч.

⁸² Л. Л а ш к о в а. Употреба на видовете синтактично отрицание в сърбохърватски и български език. — В: Закономерности на развитието на славянските езици. С., 1977, с. 130.

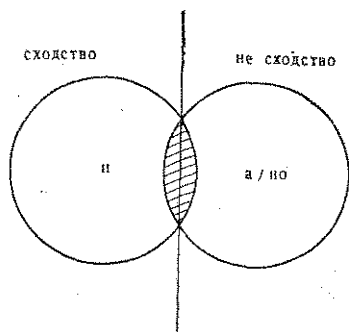
фр., 1976, № 23, с. 2). „Неколцина изследователи се опитаха да я разучат, но само „лизнаха“ преддверието ѝ“ (Н. Х., 11).

Лексикален израз рубриката „противно на очакването“ има при глаголите за назоваване: „Името му е Алдо Саволдело, но го наричат Силван“ (ЛИК, 1976, № 42, с. 28). „Найден ме кръстиха в сиропиталището, но аз съм Емил“ (Б. Р., 220). „Вижда себе си, а се нарича с името на другия“ (Дим. Стеф., 67). „Казвам се Христина, но ми викат Беба“ (разг.). „Стефан съм, но всички ми викат Пешо“ (разг.).

Лексикална група в рубриката създават и глаголите *извинявам* и *прощавам* в първата предикативна единица, които съдържат в себе си лексикална пресупозиция за отстраняване на отрицателен резултат: „Ще ме простите, но мене работа ме чака“ (Е. П., 221). „Извинете, но Вие не виждате по-далече от носа си“ (Б. Р., 47). „Прощавайте, но аз няма да правя описание на Пангаловата къща“ (Н. Х., 102). „Простете, но ние не се разбрахме“ (Б. Р., 83). „Ти, братле, прощавай, ама нали знаеш . . .“ (Д. и Е. Дж., 56). „Ти ще извиняваш, ама ние си рекохме нещо с бубайка ти . . .“ (Ст. С., 8). „Прощавай, но закъснях“ (разг.). Структурата извинявайте (прощавайте), но . . . се възприема като клиширан израз.

* * *

Разглеждането на типовете сложни съчинени изречения показва, че те са вътрешно диференцирани от смислова и формална страна. Основната смислова връзка има като правило няколко разновидности. За някои от тях съществуват и специални формални средства, но по-правилно е да се обединят в един общ тип, тъй като наред със специалните изразни средства има едно средство, общо за всеки тип и изразяващо основното отношение без добавъчни оттенъци. По този начин целият тип е обединен и специалните средства са подчинени на основното средство. Двата основни типа от своя страна се противопоставят един на друг като изречения със значение при акцентирание на подобие (сходство) в съдържанието на предикативните единици и изречения със значение при изтъкване на различие (несходство, до изключване) в съдържанието им. Да се очертаят разликите, значи по обратен път да се покаже това, което обединява. Семантичната основа на общност създава условия съставлящите в сложното съчинено изречение да образуват смислово и структурно обединение, което обосновава и предлаганата класификация. Обобщените типове отношения се намират във взаимна връзка и корелация, обхващайки системата на сложното съчинено изречение. По този начин се получава добра основа за класификация, която се провежда въз основа на бинарния принцип, който може да се формулира като изразяване чрез съюзните връзки *и*, *а/но* на подобие — различие или на сходство — несходство и може да се представи графично чрез два кръга, всеки един означаващ тези основни структурни значения, разположени спрямо бинарната ос.

Наблюдава се частично пресичане на изразяваните значения, което потвърждава единството и общността в системата. Провеждането на бинарния принцип ще е възможно дотогава, докато се занимаваме със структурната страна на въпроса. Бинарната система свършва до момента на прехода към отделянето на различните подтипове въз основа на семантични критерии. Това засяга цялата система на сложното съчинено изречение. Предложеното деление не се свежда до традиционното, а се наблюдава съвпадане на нови данни с резултатите на традиционната класификация.

СЪКРАЩЕНИЯ

А. Г.	— Андрей Гуляшки. Домът с махагоновото стълбище. С., 1977.
А. К.	— Ангел Каралийчев. Приказан свят. Т. 1. С., 1974.
Б. Б.	— Боян Болгар. Свят на длан. Варна, 1972.
Б. Р.	— Богомил Райнов. Господин Никой. С., 1971.
Вл. Т.	— Владимир Талев. Вепри срещу вълци. С., 1971.
В. П.	— Васил Попов. Корените. С., 1967.
В. Х.	— Веселин Ханчев. За да останеш. С., 1965.
В. Ц.	— Васил Цонев. Едно момче от Овча купел. С., 1977.
Д. Ст.	— Димитър Стефанов. Долу на слънцето. С., 1970.
Д. и Е. Дж.	— Добри и Елена Джурови. Мургаш. С., 1969.
Е. П.	— Елин Пелин. Съчинения. Т. 1, 2. С., 1972.
Е. Б.	— Елисавета Багряна. Стихотворения. С., 1968.
Е. Ст.	— Емилиян Станев. Антихрист. С., 1970.
Й. Й.	— Йордан Йовков. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1970.
Й. Й. Ст. л.	— Йордан Йовков. Старопланински легенди. С., 1956.
Й. Р.	— Йордан Радичков. Неосветените дворове. С., 1969.
К. К.	— Камен Калчев. Софийски разкази. С., 1970.
К. Конст.	— Константин Константинов. Път през годините. С., 1966.
Н. В.	— Никола Вапцаров. Събрани съчинения. С., 1959.
Н. Х.	— Николай Хайтов. Шумки от габър. С., 1965.
О. В. ₁	— Орлин Василев. Събрани съчинения. Т. 2. С., 1957.
О. В. ₂	— Орлин Василев. Събрани съчинения. Т. 3. С., 1958.
Р. п. У.	— Робърт Пен Уорън. Цялото кралско войнство. С., 1974.
Св. М. ₁ , Св. М. ₂	— Светослав Минков. Съчинения. Т. 1, 2. С., 1972.
Сендов	— Благвест Сендов. Изчислителна математика — стара и нова. С., 1972
Ст. С.	— Станислав Стратиев. И земята престана да се люлее. С., 1971.
Ягод. култ.	— Ягодоплодни култури. С., 1973.
БЕ.	— сп. „Български език“
ГСУ	— Годишник на Софийския университет
Киноиз.	— Киноизкуство
Пл.	— сп. „Пламяк“
Съврем.	— сп. „Съвременник“

СЪДЪРЖАНИЕ

Стоян Жерев — Говорни особености в езика на българските книжовници от първата половина на XIX век	5
Ралица Цойнска — Кодификация на нормата в съвременния български книжовен език (с оглед на бъдеще време)	40
Юлия Балтова — Двусъставни субстантивни конструкции в съвременния български книжовен език	81
Кети Ничева — Тавтологични фразеологизми в българския език	134
Гергана Михайлова — Системни отношения в лексиката	151
Калина Викторова — Сложни съчинени съединителни и противопоставителни изречения в съвременния български книжовен език	179

ИСТОРИЯ И СЪВРЕМЕННО СЪСТОЯНИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК

Редактор *Поли Атанасова*
Художествен редактор *Емил Станкулов*
Технически редактор *Ал. Иванов*
Коректор *Катя Тошева*

Изд. индекс 9707
Дадена за набор на 10. XII. 1984 г.
Подписана за печат на 9. V. 1985 г.
Формат 70/100/16 Тираж 600
Печатни коли 14,38 УИК 22,30 Издателски коли 18,63
Цена 4,31 лв.
Код 28 9535172411
5014-39-85

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“
Поръчка № 44